

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BERDAQ NOMIDAGI
QORAQALPOQ DAVLAT UNIVERSITETI

“O'zbek filologiyasi” kafedrası

“O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI TARIXI”

fanidan

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

5120100-Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili)

yo'nalishi uchun

Ataniyazova M. “O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi” fani bo'yicha ma'ruzalar matni.

MA'RUZA MATNI

KIRISH. Adabiyot tarixini o'rganishning metodologik asoslari

Reja:

1. O'zbek mumtoz adabiyoti fan sifatida.
2. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari.
3. O'zbek mumtoz adabiyotining boshqa turdosh fanlar bilan aloqasi.
4. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li, davrlashtirish tamoyillari.

Badiiy adabiyot tabiat gultoji sanalmish hazrati inson bilan egizak dunyo yuzini ko'rgan san'at turlaridan biridir. Inson yaratilibdiki, o'zi yashayotgan borliq sir-u sinoatlari bilan oshno bo'lgisi, ulardan yuksak shavq-zavq olgisi, ichki kechinmalari, orzu-intilishlari, ruhiy holatlarini o'zigagina hadya etilgan oliy ne'mat—so'zda badiiy, bo'yoqli tarzda ifodalagisi keladi. Adabiyot tarixi esa mana shu o'ziga xos murakkab hodisaning eng qadimgi davrlardan zamonamizgacha bo'lgan tarixiy taraqqiyot jarayonini o'rganuvchi fandır. Badiiy ijod uning nodir namunalarini yaratuvchi ma'lum bir xalqning e'tiqodiy qarashlari majmuasidan bahramand bo'ladi. Shu ma'noda u o'sha xalq dunyoqarashi, ma'rifiy olami va ma'naviyatini badiiy aks ettiradi. Shunga ko'ra, alohida xalqlar nomlari bilan ataluvchi adabiyotlarvujudga keladi. Xalqimiz ma'naviy madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi esa o'zbek adabiyotidir.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng o'tmishni, fanlar tarixi, adabiy merosni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratildi. Milliy o'zlikni anglash, milliy mafkura, ma'naviyat, ma'rifat kabilar Davlat dasturidagi dolzarb masalalar sirasidan ustuvor yo'nalish sifatida joy oldi. Shu jihatdan mamlakat Prezidenti IA.Karimovning hoziqavoblik va donolik bilan aytgan quyidagi fikrlari muhim ahamiyat kasb etadi: "Biz ma'naviy qadriyatlamı tiklashni milliy o'zlikni angfashning o'sishidan, xalqning ma'naviy sarchashmalariga, ularning ildizlariga qaytishdan iborat uzviy tabiiy jarayon hisoblaymiz" (Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: "O'zbekiston", 1997, 137-bet).

Xalqimiz ma'naviy qadriyatlarini o'zida ifoda etgan o'zbek mumtoz adabiyoti tarixini o'rganish barkamol avlod qalbida milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirilishiga ulkan hissa qo'shishi bilan ahamiyatlidir.

Uzoq yillar davomida o'zbek adabiyoti fan sifatida dastlab ikki qismga- "O'zbek adabiyoti tarixi" va "O'zbek sovet adabiyoti" nomlari ostida bo'linib o'qitilar edi. 1917 yil 25 oktyabr bu ikki qism orasidagi chegara sifatida qabul qilingandi. Istiqoldan so'ng oliy o'quv yurtlari O'zbek filologiyasi fakultetlarida "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" kursi o'qitila boshlandi. U o'z ichiga xalqimiz tarixining nihoyatda ziddiyatli va murakkab, mafkuralar kurashi davri 1865-1929 yillar oralig'i adabiyotini qamrab oladi. Mustaqillik sharofati tufayli XIX asming oxirlarida shakllanib, XX asr boslilarida bo'y ko'rsatgan, 20- yllarda esa o'sha davming g'oyatda shiddatli tazyiqlariga bardosh berib chinakam adabiyotga aylangan jadid adabiyotini izchil va mukammal o'rganish imkoniyati vujudga keldi. Jadid adabiyotining mazmun-mohiyatini milliy uyg'onishning hayotbahsh g'oyalari tashkil qilardi. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti xalqimizning ko'p asrlik adabiy an'alaridan bahramand boigan badiiy tafakkurimizning porloq sahifalaridan biri, ayni choqda bugungi yangi o'zbek adabiyotining tayanch sarchashmasi sanaladi. Shunday qilib, o'zbek adabiyotini dastlab quyidagi uch qismga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrlardan XIX asr o'rtalarigacha).

2. Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti (XIX asr II yarmidan XX asming 20-yillarigacha).

3. Yangi oʻzbek adabiyoti (1930 yildan hozirgacha).

Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi xalqimizning qadim zamonlardan XIX asming oʻrtalarigacha vujudga kelgan noyob badiiy durdonalari haqida bahs yuritadi. Tabiiyki, bu ming yilliklarga choʻziladigan jarayonda dunyo yuzini koʻrgan badiiy asarlarda xalqimizning dastlabki eʼtiqodiy qarashlaridan tortib XIX asrning oʻrtalarigacha yashab ijod qilgan qalamkashlarimizning irfoniy-falsafiy, adabiy-badiiy, ilohiy-maʼnaviy qarashlari oʻz ifodasini topgan. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi mana shu uzoqqa choʻzilgan murakkab jarayonda vujudga kelgan turli xil va janrlardagi badiiy asarlarni oʻz ichiga oladi. Nazm va epos asriar davomida oʻzbek mumtoz adabiyotining asosiy xillaridan boʻlib, taraqqiy topib keldi. Gʻazal, ruboiy, qasida, masnaviy, muxammas, musaddas, qitʼa, taijeʼband, tarkibband (v.h.) masal, hikoya va shu kabilar esa keng tarqalgan adabiy janrlar sanaladi.

Kishilik tarixida yozuv paydo boʻlmasdan avval badiiy ijod ogʻzaki shaklda taraqqiyot bosqichlarini bosib oʻtdi. Yozuv-insoniyatning eng muhim kashfiyotlaridan biridir. Xat kashf etilgandan soʻng badiiy ijod ogʻzaki va yozma shaklda yonma-yon taraqqiy qila boshladi. Garchi ogʻzaki adabiyot yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun maʼnaviy zamin boʻlgan boʻlsa-da, badiiy ijodning bu har ikkala shakli vaqti-vaqti bilan bir-birini toʻldirib, sayqallashtirib, boyitishda davom etdi. Natijada, «Tohir va Zuhro», «Boʻz oʻgʻlon», «Yusuf Ahmad», «Kitobi podsho Jamshid», «Qissasi Farhod-u Shirin» «Kitobi dada Koʻrqut», «Qissasi Abo Muslim» singari maʼnaviy durdonalar vujudga keldiki, bular xalq ogʻzaki ijodida yaratilib, kitobiy adabiyotga yaqinlashtirilgan yoki yozma adabiyotda vujudga kelib, keyinchalik xalq ijodi uslubida qayta “tahrir”dan oʻtgan asarlardir. Shunday qilib, xalq kitoblari ham oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi va ham xalq ogʻzaki ijodining tarkibiy qismi sanaladi.

Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi yodnomalar (memuar), tarixiy asarlar hamda tazkiralarni ham oʻz ichiga oladi. Maʼlumki, oʻtmishda tarixnavislik badiiy ijod bilan qorishiq holda olib borilgan. Muarrixlar biror tarixiy voqea tafsilotlarini bayon qilishda badiiy uslubga murojaat etishgan. Jumladan, Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam», «Tarixi hukamo va anbiyo», Abulgʻoziy Bahodirxonning «Shajarai turk», «Shajarai tarokima», Shermuhammad Munis va Muhammadrizo Ogahiyning «Firdavsul-iqbol» kabi tarixiy asarlari, shuningdek, Zahiriddin Boburning «Bobumoma» singari qomusiy kitobidagi badiiy lavhalar va sheʼrlar yuqorida aytilgan fikrlarimizga yanada quvvat beradi.

Oʻzbek xalqi uzoq yillar davomida Sharq musulmon olami, shuningdek, Hindiston, Yunoniston, Gurjiston, Rusiya kabi mamlakatlar bilan siyosiy-iqtisodiy, tarixiy-madaniy aloqada boʻlib kelgan. Mana shu aloqalarning samarasi oʻlaroq tajjima adabiyoti ham vujudga keldi. Oʻzbek tiliga tojik, eron, ozarbayjon, hind, arab va boshqa xalqlarning badiiy, ilmiy hamda tarixiy asarlari tarjima qilindi. Nizomiyning «Maxzanul-asror», «Xusrav va Shirin», «Hafl paykar», Shayx Saʼdiyning «Guliston», «Boʻston», Nuriddin Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston», «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Silsilat uz-zahab» («Oltin zanjir»), «Iskandar xiradnomasi», «Salomon va Absol», Badriddin Hiloliyning «Shoh va gado», hind donishmandlik xazinasining nodir namunasi «Kalila va Dimna», mashhur arab ertaklari majmuasi «Ming bir kecha», Mirxondning «Ravzat us-safo», Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoyeʼ ul-vaqoeʼ» kabi asarlari shular jumlasidandir. Tarjima adabiyoti xalqlar oʻrtasidagi oʻzaro madaniy—adabiy aloqa va doʻstlik rishtalarini mustahkamlashga, shuningdek, oʻzbek xalqining jahon xalqlari adabiyoti bilan yaqindan tanishishiga xizmat qilib keldi. Oʻzbek tiliga tarjima qilingan asarlar muayyan tarixiy sharoitning maʼnaviy ehtiyoji, talabi boʻlib, ular oʻzbek yozma adabiyoti va xalq ogʻzaki ijodi tajribalarining yanada boyishi, teran maʼno va quyuq ranglar bilan toʻlishishiga ijobiy turtki boʻldi. Oʻtmish adabiyotida qoʻllangan tajjima istilohiga mazkur atamaning bugungi talqinlari nuqtai nazaridan munosabatda boʻlmoq pand berishi, bir

yoqlama xulosalarga olib kelishi mumkin. Chunki mumtoz mutaijimlar asliyatga hozirgi tajjimonlarga nisbatan ancha erkin va o'ta ijodiy munosabatda bo'lishgan. Oqibatda ular qalamidan chiqqan asarlaiga nisbatan taqimini qo'llash kamlik qilgandek bo'lib tuyula beradi. Qutb Xorazmiy XIV asrda fors tilidan o'zbek tiliga tajjima qilgan "Xusrav va Shirin" (Shayx Nizomiy), Sayfi Saroyi (XIV asr) o'zbek tiliga o'g'irgan "Guliston" (Shayx Sa'diy), Mavlono Xiromiy (XIX asr) o'zbekchalashtirilgan "Chor darvesh", «Ra'no va Zebo» "To'tinoma" kabi asarlar bilan kechgan ijodiy mehnat haqida ham ana shunday fikrni aytish joizdir. Ayrımlari eslatilgan fazilatlariga ko'ra, tajjima adabiyoti ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismi sanaladi. O'tmishda yaratilgan adabiyotshunoslikka oid asarlami ham o'zbek mumtoz adabiyoti tarixi o'z ichiga oladi. Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog'a», Davlatshoh ibn Baxtishohi Samarqandiyning «Tazkirat ush- shuaro» Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois", "Mezonul-avzon", "Muhokamat ul- lug'atayn", "Nasoyim ul-muhabbat", Bobur Mirzoning "Muxtasar" yoki "Aruz risolasi", Fazliy Namangoniyning "Majmuat ush-shuaro" kabi asarlari shular jumlasidandir.

Adabiyot boshqa fanlar singari borliqning sir-u sinoatlari, insonning ruhiy-ma'naviy olami kashfiyotlari haqida tasavvur beruvchi ilm tarmoqlaridan biridir. Bu jihatdan u boshqa fanlaiga juda yaqin turadi. Adabiyotning fan va boshqa san'at turlaridan jiddiy farqi esa uning ifoda uslubida ko'rinadi. Fanning tarmoqlari hayot, borliq, inson taqdiri bilan bog'liq jarayonlami ma'lum kuzatish, izlanish, tajribalar hosilasi bo'lgan umumlashmalaiga tayanib, ulami ilmiy uslubda umumlashtirsa, adabiyot o'sha murakkab jarayonlami obrazli badiiy aks ettirish bilan shug'ullanadi. Obrazlilik badiiy uslub vositasida vujudga kelib, kishining ruhiy-manaviy olamiga ta'sir etadi. Shuning uchun adabiyot jamiyatdagi muayyan tabaqa, toifa, soha vakillariga mo'ljallanmay, ommaviylik kasb etadi. Badiiy adabiyotning obraz yaratuvchi muhim quroli so'z bo'lganligi bois o'zbek mumtoz adabiyoti bevosita til tarixi bilan uzviy aloqadorlikda ish ko'radi. Muayyan davrda yaratilgan badiiy asar o'sha davr til xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirishi bilan bir qatorda, ijtimoiy-siyosiy voqelik, xalqning irfoniy-ilohiy kuzatishlari, falsafiy mushohadasi, dunyoqarashi, urf-odatlarini ham o'zida badiiy ifoda etadi. Bu jihatdan o'zbek mumtoz adabiyoti ilohiyot, tasavvuf, tarix, falsafa, jug'rofiya, etnografiya (elshunoslik) singari fanlar bilan yaqin aloqada ish ko'rib, rivojlana boradi.

Badiiy adabiyot ilm-fan yutuqlaridan uzluksiz ravishda ijodiy istifoda etadi. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy Shoshiy qalamiga mansub quyidagi bayt fikrimizning yorqin dalilidir:

Quyosh oydek yuzingning xijlatindin,

Qochib, to'rtinchi ko'k uzra chiqibtur.

Baytda shoir ma'shuqa yuzini oyga tashbeh qilib, tashxis san'ati vositasida quyoshga insonga xos xususiyatlami ko'chiigan. Mazkur satrlarda quyidagi mazmun o'z badiiy ifodasini topgan: Quyosh yorning oydek jamolidan xijolat chekadi va qochib to'rtinchi ko'kka chiqadi. Baytning yanada to'liq mazmunini tugal anglash uchun Mavlono Lutfiy davri nujum (yulduzshunoslik) ilmiga oid ba'zi ma'lumotlaiga ega bo'lish ham talab etiladi. Sharq-u G'arbda keng tarqalgan geosentrik nazariyaga asosan Yer atrofidan boshqa sayyoralar aylanib turadi. Ularning har biri Yerga nisbatan ma'lum uzoqlikda bo'lib, y yetti qat osmon tushunchasini izohlashga asos bo'lgan. Chunonchi, Oy Yeiga eng yaqin samoviy jism bo'lib, mazkur sayyora - birinchi, Utorid (Merkuriy)-ikkinchi, Zuhra (Venera, Nohid)-uchinchi, Quyosh-to'rtinchi, Mirrix (Mars)-beshinchi, Mushtariy (Yupiter)-oltinchi, Zuhal (Saturn)-yettinchi falakda deb tushunilgan. Yer atrofidan y yetti sayyoraning yuqorida keltirilgan tartib asosida aylanishi mumtoz ijodkorlar, jumladan, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy va Alisher Navoiy asarlarida, shuningdek, y yetti qat osmon tushunchasi Qur'oni karimda ham uchraydi. Mavlono Lutfiy yuqoridagi misralarida ana o'sha har ikkala jihatni ham nazarda tutgan. Shoir baytda Quyosh to'rtinchi falak sayyorasi deb unga aniqlik kiritmasa-da, shunga ishora qiladi. Zero, she'riyatning vazifasi sayyoralarning fazodagi o'rnini

anglatish bo'lmay, balki ilmiy kashfiyotlarga tayangan holda go'zal manzaralar yaratish, hayotiy-falsafiy qarashlarni ifodalash va badiiy rangni quyushtirishdan iboratdir. Shunga ko'ra, quyosh yoming jamolidan xijolat chekib, to'rtinchi ko'k uzra chiqqan, - deya baytda husni ta'lil san'atining go'zal namunasi hosil qilingan.

Ko'rinadiki, badiiy adabiyot uchun faqatgina sohaning tor qonuniyatlari emas, balki barcha fanlarning yutuqlariga tayanib ish ko'rish badiiyatning zaruriy taqozosidir.

Ilm-fan, san'at va madaniyat rivoji bevosita davrning ijtimoiy-siyosiy voqeligi bilan chambarchas bog'liq. Adabiyot ham jamiyat taraqqiyoti qonunlariga vobasta harakatlanadi, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy voqelik, fikrlar kurashini o'zida badiiy aks ettiradi. Masalaga shu nuqtai nazardan yondashadigan bo'lsak, o'zbek mumtoz adabiyotini muayyan tarixiy jarayonlar asosida davrlashtirib o'rganish u haqda ma'lum umumlashma-xulosalar chiqarishga imkon yaratadi. Biroq adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari inobatga olinmas ekan, bu xulosalar bir yoqlama mohiyat kasb etadi. Badiiy adabiyotning ijtimoiy-estetik mohiyat kasb etishi, unga turli adabiy oqimlarning ta'siri, ular o'rtasidagi fikrlar kurashi, rang-barang va xilma-xil janrlar taraqqiyoti, muayyan davrda yaratilgan badiiy asarlarning til xususiyatlari hamda so'z san'atining boshqa tamoyillarini nazarda tutib o'zbek adabiyoti taraqqiyot jarayonlarini tarixiylik nuqtai nazaridan davrlashtirish maqsadga muvofiq sanaladi.

O'zbek adabiyoti tarixini davrlashtirishda uni ba'zi podsholiklar, sulolalar nomlari bilan atash lozimligi haqida ham fikrlar bildirilgan. Biroq adabiyotning o'ziga xos taraqqiyot qonuniyatlari bunday qarashlarni to'la oqlamaydi. Adabiyotshunos N. M. Mallayev o'zining "O'zbek adabiyoti tarixi" kitobida o'zbek adabiyoti tarixini yuqorida qayd etilgan qamrovli tamoyillaiga ko'ra 6 davrga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi. Olim undagi ayrim bosqichlarni ichki bosqich - etaplariga bo'lib o'rganish mumkinligini ham e'tirof etgan. O'zbek mumtoz adabiyotini davrlashtirishda N.Mallayevning fikrlariga tayanish mumkin. Chunki mazkur masalaga doir bahs-u munozaralar o'zining yetarli yechimini topmagan ekan, fanda qabul qilingan hukmron fikrga tayanish, uni o'quvchilarga taqdim etish pand bermaydi. Shu o'rinda kichik bir tahriri e'tiboringizga havola qilishni lozim topdik. O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingach, XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlari adabiyotini "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" tarzida atash tamoyilga kirdi. Biz ham bu o'rinda uni qabul qilishni ma'qul ko'rdik. Shunday qilib, o'zbek mumtoz adabiyotini quyidagi asosiy taraqqiyot bosqichlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir:

1. Eng qadimgi adabiy yodgorliklar.
2. X-XII asrlar adabiyoti.
3. XIII asr va XIV asr boshlaridagi adabiyot.
4. XIV asr o'rtalaridan XVII asrigacha bo'lgan adabiyot.
5. XVII asrdan XIX asr o'rtalarigacha bo'lgan adabiyot.

Eng qadimgi adabiy yodgorliklar qadim zamonlardan Markaziy Osiyoda yashagan xalqlarning mushtarak adabiy yodgorligi sanaladi. Shuningdek, X-XII asrlarda vujudga kelgan turkiy tildagi adabiyot ham faqat o'zbek xalqiga taalluqli bo'lmay, balki Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistonda yashovchi turkiy xalqlarning ham mushtarak ma'naviy boyligidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirib bering.
2. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixining tarkibiy qismlari deganda nimalar nazarda tutiladi?

3. O'zbek mumtoz adabiyoti qaysi fanlar bilan bevosita hamkorlikda ish ko'radi?
4. O'zbek mumtoz adabiyotining san'atning boshqa turlari va fanlar bilan uyg'un hamda tafovuth jihatlari haqida so'zlang.
5. O'zbek adabiyoti tarixining taraqqiyot yo'li va davrlashtirish tamoyillari haqida nimalarni bilasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Badiiy adabiyot, O'zbek adabiyoti, O'zbek mumtoz adabiyoti, Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. Yangi o'zbek adabiyoti. Nazm va epos. Xalq og'zaki ijodi. Memuar va tarixiy asarlar. Tarixnavislik va badiiy adabiyot. Taijima adabiyoti. Erkin taijima. Obrazlilik. O'zbek mumtoz adabiyoti va til tarixi. Mumtoz adabiyot va elshunoslik. Fan yutuqlaridan ijodiy foydalanish yo'llari. Adabiyot tarixini davrlashtirish. Tarixiylik tamoyili. Adabiyot taraqqiyotining o'ziga xos qonuniyatlari.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent: «O'zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. Toshkent: «O'zbekiston», 1997.
3. Valixojayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. X-XIX asrlar. Toshkent: «O'zbekiston»-1993, 191-bet.
4. Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 5-9-betlar.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik, I tom. Toshkent: «Fan», 1977, 7-18-betlar.
6. Mirzayev T. Ma'naviy-madaniy merosni o'rganishning ilmiy-metodologik masalalari. «O'zbek tili va adabiyoti», 1997, 4-son, 3-6-betlar.
7. Haqqul I. Mafkura-tafakkur va taraqqiyot tamali. «O'zbek tili va adabiyoti». 1998, 3-son, 3-6-betlar.

ENG QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR

Reja:

1. Qadimgi madaniyat. Turon - qadimiy adabiy-madaniy markazlardan biri.
2. Eng qadimgi og'zaki adabiy yodgorliklar.
3. Yozma yodgorliklar.

Turon insoniyat madaniyati tarixining qadimiy go'shalaridan biridir. Arxeologik kuzatishlar bu zaminda uzoq o'tmishda ham kishilar yashashi uchun tabiiy sharoit mavjudligini tasdiqlaydi. Boysun tog'larining Teshiktosh dasarida 8-9 yoshli bolaning bosh suyaklari topilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Insoniyat tarixining ilk davrlari haqida ma'lumot beruvchi ushbu ashyoviy dalil neandertal odam zoti avlodidan bo'lib, yovvoyilik davrihing quyi pog'onasida yashab o'tganligi aniqlandi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent - 1977, 19-bet). Umuman, Markaziy Osiyo hududida eramizdan ko'p ming yillar ilgari odamlar yashagan degan fikrlar mavjud. Kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan o'lkamizda ilm-fan, madaniyat va san'at rivojlanib bordi. Xalqimiz madaniyati tarixi haqida yunon, xitoy, hind va arman tarixchilari kitoblarida, "Avesto", Bexustun, Bundaxishn, O'rxun-Enasoy yodgorliklari kabi bir qancha manbalar va Abu

Rayhon Beruniy, Muhammad Narshaxiy singari ulug' olimlarimizning asarlarida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Qadimgi Turon hududi eramizdan oldingi birinchi ming yillik o'rtalarida Baqtriya, Marg'iyona, So'g'diyona, Xorazm, Parfiya, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon vohalari, Parkana (Farg'ona) va boshqa joylardan tarkib topgan edi. Bu yerlarda til va turmush tarzi jihatidan bir-biridan uncha farqlanmagan massagetlar, xorazmiylar, so'g'dlar, parfiyanlar kabi qabila va elatlar istiqomat qilishib, ba'zan ko'chmanchilik, ba'zan esa o'troq holda kun kechirishgan. Bular ibtidoiy jamoa tuzumi davrida ovchilik va baliqchilik, keyinchalik esa chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanishgan. Dehqonchilik asosan toshqin suvlardan foydalanish asosida tog' yon bag'irlarida va soylik joylarda rivojlangan. Jamiyatning ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy-tarixiy, axloqiy-madaniy taraqqiyoti natijasida dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan keng foydalanila boshlangan. Bunday jarayonning tadrijiy takomili ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada katta qabilalar ittifoqi, quldorlik davlatiga asos solinadi. Kishilarning bu shakldagi uyushmalari ularning ijtimoiy — iqtisodiy va madaniy hayotiga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatdi. Kanal qazish, to'g'onlar qurish, sug'orish shahobchalarini tozalash, mudofaa inshootlarini qurish kabi ishlar amalga oshirilgan.

Qadim Turonda quldorlik davrida Maroqand (Samarqand), Kiropol (hoziigi Tojikiston davlatiga qarashli O'ratepa shahri) singari shaharlar barpo etiladi, konchilik va hunarmandchilik taraqqiy qiladi. Arxeologik kuzatishlar va ba'zi manbalarning ma'lumot berishicha, o'lka aholisi konlarda mehnat qilishgan, mis va temir eritish asosida turli harbiy va mehnat qurollari yasash, kemasozlik, to'quvchilik, binokorlik, zaigarlik kabi hunarlar rivoj topib, bu odamlarning savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishlari va hatto neftdan foydalanishlari uchun imkon hozirlab beradi. Feodalizmning ilk davrlaridan boshlab sug'orishga asoslangan dehqonchilik, shaharlar hayoti ham zaiflashgan. Yirik quldorlik shaharlari o'rnini kichik feodal shaharlari egallagan. Kishilar ko'proq hunarmandchilik, savdo-sotiq va boshqa ishlar bilan mashg'ul bo'lgan. Ajdodlarimizning tabiat mo'jizalari oldidagi oqizligi olamda ezgulik va yovuzlik kuchlarining muntazam to'qnashuvi mavjudligi to'g'risidagi tushunchalarini shakllantiradi. Bular orasida kosmogonik tushunchalar alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi kishilikning Quyosh kulti (Mitra)ga sig'inishi tabiatda ulug' va foydali kuchlar - quyosh va suv (Anaxita suv ma'budasi) abadiy bo'lgan o'lka hamda ofat keltiruvchi kuchlar - zulmat va kulfat abadiy mavjud bo'lgan o'lkaning borligiga ishonish bilan bog'liq holat - hodisalar shakllangan. Bu singari ajdodlarimiz topingan kultlar eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda vujudga kelgan zardushtiylik diniga qo'shilib ketadi. Qadimgi Turonda kishilar budda dini (buddizm), moniy dini (maneizm), nasora (nestarian) xristianligi, yahudiy dini, Ellin xudolari (Zevs, Afina, Poseydon, Appolon va boshqalar)ga ham e'tiqod qilganliklari ma'lum. Ammo arab xalifaligi istilochilik harakatlaridan so'ng juda katta hududlardagi aholi uchun islom dini asosiy e'tiqod bo'lib qoladi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 30-bet).

Markaziy Osiyo xalqlarining katta qismi eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalaida so'zlashishgan. Bunday ahvol tilning Grek-Baqtriya davlati hukmronligi yillarida va Markaziy Osiyo ahmoniylar tomonidan istilo qilingan davrda ham rivojlanib boiganligidan dalolat beradi. Ammo Baqtriya shohlari saroyida grek tilining nufuzi sezilarli darajada baland bo'lgan. Turon hududida turkiy tilning shakllanish va rivojlanish jarayoni xunnlarning bu yeiga ko'chib kelishi hamda o'troqlashishi bilan bog'liq. Olimlarning fikricha, ularning aksariyati Oltoy tili shajarasining turkiy guruhiga mansub tillarda gaplashishgan. Xunnlarning dastlab eramizdan avvalgi II asrda Turon zaminida paydo bo'la boshlagani ko'pchilik qadimshunos va elshunos olimlar tarafidan e'tirof qilinadi. Ularning Yettisuv va Sirdaryo bo'yidagi cho'llarga ko'chib kelib mahalliy xalq - skif-massagetlar bilan chatishib ketishi eramizdan avvalgi II - I asrlarga to'g'ri keladi. Bu jarayonning davom etishi o'lkamizda turkiy tillar guruhining keng tarqalishiga imkon yaratadi. Shunday qilib, asosan, turk xoqonligi davlati davrida Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistongacha bo'lgan hududda turkiy til keng iste'molda bo'lgan. Markaziy Osiyodagi Eron tillari guruhiga mansub lahja va shevalarda

so'zlashuvchi yerli xalq sekin-asta turkiy tillarda so'zlashuvchi aholi bilan chatishib ketib, turkiy tillarda so'zlay boshlaydi.

Markaziy Osiyo xalqlari juda qadim zamonlardan yozuvdan ham foydalanib kelishgan. Turon, Eron va ularga tutash o'lkalarda dastlab oromiy yozuvi qo'llanilganligi juda ko'p manbalarda qayd etiladi. Greklar tomonidan Markaziy Osiyoning zabt etilishi bilan grek yozuvi ham e'tibor paydo qila boshlaydi. Olimlarning fikricha, oromiy, grek, forsiy mixxat yozuvlari ma'lum davrlar mobaynida ma'muriy hujjatlarda qo'llangan. "Avesto", Xorazm, so'g'd, kushon, run (O'rxun-Enasoy), uyg'ur yozuvi va boshqa shunga o'xshash yozuvlar esa eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida asta-sekin oromiy yozuvi negizida paydo bo'lgan mahalliy yozuvlardir. "Avesto", Xorazm, so'g'd yozuvlarining eng qadimgi xat turlaridan ekanligini arxeologik kuzatishlar asosida bizgacha yetib kelgan yodgorlik va ayrim manbalar tasdiqlaydi. Fanda "O'rxun-Enasoy" yoki "turkiy run yozuvi" deb nomlangan yozuv I asrda vujudga kelgan bo'lib, Shimoliy Enasoydan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan hududda istiqomat qiluvchi xalqlar va qabilalar tomonidan keng qo'llanilgan. O'rxun va Enasoy daryolari bo'ylaridan topilgan V-VII asiga mansub yodgorliklarda ham mazkur yozuvdan foydalanilganligi ma'lum bo'ldi. So'g'd xati negizida O'rxun-Enasoy yozuvi bilan oldinma-keyin vujudga kelgan xat uyg'ur yozuvi nomi bilan shuhrat topdi. Sharqiy Turkiston, Movarounnahr va Xurosonda uyg'ur yozuvi juda uzoq yillar tatbiq etildi.

Arablar istilosidan so'ng yurtimizda arab yozuvi joriy etilgan bo'lsa-da, temuriylar davriga qadar uyg'ur yozuvidan foydalanildi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonining Venadagi kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi, Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" asari, Xorazmiyning "Muhabbatnoma"si, Mavlono Lutfiy va boshqa shoirlarning ayrim she'riari uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Ilm-fan, madaniyatimiz tarixida arab yozuvi muhim ahamiyat kasb etadi. VIII asrdan keng tarqala boshlagan arab yozuvidan o'zbek xalqi taxminan 1200 yil davomida istifoda etdi. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonining Namangan va Qohira shaharlarida saqlangan nusxalari arab yozuvida bitilgan eng qadimiy turkiy yodgorlik sanaladi. Ko'rinadiki, Markaziy Osiyo xalqlari yozuvdan juda qadim zamonlardan, eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalaridanoq foydalana boshlashgan va u madaniyat, ilm-fan, jumladan, adabiyotning rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Qadimgi Turonda ilm-fan taraqqiyoti jarayoni va darajasi haqida ma'lumot beruvchi yodgorliklar bugunga qadar juda kam miqdorda yetib kelgan. Bizgacha saqlanib kelgan so'g'd taqvimi, Beruniy asarlari va boshqa yozma manbalardagi ma'lumotlar Turon zaminining donishmand farzandlari fanning astronomiya, geometriya, geodeziya, fizika, kimyo va boshqa tarmoqlari bilan shug'ullanganliklari hamda ayni sohalarida sezilarli ijobiy muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritganliklaridan darak beradi. Ayniqsa, falakiyot ilmining ikki - jabhasi ilmi hay'at (astronomiya) va ilmi nujum (astrologiya) shu sarzaminda o'zining ma'lum taraqqiyot bosqichlarini o'tagan. Jumladan, otashparastlik dini vakillariga o'n sakkizta sayyora ma'lum bo'lgan. Bulardan ettitasi Quyosh (sayyora sifatida tushunilgan), Oy, Utorid, Zuhra, Mirrix, Mushtariy va Zuhal bo'lib, yetti sonining ilohiylashuviga sabab hisoblanadi. So'g'd, Xorazm va boshqa yerlardagi olimlar asosiy sayyoralar, yulduzlarni o'rganib, ularni nomlaganlar hamda Buij (Zodiak) sistemasini aniqlab olganlar. Shohlar saroyida munajjimlar faoliyat ko'rsatishgan. Ular goroskoplarni tuzib, yulduzlarni olamini kuzatishgan. Ayni choqda munajjimlar matematika, fizika, falsafa, tibbiyot kabi fan tarmoqlari bilan shug'ullanishgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan keltiriladigan quyidagi to'rtlik turkiy xalqlar fanning bu sohasi bilan qadimdan mashg'ul bo'lganliklarini tasdiqlaydi:

Qara to'nug kechursadlm,

Ag'ir uni uchurcadim.

Jeti kanin qachirsadlm,

Saqish ichra kunum tug'di.

Ushbu satrlami prof. S.M.Mutalibov quyidagicha zamonaviy o'zbek tiliga tabdil qilgan: «Qorong'u kechaning o'tishini istadim, og'ir uyquni qochirishni istadim, bir necha marta y yetti qaroqchi yulduzining aylanishini sanadim. Sanamoqda edim, kunduz quyoshi porlab chiqdi». (Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent: «Fan» 1963, 265-266-betlar).

O'lkamizda qadimgi zamonlardan binokorlik, hunarmandchilik, kemasozlik singari sohalaming keng taraqqiy qilganligi ajdodlarimizning fanning zikri o'tgan sohalarida erishilgan yutuqlari natijasidir. Arxeologik kuzatishlar natijasida Markaziy Osiyoning qator joylaridan turli davrlarga mansub juda ko'p shaharlar, qo'ig'onlar, maqbaralar, xilma-xil istehkomlaming xarobalari aniqlandi. Xorazm vohasidagi Tuproqqal'a, Ko'zali qiz, Qo'yqirilgan qal'a, Yonbosh qal'a, Farg'ona vodiysidagi Chust, Dalvarzin, Buxoro yaqinidagi Qizil qir, Varaxsha, Vardonze, Toshkent yaqinidagi Oqtepa va boshqa shahar hamda qo'rg'onlaming qoldiqlaridan topilgan madaniy qatlama doir ashyoviy dalillar qadimgi Turonning o'ziga xos arxitekturasi, tasviriy san'ati, ma'naviy olami haqida muhim ma'lumotlar beradi. Yurtimizda rassomchilik, naqqoshlik, haykaltaroshlik, musiqa va boshqa san'at turlari qadimdan rivojlangan. Yozma manbalar va keyingi yillarda qadimshunos olimlar izlab topgan yodgorliklar shunday xulosaga kelish asosini beradi.

1932 yilda Termiz yaqinidagi Ayritomdan toshga ishlangan uch cholg'uchi ayol surati topiladi. Ulaming qo'llaridagi musiqa asboblari rubob, arfa va do'mbiraga juda o'xshab ketadi. 1945-1947 yillarda ochilgan Tuproqqal'a saroyidagi III asiga mansub devor naqshlari va haykallar, shuningdek, shu yerdan topilgan arfa chaluvchi qiz surati mo'ysafid Turonda tasviriy san'at, naqqoshlik va musiqa qadimiy taraqqiyot bosqichini o'taganligidan yorqin dalolatdir. 1938 yilda Buxorodan uncha uzoqlikda bo'lmagan Varaxsha saroyidagi II-VT asrlaiga tegishli naqshlar va manzarali o'yma bezaklar ham shunday tasavvur hosil qilishga imkon beradi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 35-37 - betlar).

Dastlab og'zaki shaklda paydo bo'lgan badiiy ijod yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun keng imkoniyat yaratdi. Xalq og'zaki ijodiyotining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, u ilk yaratilgan shaklini to'la saqlab qolmay og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga, davrdan-davrga o'tib, sayqallashib boradi. Shu yo'sinda badiiy ijod asarlarining turli variantlari vujudga keladi. Uzoq o'tmishda ajdodlarimiz tomonidan ijod etilgan badiiy so'z namunalarining ko'pchiligi tabiiyki unutilib yuborilgan. Shunday bo'lishiga qaramay, ba'zi tarix kitoblari, ilmiy asarlar, yozma yodgorliklar va boshqalar ilk og'zaki badiiy ijod haqida ma'lum taassurotlami hosil qilishimizga asos beradi. Bular Gerodot, Kteziy, Polien, Xores Mitilenskiy kabilaming tarixiy asarlari, shuningdek, o'rta asr tarixchilari Hamza Isfahoniy, Tabariy, Ma'sudiy, Beruniy, Saolibiy, Bal'amiyning ilmiy, tarixiy kitoblari va tazkiralari. Mazkur tarixiy-ilmiy asariarda xalq og'zaki ijodi ayrim namunalarining mazmuni hikoya qilingan bo'lsa, ba'zilaridan ayrim parchalar keltirilgan. Bulardan tashqari, «Avesto», «Bexustun», «Bundaxshin», «Denkard» singari yozma yodgorliklardan ham qadimgi folklor namunalari o'rin olgan. Mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida qadimgi turkiy xalqlar og'zaki ijodining qo'shiq, lirik she'r, maqol kabi janrlaridan namunalar keltiriladi. Qadimgi mif va afsonalar Firdavsiyning «Shohnoma»sida qayta ishlandi. Arab tilida yirik tazkira yaratgan Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat-ad dahr» asarida (961-1038) o'sha qadimiy madaniy obidalaming namunalari keltirilgan. To'la nomi «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») bo'lgan bu tazkiraning Qohira nashri 1801 sahifani tashkil etadi. Tazkira to'it qismdan tarkib topadi. Uning oxiiigi fasli O'rta Osiyoda nash'u namo topgan ijod ahliga bag'ishlangan bo'lib, ular 124 adibdir. Shulardan 48 nafari Buxoro farzandlari hisoblanadi. Buxorolik qalamkashlar zamona zayli bilan o'z asarlarini yo arab tilida yozishgan yoxud mavjud adabiy yaratmalarni arabchaga o'girish bilan shug'ullanishgan. Tabiiyld, taijima uchun tanlangan asarlar qatorida xalq donishmandlik

xazinasining noyob namunalari ham bor edi. Og'zaki ijod obidalarini yozma badiiy adabiyotga olib kirish jarayoni mumtoz adabiyotimizning aksariyat yirik hajmli asarlarida o'z ifodasini topib, takomillashgan. Ayniqsa, ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy «Xamsa»si taridbidan joy olgan dostonlarda bunday noyob adabiy hodisa namunalari ko'plab uchratishimiz mumkin. Bizgacha yetib kelgan qadimgi xalq og'zaki ijodi namunalari miflar, afsonalar, qo'shiqlar, lirik she'rlar, qahramonlik eposlari va boshqa shakldagi adabiy asarlardan iboratdir.

Mif va afsonalar

Tabiatning mo'jizaviy siru sinoatlari oldida juda ojiz qolgan ibtidoiy odamlar tabiiy hodisalar: chaqmoq chaqishi, dovul, suv toshqini, zilzila kabilardan dahshatga tushishgan, ularning kelib chiqishi, mohiyatini yetarli darajada anglashmagan. Ular osmon, yer, oy, quyosh kabilarni jonli narsalar sifatida tasavvur qilishgan. Shu bois kishilarga ofat keltiruvchi kuchlar (dushman)dan xalos bo'lish uchun ezgulik kuchlari — (do'st)dan madad so'rashgan, ularga topingan, ayrim hayvonlarni muqaddas deb bilishgan. Qadimgi kishilar ezgulik kuchlarini xudolar, ruhlarni; yomonlik kuchlarini esa devlar, jinlar tarzida tasavvurlarida gavdalantirishgan. Shu tariqa olamning tuzilishi, uning mohiyati, tabiiy hodisalarning vujudga kelish sabablari xususidagi ibtidoiy odamlarning xayoliy tasavvurlari mahsuli- miflar paydo bo'lgan.

Mif grekcha atama hisoblanib, so'z, rivoyatdan olingan bo'lib, dunyoning paydo bo'lishi, tabiat hodisalari, xudolar va pahlavonlar haqidagi to'qima afsonalardir. Mazkur miflar ibtidoiy odamlarning ezgulik bobidagi shirin niyatlarini o'zida badiiy ifoda etgan, ularga ruhan dalda bergan, doimo g'alabalar sari undagan. Baxt va baxtsizlik o'lkasi qahramonlari o'rtasidagi keskin kurash miflarning asosiy ziddiyati (konflikti) va mavzui sanaladi. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto» va boshqa ilohiy kitoblarda mohiyat e'tibori bilan shunday mavzularga uyg'un ohanglar nazarga tashlanadi. «Avesto», shuningdek, «Bundaxshin»da aytilishicha, ikki olam: yaxshilik va yomonlik olami bor. Yaxshilik olamiga Ahura Mazda (Hurmuz), yomonlik olamiga Angra Manyu (Axriman) boshchilik qiladi. Go'yo 3000 yil mobaynida bu ikki olam bir-biri bilan to'qnashmagan, olishmagan. Yaxshilik va nur olamidan xabar topgan Axriman unga qarshi kurash ochmoqchi bo'ladi. Hurmuz bu kurashning oldini olib, ikkinchi uch ming yillikda osmon, suv, yer, o'simlik, hayvonlar kabi mavjudotlarni hamda birinchi insonni yaratadi. O'sha davrda zulm ham, kasallik va o'lim ham bo'lmagan ekan. Shundan so'ng uchinchi davr (6000-8999) - kurash davri boshlanadi. Yer yuzi turli kuchlarning to'qnashuv maydoniga aylanadi. Axriman birinchi insonni o'ldirsa ham, kishilik urug'ini butunlay yo'qotib yuborolmaydi. To'rtinchi davr (9000-11999) da yaxshilik va nur kuchlari yomonlik va zulmat ustidan g'alaba qozonadi. Yaxshilik va yomonlik kuchlari o'rtasida shafqatsiz kurash manzaralari Mitra, Anaxita, Kayumars, Yima (Jamshid), Gershasp, Elikbek va boshqalar obrazida mujassamlashtirilgan (Mallayev N. O'zbek adabiyoi tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1976, 43-bet).

Mitra - quyosh xudosi. «Avesto»da u bitmas-tuganmas kuchga ega bo'lgan pahlavon sifatida gavdalantiriladi. Qadimgi Turon va Eron xalqlarining mushtarak ma'naviy merosi bo'lgan «Avesto» Mirsodiq Miisulton o'g'li Ishoqov tomonidan o'zbek tiliga tajjima qilinmoqda. Mutajjim ushbu muqaddas manbani o'zbekchaga o'g'iiishda I.Steblyn-Kamenskiyning ruscha taqimasi, shu bilan bir qatorda, «Avesto» asl matni nashrlari va G'aibiy Ovrupa tillariga qilingan tajjimlariga tayanadi. «Avesto»ning M. Is'hoqov tajjimasida quyosh xudosi Mitra quyidagicha tasvirlanadi:

Mitraga topinurmiz,

Otlari serg'ayratga,

Keng tuyoqdor otliga,

Qonxo'r yov tomon yelgan
Zich saflarni yorguvchi,
Yog'iy yurt yovlarining.
Mitra yelib borgan chog',
Qonxo'r yov sari tomon,
So'qishgan mamlakatlar
Lashkarlari oralab
So'zga xoin odamlar
Qo'lin ortidan tutar,
Ko'zlarin ko'rmas qilar,
Quloqlarin etar kar.
Oyoqlarin shol etar,
Kuchin qirqib zarbasin
So'zni buzgan yovlarning
Va el-yurt mamlakatning
Jazosin shunday berar
Yaylovi cheksiz Mitra,
Baxt uchundir namozim,

Baxt uchun ibodatim. («O'zbek tili va adabiyoti», 2000, 1-son, 63-bet)

Ardvi Sura Anaxita - yer, suv va unum ma'budasi. Professor M.Is'hoqovning izoh berishicha, Anaxita - Ardvi Suraning «pokiza, toza» ma'nosini anglatuvchi doimiy sifatidir. Bu sifatda Ardvi Suraning o'simliklar, nabotot homiysi, hosildorlik, farovonlikni ta'minlash ma'budasi ekanligi kabi vazifalari ham qo'shilib ketadi. Ardvi Suraning sopoldan ishlangan haykalchalari qo'lida anor, bir tutam ko'k novda tasvirlanishi ham o'sha fazilati tufaylidir. Anohid tabiatning o'lmaslik ramzi hisoblanadi. «Avesto»da Vistarushning Ardvi Suradan Vivanxuxati daryosi oqimini to'xtatishni iltimos qilganidan so'nggi manzara asarda quyidagicha ifoda etiladi:

Ardvi Sura namoyon
Bo'ldi go'zal qiz misol.
Qurb-qudratli ulug'vor
Sarvqad bo'ychan nihol.
Go'yo ko'rkam zodagon,
Siymosidir nurafshon.

Oqizib jo'natdi-yu,

Bir zumda ikki bo'Iib

Vivanxuxat suvini-

Bir qismini irg'atdi,

Bir qismini to'xtatdi. (M.Is"hoqov taijimas) («O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 3-son, 66-bet)

«Avesto» iste'dodli mutajjim va shoir Asqar Mahkam tomonidan ham o'zbek tiliga o'girildi. Ushbu nusxa muqaddas kitobning 2700 yillik to'yi munosabati bilan yuqori sifatda bosilib chiqdi. Ancha batafsil sharh-u izohlar bilan ta'min etilgan (umumiy hajmi 53 b.t. ziyodroq). «Avesto»ga professor T.Mahmudov kattagina so'ng so'z yozgan.

Kayumars afsonasi. Qadimgi Turon va Eron xalqlari orasida keng tarqalgan Kayumars afsonasining mufassal bayoni va uning turli nusxalari haqida Abu Ja'far Muhammad bin Jariy Tabariyning «Ta'rix Tabariy» asarida ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, Firdavsiyning «Shohnoma», Beruniyning «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», Alisher Navoiyning «Tarixi muluki Ajam» asarlarida ushbu afsonaning tafsilotlarini uchratish mumkin. Professor S.P.Tolstovning «Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab», adabiyotshunos N.M.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi», hamda mualliflar jamoasi tomonidan yaratilgan besh tomlik «O'zbek adabiyoti tarixi» kitobining (akademik nashr) I tomida (Toshkent, 1977) ushbu qadimiy afsona haqidagi ilmiy mulohazalar o'z ifodasini topgan. Olimlarning fikricha, Kayumars afsonasining asosiy manbai «Avesto»dir. N. Mallayev Kayumarsni Gaya Martan yoki Gavomard (ho'kiz kishi) deya atalganligini e'tirof etib, mifologiyaga ko'ra, u Ahura Mazda tomonidan yer yuzida yaratilgan ilk odam ekanligini qayd qiladi. Tadqiqotchi Kayumarsning ikki vujud: ho'kiz va odamdan tarkib topganligini aytib o'tib, uni insoniyatning ashaddiy dushmani bo'lgan Axriman tomonidan o'ldirilishi, Kayumars jasadining ho'kiz qismidan 55 xil don, 12 xil o'simlik, sigir va ho'kiz, ulardan esa 272 xil foydali hayvonlar paydo bo'lgani, odam qismidan esa insonning erkak va ayol jinsi hamda metall vujudga kelganligini bayon etadi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1976, 45-bet).

Beruniy ham «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» asarida Kayumars afsonasining turfa talqinlari xususida to'xtaladi. Olimning fikricha, Kayumarsning «Girshoh» («Tog' podshohi») va Gilshoh («Loyshoh») degan laqablari bo'lgan. Kayumars afsonasining Beruniy asaridagi tafsilotlari N. Mallayevning mulohazalari uchun ham asos vazifasini o'tagan ko'rinadi. Afsonada hikoya qilinishicha, Axrimanning (iblis) yomon qilmishlaridan xudo ham hayratda qoladi va Qodiri qudratning peshonasidan ter chiqadi. Shoda-shoda ter tomchilari artib tashlanganda, ulardan Kayumars tug'iladi. Xudo Kayumarsni Axriman yoniga jo'natadi. Kayumars Axriman yoniga yetib kelib, uning elkasiga minib oladi va shu holda dunyoni aylana boshlaydi. Nihoyat, Axriman bir hiyla bilan Kayumarsni elkasidan uloqtirib tashlaydi va uning ustiga minib olib, (Kayumarsni) eyajagini aytadi. Seni qaysi tomoningdan boshlab eyayin, - deya so'raydi Axriman. Oyoq tomonimdan, deb javob beradi Kayumars va ilova qiladi: tokim bosh qismimga yetguningcha dunyo go'zalligidan uzoqroq bahra olib turayin. Ammo Kayumars Axrimanning o'zi aytgan gapning teskarisini qilishini bilar edi. Axriman Kayumarsni bosh tomonidan eya boshlaydi. Uning beliga yetganda, Kayumarsning urug'donidan ikki dona urug' yerga tushadi va ulardan o'simlik unib chiqadi. O'sha o'simliklardan esa bir o'g'il va bir qiz (Meshi va Meshona) paydo bo'ladi. Forslar ulami Odam va Momohavo deb biladilar. O'sha mo'jizaviy odamlar yana Mai hi va Malhiana deb ham atalganlar. Xorazmliklar esa ulami Mard va Mardona deb ataydilar (O'zbek adabiyoti tarixi. 5-tomlik. 1-tom. Toshkent: "Fan", 1977, 26-bet).

Jamshid afsonasi. Jamshid haqida Firdavsiy, Tabariy, Beruniy, Navoiy kabi shoir va olimlarning asarlarida qiziqarli ma'lumotlar beriladi. N.M.Mallayev «Alisher Navoiy va xalq jodiyoti» nomli kitobida Jamshid haqidagi mulohazalarini bayon etarkan, uning «Avesto»da Yima nomi bilan atalganligini qayd etadi. Olimning fikricha, yetti yuz yil hukmronlik qilgan Jamshid zamonasida kishilar Axrimanning zulmidan qutiladilar, muhtojlik, kasallik va o'lim yo'qolib ketadi. Yana shu kitobda qayd etilishicha, Yima adolatli hukmdor bo'lib, uning davrida qahraton sovuq va jazirama issiq, jonli mavjudotlarning qarish va o'lishi ham bo'lmagan ekan. Jamshid yer yuzini uch baravar kengaytiradi, chorva mollari va turli xil qushlarni ko'paytiradi. Biroq uning saltanati zamonida qahraton qish boshlanib, kishilarga ofat keltiradi. Qish o'tib qor va muzlar erib, yaylovlarni suv bosadi. Shunda Jamshid yana najotkorlik ko'rsatadi. U katta g'ovlar qurdirib, kishilarni va ularning mol-mulkini suv toshqinidan saqlab qoladi, uy-joylar barpo etadi, ariqlar ochadi (Mallayev N. Navoiy va xalq ijodiyoti. Toshkent-1974.99-100-betlar).

Xalqimizning qadimiy bayramlaridan Navro'zning tantana qilinishi ham Jamshid nomi bilan bog'liqligi afsonalarda o'z ifodasini topgan. Hikoya qilinishicha, Navro'z Jamshidning Ozarbayjonga safar qilgan kuni emish. Jamshid u yeiga kelgach, o'ziga bir shohona taxt yasattirib, turli qimmatbaho toshlar, durr-u javohirlar bilan bezatilgan tojini boshiga kiyib, taxtiga o'tiribdi. Bu orada quyosh chiqib, oftobning nuri Jamshidning toji bilan taxtiga tushibdi. Birdan butun tevarak-atrof munavvar bo'lib ketibdi. Bu mo'jizani ko'rib, hayratlangan el-ulus Jamshid taxtiga o'tirgan o'sha kunni Navro'z, ya'ni yangi kun deb bayram qilgan ekan («Navro'z». Tuzuvchilar: T. Mirzayev, M. Jo'rayev. Toshkent: «Fan», 1992, 19-bet).

Gershasp afsonasi. Afsonalarda Gershasp obrazi xalqni ofatlardan qutqaruvchi qahramon sifatida tasvirlanadi. Shulardan bizgacha yetib kelgan Gershasp haqidagi bir afsonaning mazmuni quyidagichadir: Bir ajdar kishilarga ko'p baxtsizlik keltiradi, qabilaning hayoti xavf ostida qoladi. Qahramon Gershasp ajdarga qaishi jangga o'tlanadi va ajdarning maskaniga qarab yo'l oladi. Gershasp tush chog'iga qadar ajdami qidiradi, biroq uni topolmaydi. U o't yoqib, ovqat pishirmoqchi bo'ladi. Ajdar shunchalik katta ekanki, Gershasp ancha vaqt uxlab yotgan ajdaming ustida aylanib yursa ham, uni payqamabdi va o'chog'ini uning ustiga qurgan

ekan. O't ajdaming badanini qizdiribdi va u vazmin qimiray boshlabdi. Shundan so'nggina Gershasp ajdaming ustida kezib yuiganini payqab qolibdi. Lekin Gershasp vahima va sarosimaga tushmabdi. U bu ulkan va dahshatli maxluqqa qarshi jang boshlabdi, qurollarini mohirlik bilan ishlatibdi, ajdarni yengib, kishilarni uning halokatidan qutqaribdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 46-bet).

Elikbek afsonasi. Elikbek obrazi ham xalq afsonalarida Gershasp singari qahramon sifatida gavdalantiriladi. Bu afsona 1902 yilda Qoshg'arda qadimgi og'zaki adabiyotning «Chistoni Elikbek» degan muhim bir yodgorlik matni kashf qilinishi bilan og'izga tushadi. Olimlarning fikricha, bu afsona matni taxminan VIII-IX asrlarga mansubdir. «Chistoni Elikbek» A.Fitratning «O'zbek adabiyoti namunalari» kitobidan ham o'rin olgan. «Chistoni Elikbek»ning to'la matni saqlanmagan, uning bizgacha yetib kelgan matnida quyidagilar bayon etilgan: Jinlar Elikbekning qabiladoshlaridan ko'p kishini qirib tashlaydi. Rakshosh nomli dahshatli dushman (ehtimol dev bo'lsa kerak) el orasida yuqumli kasallik tarqatadi. Fidokor Elikbek el-yurtni bu ofatdan qutqarib qolmoq uchun dushmanlarga qarshi jangga o'tlanadi. U bir chorrahada sonanoqsiz jinlarga duch keladi. Ular kishilarni burdalab, qonlarini ichib, ichak-chavoqlarini badanlariga o'rab olgan ekanlar. Elikbekni ko'rgan jinlar vahimani shovqin-suron ko'tarib, unga yopirilib kela boshlaydilar. Biroq Elikbek bunday vahimadan qo'rqmaydi. Yo'lbarsdek jangga tashlanib, jinlarga qarata bunday deydi: «Ey jinlar, menga rost so'zlangiz, mening shahrimdagi elni nega o'ldirasiz?! Mening bu o'tkir qilichimni ko'ring. Tanalaringizni burdalab, boshqa-boshqa tomonlarga tashlayin». Jinlar yana vahima solib, qurol ishlatib, Elikbekni mavh qilmoqchi bo'libdilar. Biroq Elikbekka bas kela olmaydilar. Elikbek kuch-quvvati va shijoati bilan ularga dahshat soladi. Jinlar endi yolvorishga, Elikbekdan shafqat so'rashga majbur

bo'ladilar. Jinlami yenggan Elikbek ulardan shahaming janub tomonida bir azim tolning kavagida yashovchi uch ko'zli, olov tusli Rakshoshning el-yurtga yuqumli kasal tarqatayotganligini bilib olib unga qarshi jangga jo'naydi (O'sha kitob. 46-47-betlar). Afsona matnida Elikbekning Rakshoshga qarshi kurashi tafsilotlari keltirilmagan bo'lsa-da, undagi ko'tarinki ruh, ifodalangan hissiyotning yuksakligidan Elikbekning mardonavor kurashi natijasida g'alaba qozonganligini bilib olish qiyin emas.

Xubbi afsonasi. Turon xalqlari og'zaki ijodida kishilaming orzu-intilishlarini o'zida ifodalagan, ularga ruhan tetiklik bag'ishlab, qahramonlik ko'rsatishga undagan ko'plab afsonaviy qahmonlar obrazi yaratilgan. Shunday obrazlardan bin Xorazm mifologiyasiga ko'ra suv xudosi sifatida talqin qilingan Xubbidir. Farg'ona vodiysida ham shu obrazga o'xshash Erxubbi haqida afsonalar mavjud. Quyida Xorazmda keng tarqalgan Xubbi afsonasining qisqacha mazmuni keltiriladi: Juda qadim zamonlarda, Faridun va hatto Jamshid zamonasidan burun, Amudaryoda Xubbi degan bir yigit bo'lgan ekan. U bir qo'li bilan baliq tutar, ikkinchi qo'li bilan uni quyoshga tutar, baliq bir zumda pishar ekan. Xubbi shu xilda baliq yeb, Amudaryoda 700 yil yashabdi. Daryoni qo'riqlabdi, biror yomon ruh, hattoki, chivin ham daryoga yaqin yo'lashga botinolmabdi. Xalq suvga ma'mur bo'lib, shod-xurram yashar ekan. Biroq Jamshid zamonasiga kelib, Xubbi g'oyib bo'libdi. Kishilar uni osmon suvlari hukmroni bo'lgan qiz o'g'rilab olgan, deb faraz qilibdilar. Xubbi g'oyib bo'lgandan keyin Amudaryoga uning onasi kelibdi. U birinchi bo'lib qayiq yasabdi, kishilami qayiqda suzish va dushmanlarga qarshi suvda jang qilishni o'rgatibdi. Biroq kunlardan bir kun Xubbining onasi ham g'oyib bo'libdi. Lekin kishilar o'z homiylarini, Xubbi va uning onasini unutmabdilar. Ular qayiqlarda Xubbining onasi qiyofasini tasvirlabdilar... (O'sha kitob. 63-bet). Turon xalqlari folklorida qadim zamonlarda yuqorida ko'rib o'tganimiz singari juda ko'p mifologik afsonalar yaratildi. Ular ma'lum ma'noda, qahramonlik eposlarining vujudga kelishiga zamin hozirladi. Mifologik afsonalar yozma adabiyotda qayta ishlanib, yangicha mohiyat va mazmun kasb etib, insoniyat avlodiga yuksak zavq, Vatanga, Ona-zaminga muhabbat va qahramonlik tuyg'ularini shakllantirib yashashda davom qildi.

Qo'shiqlar va lirik she'rlar. Turon xalqlarining qadimgi qo'shiq va lirik she'rlaridan namunalari "Avesto", "Devonu lug'otit turk" singari yozma manbalar bag'rida bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, «Devonu lug'otit turk»da qadimgi turkiy xalq va qabilalarga oid badiiyat namunalari o'z ifodasini topganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Asar muallifi mashhur tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy ko'plab turkiy so'zlaming lug'aviy ma'nolarini izohlash uchun xalq og'zaki ijodi va qisman yozma adabiyot namunalariidan foydalangan.

«Devonu lug'otit turk»da keltirilgan she'riy parchalaming aksariyati uzoq o'tmishda zakovatli ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak badiiy zavq va tafakkuming nodir mahsulidir. Ulaming matni va ifoda uslubida juda ko'p qadimiy so'zlaming uchrashi, arabcha kalima va islom diniga oid e'tiqodiy qarashlaming aks etganligi mazkur parchalarning qadimiyligidan dalolat beradi. Xuddi shunday fikrni Alp Er To'nga (Afrosiyob)ga bag'ishlangan parchalar xususida ham aytish joizdir. (Bu haqda yana mufassal ma'lumot olish uchun murojaat qilinsin: Abdurahmonov A. Alp ErTo'nga. Toshkent, «Fan» - 1995, 4,1 bosma taboq; yana Alp Er To'nga yoki Afrosiyob jangnomasi. Toshkent, Choipon — 1995, 2,0 bosma taboq). Devondagi she'riy parchalar g'oyaviy yo'nalishi va mavzui jihatidan g'oyat rang-barangdir. Adabiyotshunos N.Mallayev Mahmud Qoshg'ariy asarida tez-tez ko'zga tashlanadigan «Qish bilan Yoz munozarasi», «Ov» kabi badiiyat namunalari kattaroq hajmdagi epik asarlaming parchasi bo'lishi mumkin, degan xulosaga keladi. Olimning shunday taxmini haqiqatga yaqin bo'lib, «Devonu lug'otit turk» tarkibida o'shanday xususiyatga molik parchalaming yana ko'plab uchrashi yuqoridagi fikmi quvvatlantirishga xizmat qiladi. Olim o'rinli ta'kidlaganidek: «Lirik turda esa mehnat qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari, mavsum qo'shiqlari va marosim qo'shiqlari, ishqiy-intim she'rlar va boshqa janrlardagi asarlar yaratilgan hamda didaktik poeziyaning dastlabki namunalari-axloqiy-ta'limiy she'rlar, maqol va hikmatli so'zlar vujudga

kelgan» (O'sha kitob 63-bet). «Devon» muallifi «shoir so'zi budur», «donolar bunday deydi» kabi ta'kidlarni keltirish bilan ko'chirilgan iqtibosning yozma adabiyotga tegishli ekanligini ko'rsatishni nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Ko'pchilik olimlar devondagi she'riy parchalar barmoq vaznida yozilganligini e'tirof etadi. Qo'shiq va lirik she'rlar asosan to'rt, ba'zan esa ikki misradan tarkib topgan bo'lib, to'rtliklar «a-a-a-b», «v-v-v-b» ... shaklida qofiyalangan. «Devon»da keltirilgan she'riy parchalar orasida ilmiy va axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etadiganlari salmoqli o'rin tutadi. Ular ko'proq ikkilik shaklida uchraydi:

Undab ulug' tabaru tavraq kelib jugurgil,

Qurg'aq jilin buzun ko'r qanda tushar qudi il.

Mazmuni:

Seni katta yoshli odam chaqirsa, unga chopib bor,

Ochlik yillarida xalqing qayeiga borishini kuzat,

U qayerga borsa, sen ham o'sha yerga bor. Xalqingga kelgan har qanday musibatlarda ulaiiga mos bo'l (Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk. II tom. Toshkent, 1963, 76-bet).

Ushbu she'riy parchada kishilar birlik, totuvlikka da'vat etiladi. Hayot sinovlaridan har kimning o'z xalqi bilan biigalikda muvaffaqiyat qozonishga chaqiriladi. Undagi g'oya bugungi kunimiz uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, umrboqiylik kasb etmoqda. «Devon»da ilmiy va axloqiy-ta'limiy xususiyatga ega bo'lgan to'rt misrali she'riy parchalar ham mavjud:

Yaj ko'rkina inanma

Suvlar uza tajanma

Esizligig anunma

Tilda(n) chiqar ezgu so'z.

Mazmuni:

Bahor ko'rkiga, uning rang-barang gullariga, chiroyliligiga ishonma, undan yaxshilik umid qilma. Suvga tayanma, chunki dunyo ne'matlarining shirinligiga, bahor go'zalligiga suyangan kishilar suvga suyanganlar kabidir. Yomonlikka o'tlanma. Tilingdan xalq sendan doim minnatdor bo'ladigan yaxshi so'zlar chiqar (O'sha kitob, 176-bet). «Devonu lug'otit turk»dagi mehnat qo'shiqlari ovchilik, chorvachilik, bog'dorchilik va dehqonchilik bilan bog'liq jarayonlarni badiiy ifoda etadi. Shuningdek, undagi ayrim adabiy parchalar qabilalar o'rtasidagi jang tafsilotlari va qabila bahodirlarining mardonavor kurashi tasviriga bag'ishlangan. Bunday qo'shiqlar rajaz deb ataladi. Rajaz- aruz bahrlaridan birini anglatadi. Dastlabki qo'shiqlarda barmoq bilan biiga aruz namunalari ham nazarga tashlangan. Ikkinchidan, jang paytida aytiladigan, janggovarlikka, mardonavorlikka undovchi qo'shiqlar ham shu istiloh (rajaz) bilan yuritilgan. Quyidagi parchada dushmandan qasos olishga da'vat ohangi yaqqol nazarga tashlanadi:

Tong atarla jortalim

Buznij kanin irtalim

Jasmil begin ortalim

Emdi jugut juvulsun.

Mazmuni:

Tong otishi bilan yo'lga tushaylik.

Buzrujning qonini (xunini) talab qilaylik (uning uchun o'ch
olaylik), u yaqubalardan edi, o'ldirildi.

Basmillar begini yondiraylik.

Endi yigitlar to'planishi zarur (O'sha kitob, 367-bet).

Bunday she'rlar ba'zan uijuzalar deb ham yuritilgan. Uijuzalar ham rajaz bahrida yaratilgan va o'ziga xos talablarga ega bo'lgan. Buyuk hakim Abu Ali ibn Sino bu sohada ancha ibratli ijod qilgan. Undan bizgacha o'nlab tibbiy uijuzalar (dostonlar) yetib kelgan (Qarang: Abu Ali ibn Sino. Urjuza yoki 1326 bayt tibbiy o'git. Toshkent. Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti — 1999, 160 bet).

«Devonu lug'otit turk»dagi og'zaki adabiyot namunalari ko'pi mavsum qo'shiqlari va tabiat manzarasiga bag'ishlangan she'rlardir. Bular orasida «Qish bilan yoz munozarasi» alohida ahamiyat kasb etadi. «Devon»dagi «Qish bilan Yoz munozarasi»da qishda qadimgi kishilarning qiynalganligi, issiq kunlar kelishini orziqib kutganligi o'zining badiiy ifodasini topgan. Nazarimizda, kishilar qadimda ezgulik va yomonlik kuchlari mavjud deb tasavvur qilganliklari singari yil fasllarining ham qish va yozdan iborat deb tushunishgan. Ayni choqda qish - yovuzlik, yoz esa - ezgulik ramzi sifatida talqin etilgan. Quyosh zarrin nurlarining yer bag'rini qizdirishi yovuz kuchlaming yengilishini anglatgan. Shu bois yoz tasviriga bag'ishlangan parchalarda, xususan, qishning savollariga berilgan javoblaridagi his-tuyg'u, ehtirosning yuksakligi uning g'alaba qozonishiga qat'iy ishonchidan dalolat beradi. M.Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida turkiy so'zlar ma'nosini arabchada izohlash mayli ham seziladi. Muallifning bunday urinishi «Qish va yoz munozarasi»ga doir to'rtliklarda ravshanroq kuzatiladi. Olimlarimiz ushbu to'rtliklami ma'lum tartibga keltirib, qadimgi munozara namunalari tiklashga harakat qilganlar. Jumladan, N.Mallayevning Respublikamiz oliy maktab talabalariga mo'ljallangan darsligida xuddi shunday holat kuzatiladi:

Qish yoy bila to'qushti

Qingir ko'zunug' baqishti

Tutishqali yaqishti

Utg'olimat o'g'rashur.

Mazmuni:

Qish yoz bilan to'qnashdi

Qing'ir (yomon) ko'z bilan bir-biriga qarashishdi.

(Bir-birini) tutib olishga intilishdi,

(Bir-birini) yutishga tirishar edilar.

Yana:

Yoy qish bila qarishdi

Ardam yosin qurishdi

Charik tutib ko'rushti

O 'qtag'ali o'trusher.

Mazmuni:

Yoz bilan qish qarama-qarshi bo'lishdi,
(Ulaming har bin) maqtanish yoyini qurishdi.

Qo'shin tuzib, (bir-birini) ta'qib qilishdi,
(Yoy) otish uchun bir-biriga yaqinlashishdi.

Yana:

Qish yoyg'iri suvlanur,

Er at manin yavruyur,

Iqlar ema savruyur,

At yin taqi tagrishur...

Sanda qo'par chazanlar,

Quzg'u singak, yilonlar

Duk ming quyu tumanlar

Quzruq tikrib yugrashur.

Mazmuni:

Qish yozga qarshi baqirib-chaqirib so'z boshladi:

Odamlar va qora mollarning eti menda pishadi,
mustahkamlanadi.

Menda kasal kamayadi,

Odamlaming go'shtlari qotadi, o'zlari quvvatli bo'ladi...

Sanda ko'payar chayonlar

Chivinlar, ilonlar, pashshalar.

Minglab, tumanlab

Dumlarini qayirib izg'ishadi.

Muhimi shundaki, she'riy parchalarda qish va yozga xos manzaralar ancha rangin, ifodali va ta'sirchan ifodasini topadi. Bunday parchalaming e'tiboiga molik yana bir jihati tabiat chizgilarining insonlar taqdiri bilan uzviy vobastalikda berilishida ravshan namoyon bo'ladi. Yoz tasviri badiiy ifodalangan misralarda zavq-u shavq ohangi baland bo'lsa, qish tasvirida uning ziddi ko'zga tashlanadi. Buni quyida keltiriladigan misollarda ham oydin his qilishimiz mumkin:

Balchiq baliq yugurur,

Jig'oy yovuz yigrulur,
Aringaklari ug'rulur,
O 'zguch bila avrisbur.
Sanda qacbar sundilach,
Manda tinar qarlig'ach,
Tatmag' o'tar sunduvach,
Erfcak tisbi uchrashur...

Mazmuni:

Loy-balchiq hamma yoqni qoplaydi,
Kambag'al, yupun kishilar qiynalib, mashaqqat chekadilar.
Barmoqlari sovqotib,
Og'iz eli bilan (puflab) isitadilar.
Sa'va sendan qochadi,
Menda qaldiig'och rohatlanadi.
Bulbul nag'masi sevintiradi,
Menda (yozda) erkak va urg'ochi jufilashadi.

Yana:

Turli chechak yarildi,
Barchin yazim qarildi,
Uchmoq yari ko'ruildi,
Turning4 yana kalgusuz
Qush qurt qamug' tirildi...
Yinqa yana kirgusuz.

Mazmuni:

Turli chechaklar ochildi,
(Yerga xuddi) chiroyli gilamlar to'shalganday.
Jannat yeri ko'rindi,
Sovuq qaytmas bo'lib ketdi.
Hamma qush va qurtlar tirildi...
Endi ular qorong'u inlariga qaytib kirmaydi.

«Devonu lug'otit turk»dan o'rin olgan bunday qo'shiq va she'rlar Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlarning mushtarak yodgorlilaridir.

Qahramonlik eposi. Turon zaminida yashagan xalqlar og'zaki ijodida vujudga kelgan qahramonlik yo'nalishidagi mif va afsonalar shu sarzaminda bahodirlik g'oyalari yo'g'rilgan eitak va dostonlarning shakllanishida zamin hozirladi. Turkiy xalqlar folklorida qahramonlik eposi moziyning juda qadim qatlamlarida paydo bo'lgan. Eramizdan oldingi davrlarda yashagan yunon tarixchilari turkiy xalqlar og'zaki ijodining ertak, rivoyat, afsona singari janrlari mavjudligini o'z asarlarida e'tirof etishgan va ulardan ayrimlarining qisqacha mazmunini yozib qoldirishgan. Qahramonlik eposining ko'pgina namunalari muayyan tarixiy voqealar, aksariyat hollarda Turon xalqlarining chet el bosqinchilariga qarshi mardonavor, qahiamonona va fidokorona kurashi zaminida maydonga keladi. Shu bois ularda mifologik asarlarda bo'lgani singari tabiat yovuzliklariga emas, balki ijtimoiy illatlar, zulm va zo'ravonlikka qarshi kurashgan Shiroq, To'maris, Zarina, Rustam, Siyovush va shunga o'xshash vatanparvar, fidoiy, mard va bahodirlar obrazi yaratiladi.

To'maris rivoyati. «To'maris»— mustahkam irodali, jasur va jangovar hukmdor ayol haqidagi qadimgi rivoyatlaridan biridir. Yunon tarixchisi Geradotning (484-425) «Tarix» kitobida qisqacha mazmuni keltirilgan bu rivoyatda Eron shohi Kir bilan Turon zaminida istiqomat qilgan massagetlar qabilasi o'rtasida yuz bergan jang tafsilotlari o'z ifodasini topgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha: (Hazar) Kaspiy dengizidan sharq tomonga qarab davomsiz tekislik cho'zilgan bo'lib, uning katta qismini massagetlar egallashgan ekan. Ahmoniy podshosi Kir ana shu massagetlarga qarshi urush boshlashni xohlab qoladi. O'sha yillarda massagetlarni ayol kishi - To'maris boshqarar edi. Kir To'marisni o'ziga xotinlikka olmoqchi ekanini aytib, massagetlar qabilasiga elchi yuboradi. To'maris uning shum niyatini bilib, elchilarga javobini beradi. Shundan keyin Kir Araks daryosiga qarab yuradi va daryo ustiga ko'prik quia boshlaydi. Buni ko'rgan To'maris Kiiga quyidagi xabarni yuboradi: «Biz bilamizki sen tinchlikni xohlamaysan, basharti aytgan maslahatimizga kirmasang, massagetlar bilan to'qnashishni istasang, ko'prik yasayman deb ovora bo'lib o'tirma. Bizga aniq macpaddingni aytasang, biz senga xalaqit bermay, daryodan uch kunlik yo'lga ko'chib ketamiz. Sen bemalol daryodan o'tasan. So'ng yuzma-yuz jangga kiramiz. Bordi-yu sen daryoning o'zing turgan qirg'og'ida urushmoqchi bo'lsang, uni ham ochiq ayt, bunga ham biz rozi, faqat nomardlik qilma!» To'maris tanti kurashga shaylanadi. Kir esa hiyla-nayrang yo'lga o'tadi. U To'marisning o'g'li Sparganis boshliq bir guruh massagetlarni mast qilib, asir oladi. To'maris g'azab bilan: «Ey, qonho'r Kir! Qilgan ishing bilan maqtanmay qo'yaqol! Sen mening o'g'limni yuzma-yuz jangda engganing yo'q, uni makkorlik bilan sharob ichdirib qo'lga tushirding... Endi mening nasihatimga quloq sol, o'g'limni menga topshirib ziyon-zahmatsiz kelgan yeringga jo'nab ket... Agar so'zimga kirmasang, massagetlar tangrisi Quyosh nomi bilan qasamyod qilamanki, men senday ochko'z yuhoni qon bilan sug'oraman»,- deydi. Kir bu so'zlaiga ahamiyat bermaydi. To'maris o'g'lining mastligi tarqab, o'ziga kelib, voqeani anglaydi va Kirdan qo'lini kishandan ozod qilishini so'raydi. Qo'li bo'shatilgach, u o'zini-o'zi halok etadi. To'maris Kiiga qarshi jangga o'tlanadi. Qo'shinlar o'rtasida og'ir va shiddatli urush boshlanadi. Raqiblar oldin bir-biriga yoy otishadi, keyin nayzabozlik va qilichbozlik qilishadi. Uzoq davom etgan qon to'la jangda massagetlar g'alaba qozonadilar. Ahmoniylar qo'shinining ko'p qismi qiriladi. Kiming o'zi ham halok bo'ladi. To'maris bir meshni inson qoni bilan to'ldiradi va Kiming kallasini qon to'la meshga tiqib, shunday deydi: «Sen makkorlik bilan meni o'g'limdan judo qilib, qayg'uga solding. Men o'z ontimga amal qilib, seni qonga to'ydirdim». «To'maris» fojeaviy voqealari markazida farzandi o'limidan g'azablangan ona siymosi tursa-da, rivoyatda ijtimoiy ruh ham balanddir. Unda qabiladoshlarini bosqinchilar zulmidan ozod qilish, erkin va farovon hayot uchun kurash, muqaddas Ona- zamin osoyishtaligini muhofaza qilish g'oyasi yetakchilik qiladi. Shuningdek, rivoyatda asosiy qahramon To'marisning mustahkam irodasi, jangdagi tadbirkorligi va matonati ham o'zining yorqin ifodasini topgan. To'maris jasur va matonatli ayol shijoatining, Ona-Vatanga cheksiz sadoqatning ramzi sifatida asrlar osha insonlar qalbiga ezgulik urug'ini

parvarishlab keldi va bu jonso'z rivoyat yozma adabiyotda qayta ishlandi. Jumladan, yozuvchi Mirkarim Osimning «To'maris» hikoyasi fikrimizning yorqin dalilidir. Mazkur asar yozuvchining «Karvon yo'llarida» saylanma to'plamidan (Toshkent, 1987, 13-28-betlar. Hikoyadan keltirilgan iqtiboslamning sahifasini qavs ichida ko'rsatish bilan cheklanamiz-R.Vohidov.,H.Eshonqulov) o'rin olgan.

Mirkarim Osim rivoyatni qayta ishlarkan, dastlab cho'lga tashrif buyuigan bahor fasliga o'quvchi e'tiborini jalb etadi. Ko'klamdan masrur to'rg'aylarning osmonda parvoz etishi, rangorang kapalaklarning parvozi, chechaklarning hushbo'y hididan sarmast bo'lish bilan bog'liq tafsilotlar beriladi. Sahroyi azimga bahoming tashrifi mazkur hududlarda istiqomat qilayotgan insonlaiga behad shodlik va tarovat hadya etadi. Biroq hayot faqat xursandchilik va ko'ngil hushligidan iborat emasligini yozuvchi qizg'ish qo'ng'ir bir ilonning o't orasidan o'rmalab kelib, atrofni tomosha q'ugandek qaqqayib tuigan yumronqoziqqa tashlanishi orqali ifoda etishga erishadi. Bu bilan adib odamlarni ogohlikka da'vat etgandek bo'ladi. Yozuvchi majoziy ishoralar orqali o'quvchi diqqatini To'maris momo voqealariga tortadi. Qaqqayib turgan yumronqoziq hikoyada Siparangiz (afsonada Sparganis tarzida berilgan. To'marisning o'g'li Siparangiz -R.V., H.E) bo'lib, ungatashlangan ilon yozuvchi talqinida Kayxusrav, ya'ni Ahmoniy hukmdor Kir timsolidir.

Yozuvchi kitobxonni massagetlar turmush tarzi bilan tanishtirish, uzoq o'tmishda yashagan qabilaning e'tiqodiy qarashlari haqida ma'lumot berish maqsadida to'y, kurash, elchilarni qabul qilish, tabiat injiqliklari, jumladan, qum bo'roni, jang tafsilotlari singari lavhalarning badiiy tasvirini mahorat bilan chizgan. To'maris momo davri ayollariga xos noyob fazilatlar esa shak qabilasiga mansub Zarina obrazi vositasida tasvirlanadi. Yozuvchi bu obrazni tanlashda, nazarimizda, Zarina va Striangiya eposiga tayangan ko'rinadi. Mazkur rivoyat haqida quyida alohida to'xtalamiz. To'maris Siparangizni shak qabilasidan bo'lgan suluv Zarinaga uylantirish taraddudi bilan mashg'ul bo'lib, kelinni boshlab keluvchi quda-qo'noqlarni kutardi. Nihoyat, chopar mehmonlarning kelayotganidan xabar beradi. Shaklar massagetlar tomonidan iliq kutib olinadi, atrofi soyabon bilan o'ralgan aravalarga sayhon joylardagi guldor namatlar ustidan joy beriladi. Taomilga ko'ra, qo'y terisidan qilingan supralarda pishirilgan go'sht, meshlarda qimiz tortiladi. Kun botardan keyin kelin va uning dugonalari ham yetib kelishadi. Kuyov bilan kelinni ular uchun belgilangan soyabonli aravaga chiqarish oldidan udumga ko'ra, kurashga kelin-kuyov da'vat etiladi. Ayni lavhalar hikoyadagi eng qiziq sahifalardan biridir. Bunda Zarinaning jismonan baquvvatligi ko'zga tashlanadi. U ikki marta Siparangizni uloqtirib yuboradi hamda chalib yiqitishga harakat qiladi. Ammo Siparangiz ham nimjon yigitlardan emasdi va bo'sh kelmaydi. U kurashda kelinni engadi. Yangalar suluv kelinchakni ovutish maqsadida: «Yarash-yarash», - deya baqiradilar. Bunday sahifalar orqali yozuvchi bu o'lka ayollari tabiatida jasorat, bahodirlik kabi fazilatlar tasodfiy bo'lmay, qonida borligi va mashqlar orqali shakllantirib borilganini uig'u bilan ko'rsatishga erishadi. Shuningdek, hikoyadagi Eron shohi Kayxusravning To'marisga uylanish haqidagi taklifni massagetlar malikasiga yetkazish uchun kelgan elchining: «Tavba, ayol kishi ham qurol taqadimi?» (16-bet)-deya hayratlanishi ham yuqoridagi fikrni yanada quvvatlantiradi.

Bulardan tashqari To'marisning qat'iyatli ayol ekanligini adib uning elchiga qarata aytgan quyidagi so'zlarida mahorat bilan tasvirlagan: «Hukmdoringga borib: «To'maris senga xotin, ulusi senga qul bo'lishni istamas emish»,-deb ayt. Agar shahanshoh bizga mehmon bo'lib kelsa, yaxshilab ziyofat qilamiz, oyog'iga qirq qo'chqor so'yamiz. Ammo qilich bilan kelsa, bari askarlarini qirib tashlab, ularning qonini o'ziga ichiramiz». (17-18-betlar) Bu massagetlar hukmdorining ulusi oldidagi qasamyodi edi. Kayxusrav kutilganidek, massagetlar o'lkasiga mehmondorchilik uchun emas, yurtni talash, boylik orttirish maqsadida kelishga harakatlar qila boshlaydi. To'marisning ayg'oqchilari Kayxusravning katta qo'shini O'kuz (Amudaryo)dan o'tish uchun ko'prik yasashga kirishganliklari haqida xabarni keltiradi. Hikoyada To'marisning jang ko'rgan dono chollar, ayollarni da'vat etib kengash chaqirganligi o'z ifodasini topgan. Unda

Siparangiz chollardan birining ko'prik qurayotgan eroniylarning o'sha yerda o'q-yoy bilan qurollangan merganlar bilan qirib tashlash haqidagi taklifni rad etadi. U: «Bunday qilsak, xorazmiylar, Yaksartning naryog'idagi shaklar nima deydilar, bilasizmi? Massagetlar eroniylar bilan to'qnashishdan qo'rqib, ulami daryodan o'tkazmadilar, uzoqdan ulami o'qqa tutib ko'priklarini, sollarini buzib tashladilar, deb ayyuhannos uradilar», (20-bet)-deydi. Ayni lavhalar rivoyatda ham bor.

Mirkarim Osim asaridagi Siparangizning Kayxusrav tomonidan hiyla bilan asir olinishi va ular o'rtasidagi o'ta ziddiyatli munozara tasviri To'marisning o'g'liga bo'lgan yuksak muhabbatidan darak beradi. Siparangizning o'limi oldidan Kayxusravga qarata: «Kuling-a, kuling... ko'p o'tmay yig'laysiz, qon yig'laysiz. Hiyla va makrlaringiz endi ish bermaydi, arslon terisini yopingan tulkilar...» (24-bet)-deya qat'iyat ko'rsatgani va ko'ksiga yaltiroq pichoqni sanchishi uning mardligidan so'zlaydi. Yozuvchi Siparangiz qahramonligini uning dushmani tilidan quyidagicha tasvirlaydi: «Mard yigit ekan,- dedi Kayxusrav bir ozdan keyin,- o'limni nomusdan afzal ko'rdi. O'lmaganda, ehtimol, ulug' sarkarda bo'lar edi» (24-bet). Siparangizning o'limi To'marisni qayg'u-alamlar iskanjasida qoldiradi. Zarina sochlarini yulib yig'lasa, To'maris qayg'usining zo'rligidan yig'lay olmasdi. O'g'lidan ajralgan To'maris Mihra (Mitra)ga iltijo qilib, quyidagilarni so'zlaydi:

- Ey, butun mavjudotni, yer-u ko'kni, suv va o'tni yaratgan Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang-olam nurga to'ladi; ko'zingni yumsang yer yuzini qorong'ilik lashkari bosadi. Odamlarga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen! Ey, ulug' Quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil, toki, yurtimizni oyoq osti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab qullik balosidan xalos bo'laylik (26-bet)!» To'marisning tilaklari ijobatga aylanadi. Yozuvchi: «Oftob nuri To'marisning yuziga tushib turar, go'yo Mihra nurli qo'llari bilan uni siylab, olqishlayotgandek bo'lardi»(26-bet),- degan rangin ifodalarni keltirib, o'quvchini massagetlar g'alabasidan voqif etadi. Asar jangda halok bo'lgan Kayxusravning kallasini Zarina tomonidan keltirilishi va To'maris uni qon to'la meshga solib, mesh og'zini chilvir bilan mahkam bog'lashi tafsilotlari bilan yakunlanadi. Mirkarim Osimning «To'maris» rivoyati asosida yaratilgan mazkur asari o'quvchini o'sha davr voqealari bilan yaqindan tanishtirishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvchi taxayyulida jonlanib, uning qalami vositasida badiiylashtirilgan To'maris, Sparangis, Zarina singari obrazlarda mardlik, shijoat, yuksak iroda, dushmanga nafrat kabi olijanob insoniy tuyg'ular mujassamlashgan. Asarda Kayxusravning yovuzligi hamda hiyla-nayranglari mufassal badiiy ifodasiga ega. Hikoyada yoshlarni ogohlikka da'vat etilishi uning muhim xususiyatidir.

Shiroq rivoyati. «Shiroq» eposida ham bosqinchilarga qarshi jang tafsilotlari asos qilib olingan. Unda Eron shohi Doro I (521-485) qo'shinlariga qarshi Turondagi shak qabilalarining yurt tinchligi uchun olib borgan kurashlari o'z ifodasini topgan. Rivoyatda oddiy xalq vakili, cho'ponlik bilan shug'ullanuvchi Shiroqning vatanparvarlik, xalqparvarlik, tinchlik va hurlikni himoya qilish yo'lidagi jasorat va fidoyiligi ulug'lanadi. «Shiroq» eposining qisqacha mazmuni yunon tarixchisi Polien (eramizdan oldingi II asr)ning «Harbiy hiylalar» kitobida hikoya qilinadi.

Doro shak qabilasiga qarshi yurish qiladi. Shak hukmdorlari Saksfar, Omarg, To'maris harbiy holatni o'zaro muhokama qilishayotgan paytda ularning oldida Shiroq nomli cho'pon paydo bo'ladi. U agar bolalari va nabiralarning tinchligi ta'minlansa, Doro qo'shinlariga qarshi borib, uni yengishini aytadi. Shak hukmdorlari unga va'da berishadi. Shiroq shu zahoti yonidan pichoq olib quloq-bumini kesib, tanasini jarohatlaydi va shak qabilasi hukmdorlari mayib qilgan kishiday, shikoyat qilib Doro oldiga boradi. Doro ishontirish maqsadida mangu olov va muqaddas suvni shafe' keltirib ont ichadi. Doro Shiroqning holatini ko'rib, uning so'ziga ishonadi. Shiroq Doro qo'shinini «qo'chib ketgan» shaklarning oldiga olib chiqadigan yaqin yo'lga «boshlaydi». Bu yo'l yetti kunlik masofa edi. Shuning uchun yetti kunga yetarli suv va

ovqat olishni aytadi. Shiroq qo'shin bilan yetti kun yo'l yuradi va ularni suvsiz sahro o'rtasiga olib kiradi. Dushmanlarning suvsizlik va ochlikdan halok bo'lishi muqarrar bo'lib qoladi. Yettinchi kuni ham shaklardan darak topmagan qo'shin boshlig'i Ranosbat aldanganini sezadi va yo'l boshlovchidan shu haqda so'raganda, u: «Men yengdim, yolg'iz o'zim butun boshli qo'shinni yengdim! Jonajon qabilam saklar, ona tuprog'im boshiga kelgan baloni daf qilib, bosqinchi Doro lashkarlarini halokatga olib keldim. To'rt tomoning har qaysisi yetti kunlik yo'l, istagan ta'rafmgizga ketavering. Baribir, barchangizni ochlik va tashnalik yemirib, nobud qiladi. Mening qonim esa shu yerda to'kiladi!» - deb chapak chalib, qahqaha urib kuladi. Ranosbat Shiroqni chopib tashlaydi. Ko'rinadiki, «Shiroq» rivoyatida uzoqni ko'ra oladigan, fahm-farosatli, dushmanni yengish uchun o'ziga xos usulga ega bo'lgan xalq qahramoni obrazi yaratilgan. «Shiroq» rivoyati ham yozuvchi Mirkarim Osim tomonidan qayta ishlangan. Bu hikoya ham yozuvchining «Karvon yo'llarida» saylanma to'lamidan (Toshkent, 1987, 29-34-betlar) o'rin olgan. Yozuvchi hikoyani Yaksart bo'yidagi cho'llarda o'tlaming qovjirashi tafsiloti tasviri bilan boshlaydi. Odatda, bu davrda shak qabilalari sero't yaylovlaiga ko'chish taraddudi bilan mashg'ul bo'lishgan va bu jarayon o'ziga xos bayram tantanalari tusini olgan bo'lardi. Hikoyada tasvirianishicha, bu yilgi ko'chish oldingilaridan keskin farq qiladi. Qabila ahli ko'ngliga shodiyona sig'maydi. Ular tahlikali bir vaziyat oldida turishibdi. Yozuvchi ana shu holatni oq o'tovning qurollangan, jangovar soqchilar tomonidan qo'riqlanishi, qabila sardori Rustakning qavmning dunyo ko'rgan oqsoqollariga maslahat solishi kabi lavhalarda ko'rsatishga harakat qilgan. Bezovtalikning sababi nimada? Yurt taqdiri katta havf ostida turibdi. Rustak oqsoqollaiga Eron shohi Doro O'kuzdan o'tib, Sug'diyani bosib olgani, darakchilarning xabariga ko'ra, Ranosbat boshchiligidagi Darayavushning katta qo'shini shaklarga qarshi hujum qilishi haqidagi ma'lumotni yetkazadi. Yozuvchi oqsoqollar kengashini asarda atroflicha yoritadi. O'tov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat so'rayotganligini bildiradi. Rustak uning kimligini so'rganida, savolga shunday javob beriladi: «Shiroq bizning urug'dan. Butun umri cho'ponlik bilan o'tgan,- dedi Saksfar.- O'zi juda farosatli, dono, dostonchi chol. Eski chordevorlardan chayon ushlab, o'zini chaqtiradi. Og'riq sezmaydi. Aytishlaricha, yoshligida ilon uni chaqib olganda allaqanday giyohlami surtib tuzalib ketgan emish. O'shandan beri ilon-chayondan qo'rqmaydi» (30-bet). Shundan keyin o'tovga Shiroqning kirishiga ruxsat beriladi. Uning: «Eron shohining askarlari Sirdaryo ostidagi qum donalaridan ham ko'p, ulami jangga chorlab yengish mahol. Shunday bir hiyla topmoq kerakki, dushmanning oyog'i toyib, jarga qulab tushsin» (30-32-betlar)-degan taklifi barchaga ma'qul tushadi. Biroq hikoyada u rivoyatda tasvirlangan rejasini bir oz sir saqlaydi. Shiroq yolg'iz Rustakning huzurida quloq-bumini kestirib chiqib ketadi. O'tovdan chiqqan Shiroqning holiga qarindoshlari juda achinadilar. Yozuvchi Shiroqning Darayavush huzuriga borishi va u bilan suhbatlashishi tafsilotlarini asarda mufassal bayon etadi. Hikoya so'ngida Ranosbat qo'shinini aldab bepoyon sahroning o'rtasiga olib borgan Shiroqning: «Men yengdim, Doro qo'shinini bir o'zim yengdim!» (34-bet) - deya qichqirishi va murodiga yetgani uchun muqaddas otash va suv xudosiga shukr qilib, allaqanday duolar o'qishi o'quvchini befarq qoldirmaydi. Yozuvchi Shiroqning «quloq bumini kestirish»i sababini asar so'ngida quyidagicha izohlaydi: U Rustakning huzuriga kirganida shunday degan edi: «Agar mening bola-chaqam va nevaralarimni unutmang, o'z shirin jonimdan kechib, yurt boshiga kelgan baloni daf etardim. Dushmanni daf qilmoq uchun bir hiyla o'ylab topdim. Umrin oxirlab qoldi, axir, bu dunyodan ketmoq kerak. Men el-yurt uchun o'limning shirin sharobini ichmoqqa qaror qildim... Gapimga quloq sol...»(34-bet) Hukmdor uning gapini oxirigacha tinglab, fikrini ma'qullagan edi. Shunda u yonidan o'tkir pichog'ini olib, o'z quloq-bumini kesgan va go'yo o'z eliga xiyonat qilgan bo'lib, dushmanlar orasiga kirgan edi...Mirkarim Osim hikoyada tasvirlagan Ranosbat obrazi Shiroq jasoratining yangi qirralarini ochishga xizmat qilgan. Aldanganini bilgan Eron sarkardalari Shiroqni kaltaklay boshlaydilar. Biroq Ranosbat ayyorlikka ayyorlik bilan javob berib, qo'shinni halokatdan saqlab qolmoqchi bo'ladi. U: «Agar sen bizga sahro quduqlari va chashmalarini ko'rsatsang, gunohingdan kechib, So'g'diyada istagan qishloqlardan birini senga in'om qilardik», - deya va'dalar bera boshlaydi. Yozuvchi tasviridagi Shiroq juda farosatli, dono kishi

edi. U Ranosbat hiylasini juda yaxshi idrok etadi. Unga javoban Shiroq: «O'z elimning dushmanlariga yordam uchun uzatiladigan qo'limni kesib tashlaganim ma'qul» (34-bet)-deydi. G'azablangan dushman sarkardalari cho'ponni chopib, qiyma-qiyma qilib tashlaydilar.

Mirkarim Osim qalamiga mansub mazkur hikoyada xalq qahramoni Shiroqning xalqona-tarixiy qiyofasi o'z badiiy ifodasini topgan. Unda yozuvchi taxayyuloti asosida bosh qahramon jasoratining yangi-yangi qirralari kashf etiladi. Turon zaminida yashagan qadimgi qabilalarning bosqinchilarga qarshi o'ylab topgan tadbirlari va uning amalga oshishi, istilochilarga nisbatan Shiroqning o'tli qahr-g'azabi, nafrati mahorat bilan badiiylashtirilgan.

Zarina va Striangiya eposi. Bu eposning mazmuni sitsiliyalik tarixchi Diodor (eramizdan avvalgi I asrda) ning «Kutubxona» asarida tarixchi Kteziy (430-354) kitobidagi bayon asosida hikoya qilib qoldirilgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha: Saklar shohi o'lib, uning o'miga xotini malika Zarina qabilaga bosh bo'ladi. Tadbirli va shijoatli bu ayol qabilaning osoyishtaligi va mustaqilligini saqlab qolish uchun jonbozlik ko'rsatadi. Saklar bilan Midiya o'rtasida qattiq janglar bo'lib o'tadi. Bu jangda malika Zarina katta shijoat ko'rsatadi. Biroq Midiya shahzodasi Striangiya Zarinani yarador qiladi. Zarinaning botirligi va go'zal husniga maftun bo'lgan Striangiya uni asir olmaydi, atayin qochiradi. Oradan birmuncha vaqt o'tadi. Parfiya shohi Zarinaga uylanib, shaklami o'ziga tobe qilmoqchi bo'ladi. Zarina uning taklifini rad etadi. Biroq shoh unga zo'rlik bilan uylanib, shaklami qaram qiladi. Zarina qanday qilib bo'lsa ham, najot topib, qabilasining mustaqilligini tiklashga intiladi. Shu orada Parfiya bilan Midiya o'rtasida qattiq jang bo'lib, Midiyaning ko'p askarlari asir olinadi. Zarina asirlar yordami bilan Parfiya shohiga qarshi kurashib, najot topish rejasini o'ylaydi. Asirlar orasida Striangiya ham bor edi. Zarina u bilan biiga asiriaiga bosh bo'lib, Parfiya shohiga qarshi qo'qqisdan hujum boshlaydi. Parfiya shohi yengiladi, asirlar ozod bo'ladi. Zarina najot topadi, uning qabilasi o'z mustaqilligini tiklaydi. Shu voqealar davomida Striangiya Zarinani sevib qoladi. Zarina Striangiyani mohir va botir jangchi sifatida hurmat qilsa ham, uning xotini borligi uchun uylanish haqidagi taklifini rad etadi. Striangiya bunga chidayolmay o'zini halok qiladi.

«Zarina va Striangiya»ni sevgi va qahramonlik qissasi, deb aytish mumkin. Olimlarning fikricha, Zarina tarixiy shaxs bo'lib, u shakl hukmronlaridan bin edi. Qissada dushmanga qarshi biigalikda, ittifoq bo'lib kurashish, sevgi-muhabbat, vafo va sadoqat, mardlik va jasorat, tadbirkorlik ulug'lanadi. Rivoyatdan o'rtaga chiqadigan yana bir haqiqat yurt mustaqilligi masalasidir. Insoniyat avlodi hamisha o'z istiqloli uchun shiddatli kurash olib boigan, bu yo'lda aziz jonini ham ayamagan. Ajdodlar ibrati biz uchun ham yo'lchi yulduzday xizmat qilmog'i zarur. Ona-O'zbekiston mustaqillikning o'n beshinchi ulug' dovoniga ko'tarildi. Bu ilohiy ne'mat samaralari hayotimizning barcha jabhalarida yorqin ko'zga tashlanayotir. Prezident I.A.Karimovni sharaflavchi quyidagi satrlar hayotiy zarurat sifatida maydonga keldi: Yo'lboshchisi dono yurtning kelajagi buyukdir, Azaldan-da fozil rahbar el-yurtiga suyukdir. Shu ma'noda, rivoyatlar mag'zidagi mohiyat bugun uchun, biz uchun zamondosh bo'lib, vatan taqdiri taqozo etganda, To'maris, Shiroq, Zarina timsolida «barchamizniki bo'lgan shu aziz Vatanni muhofaza qilishga chorlaydi.

Zariadr va Odatida qissasi. Sevgi va sadoqat g'oyalari o'zining go'zal ifodasini topgan «Zariadr va Odatida» qissasi tarixchi Xores Mitilenskiyning (eramizdan avvalgi IV asr) asari orqali bizgacha yetib kelgan. Midiya shohi Gishtaspning kichik ukasi Zariadr Hazar (Kaspiy) dengizidan Tanais (Sirdaryo)gacha bo'lgan hududlarni boshqarsa, uning narigi qig'og'ida esa Omoig ismli shoh hukmronlik qilar edi. Bu shohning Odatida ismli go'zal bir qizi bor edi. Odatida bir kun tushida Zariadrni ko'rib, sevib qoladi va doim shu sevgi hijroni iztirobida qiynaladi. Zariadr Omargga qizini so'rattirib, sovchilar yuboradi. Lekin Omarg boshqa farzandi bo'lmagani uchun qizi Odatidani begona yurtga uzatishni xohlamaydi va uni o'z yaqinlaridan birining o'g'liga bermog'chi bo'ladi. Shunday qilib, Omoig qizini kimga berishini sir tutgan holda, to'y bazmini uyushtiradi. Bazm avjiga chiqqanda qizini chaqirib, unga: «Qizim biz sening

to'yingni qilayapmiz, shu yerga o'tirganlardan qaysi birini yoqtirsang, o'shanga oltin qadahda may tutgin. Seni o'shanga beramiz», - deydi. Odatida atrofqa qarab yig'ilganlar orasidan sevgani Zariadrni axtaradi, uni ko'rماغach, yig'laydi. Chunki qiz yigitga to'y bazmi haqida xabar yuborib, uni ogohlantirib qo'ygan edi. Zariadr o'sha daqiqalarda bir kemachini yollab, uning yordamida daryodan o'tadi va skif kiyimida bazm bo'layotgan yerga boradi. U ko'zlari yoshga to'la, qo'lida qadah tutib turgan Odatidani ko'radi-da, unga yaqinlashib: Odatida, men Zariadrman, mana men sen istaganingdek yoningdaman, - deydi. Qiz qo'lidagi qadahni yigitga tutadi. Zariadr Odatidani yetaklab, yashirincha kemachi turgan yerga olib keladi va ular birgalashib Zariadr yurtiga qochib ketadilar. Omarg qizining g'oyib bo'lganidan ogoh bo'lgach, xizmatchilarini bir-bir so'roq qiladi. Qiz sevgisidan xabardor xizmatchilar, «biz hech narsa bilmaymiz», - deb javob qiladilar. Ushbu qissada muhabbat va shaxs erki masalasi diqqat markazida turadi. Ota istagi hamda qiz sevgisining bir-biriga uyg'un kelmasligi, qissaning asosiy tugunidir. Omarg qizi Odatidani Zariadiga turmushga chiqishidan norozi bo'lsa-da, u Odatidaga xohlagan yigitga oltin jomda qadah tutib, turmushga chiqish imkoniyatini saqlab qoladi. Bunday mayli bilan u qizining erki o'z qo'lida ekanligini namoyish qilmoqchi bo'ladi. Biroq Zariadr o'mida tanlangan va istalgan o'zga kuyov qiz sevgisining toptalishi bilan barobar edi. Qissada oila quradigan har ikkala tomon: yigit va qizning nikohga o'zaro rozilik bildirishi muhim ekanligi yorqin ifodasini topgan. Shuningdek, qissada tush lavhasining mavjudligi uning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan. Umuman olganda, «Zariadr va Odatida» qissasi eramizdan avvalgi xalq og'zaki ijodining noyob namunasi.

Rustam haqidagi qahramonlik eposi. Rustam bilan bog'liq qahramonlik eposlari qadimdan Markaziy Osiyo, Eron, Afg'oniston va boshqa o'lka xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Rustam haqidagi dastlabki asarlar so'g'dlarda paydo bo'lgan. Taxminan VI - VII asrlarda so'g'dlar tomonidan ijod qilingan «Rustam» qissasining ayrim parchalari bizgacha saqlanib kelgan. Manbalarda qayd etilishicha, Rustam (Rotastaxm) «Bahman Yashta» dostonida arab bosqinchilariga qarshi kurashgan pahlavon sifatida, qadimgi fors-tojik (parfiyon) dostonlari «Yodgor Zareran», «Daraxt asurik» va VI - VII asrlarda yaratilgan «Shahrixon Eronda» kabi epik asarlarda xalq uchun shaharlar bunyod etgan inson, ajoyib qahramon, sifatida tasvirlanadi. So'g'dlar tomonidan yaratilgan «Rustam» qissasi parchalarida esa asar bosh qahramoni Rustam devlaiga qarshi kurashadi. Bu o'z navbatida Rustam obrazining takomillashib borganligini dalillaydi. Devlarga qarshi kurashgan Rustam sarguzashtlarining qisqacha tafsiloti quyidagilardan iborat: ... Rustam devlami ulaming o'z shaharlari darvozalariga qadar quvib boradi. Ko'p devlar halok bo'ladi. Tirik qolganlari shahar darvozasini berkitib oladi. Rustam g'alaba bilan qaytadi. Rustamdan mag'lub bo'lgan devlar g'azablanib, unga qarshi jangni davom ettirishga kelishib, unga qo'qqisdan hujum qilish rejasini tuzishadi. Son-sanoqsiz devlar ot-aravalariga, fil, cho'chqa, tulki, it va ilonlarga minib yo'lga tushadilar. Ularning bir qanchasi piyoda borar, bir qanchasi kalxatday parvoz qilar edi... Rustamning Raxsh nomli oti yaylovda o'tlamoqda, uning o'zi esa katta g'alabadan so'ng shirin uyquda edi. Uzoqdan devlaming paydo bo'lganini ko'rgan Raxsh Rustamni uyg'otadi. Rustam sarosimaga tushmaydi. U devlami yaqin keltirish va qo'qqisdan hujum qilish uchun qasddan orqasiga qarab ot surib ketadi. Uni quvib borayotgan devlar endi g'alaba qozonishlariga ishonishadi va har qanday bo'lsa ham Rustamni tiriklayin ushlab, qattiqjabrlashga ahd qilishadi. Lekin Rustam birdan otini dushman tomonga burib, devlarga hamla qiladi, ularga burgutday chang soladi. Devlar tumtaraqay qocha boshlaydi, ulaming ko'plari o'ladi, anchaginasi yaralanadi. Rustam qissasi yozma adabiyotda qayta-qayta ishlandi. Bu yengilmas pahlavon haqida talaygina yangi asarlar vujudga keldi. Xalq og'zaki ijodidan samarali foydalangan ulug' shoir Abulqosim Firdavsiy o'zining mashhur «Shohnomasi»da Rustamni bosh qahramon darajasiga ko'taradi va unga bag'ishlangan go'zal doston yaratadi.

Siyovush haqidagi qahramonlik qissasi. Siyovush ham Rustam singari sevimli xalq qahramoni timsolidir. Ma'lumotlarga ko'ra, Siyovush «Avesto»da Siyovarman deb atalgan bo'lib, mifologik xudo obrazi sifatida tasvirlangan. Shunday tasvir qadimgi fors-tojik tilidagi

asarlarda, jumladan, «Shohnoma» va Beruniy asarlarida ham saqlanib qolgan. Xalq ijodiyotida Siyovush afsonaviy qahramon timsolidan xalqning najotkori bo'lgan jasur inson qiyofasi tomon takomillashib borgan. X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiy «Buxoro tarixi» asarida Siyovush haqida xalq og'zaki ijodi namunalarini keltiradi. Ularning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat: Siyovush Eronning Kayoniy shohlaridan Kaykovusning o'g'li ekan. Siyovush dilkash husnu jamoli bilan zamondoshlarini o'ziga maftun qiladi. U o'gay onasining ishqiy ehtirosini rad etib, malomat va tuhmatga qoladi. U o'z pokligini isbot qilish uchun katta alanga ustidan ot surib o'tadi. Siyovush Turonga qarshi yurishda qatnashib, qahramonlik namunalarini ko'rsatadi. Tuhmatchi va hasadgo'y o'gay ona daigohiga qaytishni istamagan Siyovush qahramon Afrosiyobning poytaxtiga qarab yo'l oladi. Afrosiyob uni yaxshi kutib oladi. Siyovush Afrosiyobning qiziga uylanadi. Janglarda botirlik ko'rsatadi. Biroq fitnachi amaldorlar Siyovush va Afrosiyob o'rtasiga adovat urug'ini sochadilar. Fitnalarga ishongan Afrosiyob Siyovushni o'ldiradi. Siyovushning o'g'li Kayxusrav bobosi Afrosiyobdan ota o'chini olib, uni o'ldiradi. Rivoyatlaiga ko'ra, Kayxusrav Xorazmiy shohlar sulolasiga asos solgan emish. Tarixchi Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Siyovush Buxoroda juda katta shuhrat qozongan. Uning jasadi shu yerda dafn etilgan. X asrda ham Buxoro aholisi Navro'zda Siyovushning qabriga chiqib, qurbonlikka xo'rozlar so'yib, uning sharafiga qo'shiqlar aytishar ekan. Bu qo'shiqlar xalq o'rtasida «mug'lar yig'isi» yoki «Siyovush qasosi» deb yuritilgan. Turli manbalar asosida bizgacha yetib kelgan og'zaki badiiy yodgorliklar Turon xalqlarining juda boy folklori haqida ma'lumot beradi va ular turonzaminda og'zaki badiiy ijodning xilma-xil janrlari takomillashib boiganini tasdiqlaydi. Sharq xalqlari bilan Turon zaminda istiqomat qiluvchilar o'rtasida amal qilgan iqtisodiy-madaniy, siyosiy-ijtimoiy aloqalar badiiy adabiyotning rivojiga ham sezilarli ta'sirini o'tkazadi. Qadimgi mif va afsonalar, qahramonlik qo'shiq hamda qissalari har ikkala tarafning yozma badiiy adabiyoti ravnaqiga hissa qo'shadi, ulardan aksariyati esa qayta ishlandi, sayqallashtirildi.

Yozma yodgorliklar

«**Avesto**» - zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Qadimgi Turon-u Eron xalqlarining mushtarak yodgorligi hisoblangan «Avesto» eramizdan oldingi VI asrlarda vujudga kelgan. Eng qadimgi dinlardan bo'lgan zardushtiylik islomga qadar o'rta Sharq xalqlari orasida keng taxqalgan. Manbalaida e'tirof qilinishicha, «Avesto»ga Zardusht asos solgan. Yana bir qarashda ta'kidlanishicha, «Avesto» xudodan vahiy sifatida payg'ambar Zardushtga noil bo'lgan. Fanda Zardusht shaxsi haqida munozarali fikr-mulohazalar mavjud. Tarixchi olim Tabariy uni «Zardusht bin Yunon» deb qayd etsa, Beruniy Zardushtni ozarbayjonlik Safld Tuman degan kishinirg farzandi ekanligini e'tirof etadi. Aksariyat manbalarda zardushtiylik dini Zaratushtra (Zardusht) ta'limoti deb ham ataladi. Shunday bo'lishiga qaramay, «Avesto»day qomusiy manbaning shakllanishi va takomilini bir shaxsning nomi bilan bog'lab bo'lmasligi ta'kidlanib kelinadiki, bunga qo'shilish mumkin.

«Avesto» 21 nask, ya'ni kitobdan iborat bo'lgan. Beruniyning ma'lumot berishicha, «Avesto» qo'lyozmasi o'n ikki ming molning (ho'kizning) terisiga oltin harflar bilan yozilgan. Yunonlar istilosi davrida ushbu kitobning uch nusxasi mavjud boigan. Iskandar ulardan birini kuydirib tashlashdan oldin undagi tib, astronomiyaga oid qismlarini yunon tiliga tajjima qildirgan. Shunday qilib, Aleksandr Makedonskiy «Avesto»ning bir nusxasini yo'q qilib tashlagan, bir nusxasini Yunonistonga yuborgan. Kitobning bir nusxasi esa zardushtiylikka e'tiqod qo'ygan kishilar tomonidan asrab qolingan. Eramizning III asrida sostoniyalar hukmronligi davrida zardushtiylik rasmiy e'tiqod sifatida tarqalganligi manbalarda qayd etiladi. Bu davrda sostoniyalar «Avesto»ni qayta tiklashni amalga oshiradilar. Uning mazmuni qo'shimchalar bilan to'ldirilgan holda tiklangan va pahlaviy tilida yozib chiqilgan. Shunday ijodiy urinishlar natijasida «Avesto»ning bizgacha saqlanib qolgan nusxalari bunyod etilgan. «Avesto» yodgorliklarining bizga ma'lum (hozircha) eng qadimgi nusxasi 1324 yilda ko'chirilgan bo'lib, bu mo'tabar qo'lyozma Kopengagenda saqlanadi. Mazkur kitob qayta tiklangandan so'ng unga

qiziqishlar kuchaygan va sharhli taijimalar ham bunyodga kelgan. Sharhlar «Zand» deb nomlangan bo'lib, ularning namunalari bizgacha yetib kelgan. «Avesto»ning ayrim nusxalarida o'sha zandlarning pahlaviy tilida yozilganligi kuzatiladi. Shuning uchun «Avesto» matni uning sharhlari bilan biigalikda «Avesto va Zand» yoki «Zand Avesto» atamallari bilan yuritiladi.

«Avesto» ayrim sharhlar bilan sanskrit (qadimgi hind tili)ga va Ovropaning bir qator tillariga taijima qilingan. «Avesto» mutaijimi tarix fanlari doktori, prof. Mirsodiq Mirsulton o'g'li Is'hoqov o'rinli e'tirof etganidek, ushbu noyob ma'naviy manbani o'zbek tiliga o'girish adabiy-ma'rifiy merosimizni o'iganish yo'lidagi muhim qadam sanaladi. «Avesto»ning ko'p qismlari bizgacha yetib kelmagan. Shunday bo'lsa-da, mazkur kitob haqida mumtoz va bugungi tadqiqotchilar tomonidan yaratilgan ishlar asosida ma'lum tasavvur hosil qilish mumkin. «Avesto»ning «Yasna», «Videvdot» («Ventidot»), «Yasht», «Vispret» («Visparad») kabi qismlari fanga ma'lum. Bu nask (kitob)larning muayyan vazifalari bo'lgan. Jumladan, «Yasna» 72 bobdan iborat bo'lib, u namoz uchun zarur duolar sifatida talqin qilinadi. Yana «Yasna» qurbonlik qilish marosimida aytiladigan qo'shiqlar, xudolar madhiyasi va shu kabi diniy marosimlarga xos rasm-rusumlarni o'z ichiga oladi. Ahura Mazda haqidagi xabar payg'ambar Zardushtga doir ayrim ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan o'n yetti Goh (Got) ham «Avesto»ning «Yasna» bo'limi tarkibida yetib kelgan. Bu she'riy parchalar «Avesto»ning eng qadimiy, izohlanishi murakkab qismlari hisoblanadi. Chunki ayni ana shu satrlarda Zardusht yashagan qadimiy qatlam voqealariga ko'proq ishoralar qilinadi. «Videvdot» 22 bobdan iborat bo'lib, mazkur sahifalar Ahura Mazda va Zaradushtraning savol-javobi shaklida yozilgan. «Videvdot»ni Ahura Mazdaning dushmanlari hisoblangan devlarni mahv etishga qaratilgan duolar to'plami ham deyish mumkin. «Vispret» esa 24 bobdan tarkib topgan bo'lib, namoz va zikr-u sano matnlarini o'z ichiga oladi.

«Avesto»ning «Yasht» qismida 22 qo'shiq mavjud. Bulap Ahura Mazdadan boshlab u yaratgan turli ma'budlar sha'niga aytilgan, o'qilishi ko'p savobli hisoblangan alqov-olqish (gimn)lar to'plamidir. «Avesto» haqida qimmatli ilmiy mulohazalarni bayon etgan ko'p sonli tadqiqotchilarning fikricha, zardushtiylik ta'limotida Ahura Mazda azaliy va abadiy iloh sifatida alohida mavqega ega. Uning nomi «Yuksak daholi hukmdor» ma'nosini anglatishi ham ushbu fikmi quvvatlantiradi. Bundan tashqari, har narsaga qodir iloh Ahura Mazda dunyoning 12 ming yil davom etishini belgilab qo'ygan. O'sha ta'limotga binoan, dastlabki uch ming yillikda ruhiy dunyo yetakchilik qiladi. So'ngra Angra Manyu yuzaga keladi. Ahura Mazda barcha ezguliklar ijodkori bo'lib, borliqdagi hamma yaxshiliklarning boiskori u hisoblanadi. Yovuzlik esa Angra Manyu tarafidan ezgulikka zid o'laroq vujudga keltirilgan. Bu ikki kuch o'rtasidagi kurash ham uzoq tarixga ega. U to'qqiz yuz yil davom etadi. Shundan so'ng, Ahura Mazda g'olib kelishi kerak. Angra Manyu esa qorong'ulikka haydaladi. Ikkinchi uch ming yillikda Ahura Mazda moddiy borliqni barpo etadi. Osmon, yer, suv, o'simliklar, hayvonot dunyosi yuzaga keladi. Nihoyat odam yaratiladi. Ana shu jarayonda Angra Manyu yovuz devlarni — o'z yordamchilarini tayyorlaydi. Uchinchi ming yillikda Angra Manyu o'z devlari bilan Ahura Mazda yaratgan dunyoga huruj qilib kirib keladi. U Aji (ilon) bilan birinchi inson - Gayumart (Kayumars)ni va uning doimiy hamrohi buqani o'ldiradi. Ammo ularning urug'lari yerga to'kilgani uchun yo'q bo'lib ketmaydi. O'sha urug'lardan odamlar va ezguliklar, hayvonot unib chiqib, ko'payadi. Ikki kuch o'rtasidagi keskin kurash esa davom etadi. Nihoyat ezgulik kuchlari g'olib chiqadi va yovuz kuchlarni yer ostiga haydaydi. To'rtinchi uch ming yillik Zaradushtraning tug'ilishidan boshlanadi. U yer yuziga o'z e'tiqodini targ'ib qiladi. Zaradushtra uch o'g'il ko'radi va ulardan harbiylar, ruhoniylar hamda dehqonlar paydo bo'lib ko'payadilar. O'n ming yildan so'ng ezgulik va yovuzlik kuchlari orasida oxirgi kurash boshlanadi. Qattiq yong'in sodir bo'lib yer usti va osti yonib ketadi. Zaradushtraning avlodidan bo'lgan Saosyant halok bo'lgan dunyoni qaytadan tiklaydi. O'liklar tiriladilar, yerda abadiy hayot tantana qiladi.

«Avesto» zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lishi bilan bir qatorda Turon-u Eron va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlarining tarixi, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, tili, urf-

odatlarini, xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot beruvchi noyob qomusiy manbadir. Undan o'rin olgan afsonalar, qo'shiqlar ma'lum darajada xalq og'zaki ijodining qadimiy janrlari namunalari o'zida mujassam etganligi bilan muhim adabiy ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, «Avesto»ni tashkil etuvchi afsonalar, gimnlar va boshqa ijod namunalari uzoq yillar davomida Turon-u Eron xalqlari tomonidan yaratilgan va ular orasida keng tarqalgan, to'lishib, sayqallashib borgan. Keyinchalik ular birlashib «Avesto»ni vujudga keltirgan. «Avesto»ning qayd etilgan xususiyatlari uning madaniyatimiz tarixida muhim ahamiyat kasb etishini tasdiqlaydi. Avestoshunolar o'rtasida uzoq davom qilgan munozara uning paydo bo'lish vatani atrofida bo'ldi. Bahs va tortishuvlar natijasida G'aybiy hamda Sharqiy nazariyalar shakllandi. «Avesto» tarkibidagi she'riy parchalarning pishiq o'rganilishi esa Sharqiy nazariya foydasiga xizmat qildi. 2001 yilning 23 fevralida Urganch Davlat universitetida «O'zbekiston - «Avesto» vatani: o'tmish, bugun, kelajak» mavzuida ilmiy-amaliy anjumaning o'tkazilishi, prof. M.M.Is'hoqov tomonidan uning katta qismining o'zbekchallashtirilishi ham bu yuksak ma'naviy-ma'rifiy sarchashma vujudga kelgan muqaddas makonga aniqlik kiritish yo'lidagi jiddiy qadam vazifasini o'taydi. («Avesto» mundariyasi haqida yana mukammalroq ma'lumot olish uchun murojaat qilinsin: Mels Mahmudov. Komil inson — ajdodlar orzusi. Adabiy-falsafiy o'ylar. Toshkent, «Yozuvchi» - 2002, 9-35-betlar).

O'rxun-Enasoy yodgorliklari. Toshga o'yib yozilgan adabiy-tarixiy lavhalardan tarkib topgan qadimiy obidalar O'rxun va Enasoy daryolari havzalaridan topilganligi bois fanda shu nom bilan yuritiladi. Bu madaniy yodgorliklar ilk bor Enasoy daryosi bo'ylarida mavjudligi aniqlanib, rus xizmatchisi Remezov, keyinchalik shved olimi Iogann Stralenberg va olim Missersmidtlar tomonidan ilm ahliga ma'lum qilindi. Enasoy obidasining "siri"ni o'rganishga XVIII asming boshlaridayoq kirishilgan bo'lsa-da, dastlabki urinishlar natija bermadi. XIX asming birinchi choragida Grigoriy Spasskiyning "Sibirskiy vesnik" ("Sibir axboroti") jumalida mazkur yodgorlik haqida maqolasining e'lon qilinishi va bu maqolaning lotin tiliga tajjima bo'lganligi dunyo olimlarining diqqatini o'ziga jalb etadi. Biroq bu yodgorlikni tekshirish va yozuvni o'rganish yo'lidagi harakatlar samarasiz yakunlandi. Enasoy yodgorliklarini o'rganishda rus sayyohi va yozuvchisi N.M.Yadrinsevning Mo'g'ulistonning Kosho-Saydam vodiysidagi O'rxun daryosi havzalaridan shunga o'xshash madaniy yodgorliklarni aniqlashi muhim ahamiyat kasb etdi. Ulardagi matnlar noma'lum yozuvda bo'lishi bilan bir qatorda ayrimlari xitoy yozuvida va xitoy tilida bitilgan edi. Shunday qilib, fin-ugor ilmiy jamiyati hamda akademik V.V.Radlov boshchiligidagi rus olimlarining O'rxun daryosi bo'ylarida o'tkazgan ilmiy ekspeditsiyalari shu madaniy yodgorliklarni o'rganishga bag'ishlandi.

Daniyalik olim Vilgelm Tomsenning «bu madaniy yodgorliklar turkiy xalqlarga taalluqli bo'lishi kerak»,- degan taxmini to'g'ri bo'lib chiqdi. U dastlab "tangri", "turk" so'zlarini, keyinchalik 1893 yilning 25 noyabrida barcha harflarni aniqlab, yodgorlikdagi matnlarni to'la o'qishga muvaffaq bo'ladi. Akademik V.V.Radlov esa V.Tomsen va o'zining tajribalariga tayanib yodgorlik matnini birinchi bo'lib rus tiliga tajjima qiladi. Toshdagi bitiklar «sir»ining aniqlanishi turkiy xalqlarning dunyodagi o'z xoqonligiga ega bo'lgan qavmlardan ekanligini dalillashga xizmat qildi. VI asming o'rtalarida shakllana boshlagan turk xoqonlarining davlati Turondan Dunay daryosigacha bo'lgan bepoyon hududni o'z ichiga olgan. Bu mamlakat O'rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o'lkalarida yashovchi turli xalq va qabilalarni o'zida birlashtirgan edi. Ayni xoqonlik unga yaqin va yondosh bo'lgan mayda-mayda hukmdorliklarning uyushmasidan iborat bo'lgan. M.N.Yadrinsevning topgan yodgorliklari ana shu hukmdorlardan Bilga xoqon - Mog'iyon (734 yilda vafot etgan) va uning ukasi Kultegin (732 yilda vafot etgan) qabr toshlariga o'yib yozilgan yodgorliklardir. Shu vaqtlardan boshlab mazkur bitiklar fanda "O'rxun-Enasoy" yodgorliklari, undagi yozuvlar esa turkiy run (run-sirli, yashirin demakdir) yoki O'rxun-Enasoy yozuvi deb atala boshlandi. Keyinchalik turkiy run yozuvining yangi-yangi topilmalari fanga ma'lum bo'la boshladi. Jumladan, N.M.Yadrinsev Ongin daryosi qo'ng'orlaridan yangi yodgorliklarni topishga muvaffaq bo'ldi. Er-u xotin Dmitriy va Elizaveta Klemenslar Selenga daryosi bo'ylaridan ikkita ustunga yozilgan turk xoqonlarining

maslahatchisi To'nyuquqqa atab yozilgan katta yodgorlikni kashf etdilar. Bulardan tashqari, 1896-1897 yillarda Avliyo ota (hoziigi Jambul) shahri yaqinida, Talas daryosi bo'yida V-VI asrga doir beshta tosh yodgorliklari va qog'oz , charm, yog'och, turli idish-tovoqlaiga yozilgan ma'naviy obidalar topildi. Ushbu qadimiy yodgorliklarni dunyo turkiyshunoslari tomonidan sinchiklab ilmiy o'rganilishi hamon davom etmoqda. Mazkur bitiklarni V.Tomsen va V.Radlovlardan keyin S.E.Malov, S.G.Klyashtomiy, I.V.Stebleva, H.O'rxun, T.Tekin, Najib Osim, G.Aydarov, o'zbek olimlaridan A.Rustamov, A.Qayumov, G'.Abdurahmonov, N.Rahmonovlar o'rganishgan. A.P.Qayumovning "Qadimiyat obidalari", G'.Abdurahmonov, A.Rustamovlarning "Qadimgi turkiy til" nomli kitoblari tarkibida ushbu yodgorliklardan namunalari o'zbek tiliga o'girilib, nashr etilgan. O'rxun-Enasoy obidalarining aksariyat qismini qabr toshlaridagi bitiklar tashkil etadi. Bulardan Bilga xoqon va uning ukasi Kulteginning qabr toshlaridagi she'riy parchalar muhim adabiy ahamiyat kasb etadi. Kultegin bitiktoshi Eltarish xoqonning o'g'li sharafiga o'matilgan bo'lib, uning muallifi yo'llug'tegindir. Unda Kulteginning qahramonliklari, uning vatan, ona-yurt oldidagi buyuk xizmatlari sharaflanadi. Kultegin bitiktoshining akasi Bilga xoqon tilidan yozilganligi kuzatiladi. Mog'ilyon so'nggi turk xoqonlaridan bin bo'lib, u «Bilga-qoon» - «ulug' xoqon» unvonini olishga musharraf bo'lgan. Qabr toshlaridagi bitiklardan ma'lum bo'lishicha, u juda ko'p haibiy yurishlar olib borib, mamlakati sarhadlarini ancha kengaytirgan. Mustahkam, qudratli va markazlashgan davlat barpo etgan. Shunday janglaming birida, 732 yilda Kultegin qahramonliklar ko'rsatib, mardlarcha vafot etadi. Kultegin bitiktoshida uning jang paytidagi xatti-harakatlari quyidagicha tasvirlanadi.

Qul-Tegin yadag'in o'pIlayu tagdi,

O 'ng Tutuq yoiyun yaruqlug' aligin tutdi.

Yaruqlug'da qoronqa anjuladi.

Ul sog' onda yo'qqusdimiz.

Mazmuni:

Kultegin piyoda holda dushmanga tashlandi,

Zirhli o'ng Tutuqni odamlari bilan (birga) tutib oldi.

Zirhdaligicha uni xoqon qoshiga keltirdi.

O'sha qo'shinni tor-mor qildik. (O'zbek adabiyoti tarixi. I tom, Toshkent: «Fan», 1977, 74-bet). Bitiktoshda Kulteginning ko'rsatgan qahramonliklari o'z ifodasini topgan. Satrlardagi tasvirdan uning hayotidan ibratli lavhalar o'quvchi ko'z o'ngida birma-bir gavdalanadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Kultegin otasidan yetti yoshda yetim qolgan. U amakisi va akasi xoqonligi davrida harbiy xizmatda bo'ladi, vatan uchun olib borilgan janglarda ishtirok etadi. Bitiklardagi qaydlaiga ko'ra, Kultegin 47 yoshida vafot qilgan. Bitiktoshda ukasi vafoti tufayli qattiq alam va qayg'u iskanjasida qolgan Bilga xoqon iztiroblari quyidagicha tasvirlanadi:

Ko'rur ko'zum kurmazak,

-Bilur biligim bilmazak bo'ldi,

O'zim saqintim,

Od tangri yasar,

Kishl o'g'li ko'p o'lgali to'rumas.

Mazmuni:

Ko'rar ko'zim ko'rmas bo'ldi.

Bilar aqlim bilmas bo'ldi.

O'zim qayg'urdim,

Faqat tangri yashaydi,

Kishi o'g'li o'lmoq uchun tug'ilgan (O'sha kitob, 75-bet)

«Bilga xoqon» bitiktoshida ham uning hayoti, olib borgan kurashlari tafsiloti, inson shaxsi va ayniqsa, uning erki bilan bog'liq masalalar teran badiiy tahlil qilingan. Bitikdagi tafsilotlar Bilga xoqonning Tang'ut tarafga lashkar tortishi voqealari tasviri bilan boshlanadi. Undagi jang lavhalari faqat Bilga xoqon umri chizgilari bo'lmay, balki turkiy xalqlarning shonli tarixi sahifalari hamdir. Yana shunday bitiktoshlardan biri harbiy sarkarda To'nyuquq nomiga bitilgan. Bitiktoshda o'yib yozilgan voqealar To'nyuquqning o'z tilidan hikoya qilinadi. O'sha tafsilotlar quyidagi so'zlar bilan boshlanadi:

Bilga To'nyuquq ban o'zum.

Tabg'ach elinga qilindim.

Turuk bo'dun Tabg'achqa ko'rur erti.

Mazmuni:

Men - Dono To'nyuquq erurman.

Tabg'ach davlatida tarbiyalandim.

Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...

To'nyuquq - ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan. Turkiy xalqlar Tabg'ach eliga qaram va uning hukmronligi ostida bo'lgan paytda To'nyuquq hamda Eltarish xoqon birgalikda yurt ozodligi uchun kurash olib boradilar. Shunday ozodlik harakatlari natijasida turkiy qavmlar qaramlikdan kutiladi va o'zining mustaqil davlatini barpo etadi. Bitiktoshda To'nyuquq rahbarligi ostida o'tkazilgan haibiy tadbirlar nisbatan mufassal badiiy talqinini topadi. O'rxun-Enasoy bitiklari xotiralar, qabr toshlariga o'yib yozilgan tarix va marsiyalardan, turli xil hujjat, tamg'a, pul namunalaridan iborat bo'lib, V-VIII asrlarning juda qimmatli yodgorligi sanaladi. Oltoydan Mo'g'ulistonga qadar cho'zilgan bepoyon hududda yashagan mazkur xalqlar va qabilalar tomonidan yaratilgan «To'nyuquq», «Uyuq-arxon», «Borliq», «Tuva» va boshqalar ham Kultegin va Bilga xoqon yodgorliklari singari katta ilmiy va badiiy ahamiyatga egadir. Ularning matnlarida turkiy xalq va qavmlaridan qiig'iz, uyg'ur, o'g'uz kabilamning nomlari tilga olinadi. Olimlarning fikricha, mazkur yodgorliklarning tili bir-biridan birmuncha farq qiladi. O'sha tafvutli belgilarga tayanib, ba'zi yodgorliklarning hozirgi qaysi turkiy tilning qadimgi ko'rinishi ekanligi xususida taxminiy fikrlar aytish mumkin. V.V.Radlov, V.Tomsen, S.E.Malov kabi olimlar Enasoy bo'yidagi ko'pchilik yodgorliklarni qirg'iz tiliga mansub deb hisoblaydilar. Biroq barcha yodgorliklar haqida birday fikr yuritib bo'lmaydi. Jumladan, O'rxun-Enasoy yodgorliklarida qirg'iz, uyg'ur, tuva, turkman, o'zbek va boshqa turkiy tillarga xos leksik boylik hamda grammatik shakllar ham ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra bu yodgorliklarni turkiy xalqlarning mushtarak madaniy merosi sifatida o'iganish va talqin-u taig'ib qilish maqsadga muvofiqdir. O'rxun-Enasoy bitiktoshlari til va yozuv yodgorligi bo'lishi bilan bir qatorda tarixiy va adabiy manba maqomida muayyan badiiy-ilmiy qimmatga ham molikdir. Chunki ularda V-VIII asrlardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayot, turkiy xalqlar va qabilalarning urf-odatlarini, e'tiqodiy qarashlari, badiiy ijodi namunalari o'z ifodasini topgan. Bitiktoshlarda she'riy misralarning uchrashi, turli tarixiy voqealar ifodasida

badiiy uslubdan foydalanganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, qabr toshlaridagi marsiyalarning badiiylilik darajasining birmuncha yuksak ekanligi qiziqish uyg'otadi. Ular orqali vafot etgan kishining qiyofasi manzaralarini ko'z o'ngimizda gavdalantirishimiz va motam tutuvchining murakkab ruhiy holati bilan tanishishimiz mumkin. Tadqiqotchilarning fikricha, bitiktoshlardagi marsiyalar mazmun-mohiyati, badiiyati jihatidan «Devonu lug'otit turk»dagi marsiyalarga ancha yaqin turadi. (И.В.Стеблева. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. «Наука», Москва — 1971, 298 стр.).

Shunday qilib O'rxun-Enasoy yodgorliklari V-VIII asrlarda yashagan turkiy xalqlarning noyob mushtarak madaniy merosi sifatida ajdodlarimizning ma'naviy-badiiy, ilmiy-tarixiy salohiyatining balandligi, qadimiy va boyligidan yorqin nishonadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qadimgi Turondagi ilm-fan, madaniyat va san'at taraqqiyoti haqida qaysi manbalarda ma'lumotlar beriladi?
2. Ajdodlarimizning e'tiqodiy qarashlari haqida nimalar bilasiz?
3. Turon hududida turkiy tilning shakllanishi va rivojlanishi jarayoni haqida gapirib bering.
4. Markaziy Osiyo xalqlari qanday yozuvlardan foydalangan?
5. Qadimgi Turon xalqlari ilm-fani, qadimgi arxitektura yodgorliklari, tasviriy va naqqoshlik san'ati xususida so'zlang.
6. Eng qadimgi og'zaki adabiyot yodgorliklari qaysi manbalar orqali bizgacha yetib kelgan?
7. Qadimgi mif va afsonalar haqida nimalarni bilasiz?
8. Qadimgi qo'shiqlar va lirik she'rlar haqida gapirib bering.
9. Qahramonlik eposi nima? Namunalar keltiring.
10. »To'maris«, «Shiroq» rivoyatlari va Mirkarim Osimning shu mavzuga doir hikoyalari haqida so'zlang.
11. Zarina va Striangiya eposining qisqacha mazmunini hikoya qilib bering.
12. Zariadr va Odatida qissasi, Rustam va Siyovush haqidagi qahramonlik eposlarining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?
13. »Avesto« qanday kitob, u haqida nimalarni bilasiz?
14. O'rxun-Enasoy yodgorliklari, ularning o'rganilishi tarixi va badiiy ahamiyati haqida so'zlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'italarida qadimgi Turon hududi. Dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan foydalanish. Xunn qabilalari. Grek, oromiy, forsiy mixxat yozuvi. «Avesto», Xorazm, so'g'd, kushon, run, uyg'ur, arab yozuvlari. Uch cholg'uchi ayol surati. Mif. Ahura Mazda. Angra Manyu. Anaxita. Kayumars. Mitra. Yima. Gershasp. Elikbek Alp Er To'nga. «Qish va Yoz munozarasi». «Ov». To'maris. Spaiganis. Shiroq. Ranosbat. Zarina Striangiya. Zariadr. Odatida. Rustam. Siyovush. Kayxusrav. Afrosiyob. «Avesto». Nask. «Yasna».

«Videvdot» («Vendidot»). «Yasht». «Vispred» («Visparad»). Bilga xoqon. Kultegin. To'nyuquq. Eltarish xoqon.

Adabiyotlar

1. Karimov I. A. Istiqlol va ma'naviyat. Toshkent: «O'zbekiston», 1994.
2. Prezident Islom Karimovning «Avesto» kitobining 2700 yilligiga bag'ishlab barpo etilgan yodgorlik majmuining ochilishi marosimidagi nutqi. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001, 6-son, 3-7-betlar.
3. Abu Mansur as-Saolibiy. Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr. Toshkent: «Fan», 1976, 652 bet.
4. Mallayev N. M. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976, 27-78-betlar.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent: «Fan», 1977, 19-79-betlar.
6. «O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari». 1-jild (Eng qadimgi davrdan XIV asigacha). Toshkent: «Fan», 2003, 331 bet.
7. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. Toshkent: «Fan» 1960-1963.
8. Tolstov S.P.. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. Toshkent: «Fan», 1964, 440 bet.
9. Qayumov A. P. Qadimiyat obidalari. Toshkent, 1973 .
10. Qadimiy hikmatlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1987.

IX - XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA MADANIY HAYOT

Reja:

1. IX - XII asrlardagi madaniy hayot.
2. IX-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich.
3. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari.

Xalqimiz madaniyati taraqqiyotida IX-XII asrlar alohida o'rin tutadi. Arablar istilosidan so'ng Movarounnahr deya nomlangan qadimgi Turonda yashovchi xalqlar Eron, Kavkaz, Hindiston va boshqa Sharq mamlakatlari bilan o'matilgan madaniy aloqalarini yanada rivojlantirdilar. Bu o'lkada istiqomat qilgan alloma, olimlarning buyuk kashfiyotlari, yirik ilmiy asarlari yaratildiki, ular jahon ilm-fanining kamol topishida muhim ahamiyat kasb etdi. Shuningdek, Turon zaminida arxitektura, tasviriy san'at, naqqoshlik, o'ymakorlik kabi madaniy hayotning bir qancha sohalarida jiddiy ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Adabiyot rivojida ma'lum jonlanish yuzaga kelganligi ko'zga tashlana boshladi.

VII asrning oxiri VIII asr boshlarida Markaziy Osiyo hududiga arablarning bostirib kirishi natijasida sharqiy va g'arbiy qismga bo'lingan Turk xoqonligi zaiflasha boshladi hamda tarix sahnasini istilochilarga bo'shatib berdi. Bu davmi ulug' tarixiy burilish, mafkuralar, e'tiqodlar kurashi davri deb atash mumkin. Arablar istilosi qadimgi Turon xalqlari madaniyati taraqqiyotida o'zining jiddiy ijobiy va salbiy ta'sirini ko'rsatdi. Manbalarda qayd etilishicha, 705 yildan Qutayba ibn Muslim xalifaning noibi bo'lib Turonga kelgach, bosqinchilik harakatlari avj oladi.

Shuningdek, mahalliy xalqning ko'p asrlik madaniy yodgorliklari yo'q etila boshlandi. Beruniyning ma'lumot berishicha, Qutayba Xorazm yozuvini bilgan va shu voqea xalqlari og'zaki badiiy ijod namunalari ijrosi bilan shug'ullangan kishilarni, olimlarni turli yo'llar bilan ta'qib ostiga oladi va yo'q qilib yuboradi. Shunday qilib, arablar davlat ishlarida o'z tillari hamda yozuvlarini joriy qila boshlaydilar. Mahalliy yozuvlarning qo'llanish doirasi qisqaradi. Zardushtiylar diniga e'tiqod qo'ygan yerli aholi islom dinini tezda qabul qilmaydi. O'z e'tiqodiga sodiq qoladi. Movarounnahrda istilochilarga qarshi birin-ketin yirik xalq qo'zg'olonlari boshlanadi. 720-722 yillarda Divashtich rahbarligida Samarqand va Panjakentda shunday xalq qo'zg'oloni bo'lib o'tadi. Shuningdek, 750-751 yillarda Sharik boshchiligida Buxoroda xalqning norozilik kurashi sodir bo'ladi. Bular orasida 776-784 yillarda Buxoro, Samarqand, Nasaf va Keshda Muqanna boshchiligidagi xalq harakati hududiy ko'lami va o'zining uzoq davom etganligi, arablarga jiddiy qarshilik ko'rsatilganligi bilan ajralib turadi. Manbalar ma'lumotiga ko'ra, Muqanna arablar qo'liga tushmaslik uchun o'zini olovga tashlab halok qiladi.

IX asrda ham arablarga qarshi xalq norozilik harakati va qo'zg'olonlari jiddiy tus ola boshladi. Istilochilar qurol kuchi bilan buning oldini olish imkoniyati yo'qligiga amin bo'lishgach, mahalliy aristokratiya-zodagonlar vakillarini ishga solishga majbur bo'lishadi. Biroq bunday urinishlar ham kutilgan natijani bermaydi. Xalifa Xorun ar-Rashid (786-809) vafotidan so'ng uning ikki o'g'li Ma'mun va Amin o'rtasida 809-813 yillarda o'zaro toj-taxt urishlari bo'lib o'tadi. Movarounnahrlik zodagonlar Ma'munning xalifa bo'lishiga ko'proq xayrixoh edilar. Ammo arablarning xoxishiga ko'ra, Amin taxt egasiga aylanadi. Ma'mun esa ukasiga qarshi kurashini davom ettiradi. Bu harakatni Tohir ibn Husayn boshliq Xuroson va Movarounnahr mulkdorlari o'z yordamlari bilan quvvatlantirib turishadi. 813 yilda Ma'mun Bag'dodni qo'lga kiritadi va o'zini xalifa deb e'lon qiladi. 812 yilda Tohir ibn Husayn Xuroson va Movarounnahr noibi etib tayinlangan edi. Oradan bir yil vaqt o'tmay, u o'z mamlakatini mustaqil deb e'lon qiladi. Tohir ibn Husaynning ko'p vaqt o'tmay vafot etishi mustaqillikni to'la ta'minlash imkoniyatini bermaydi. Uning o'g'li Abul Abbas Abdullohning 830-844 yillardagi noibligi davrida mamlakat poytaxti Marvdan Nishopurga ko'chiriladi. Bu davrda Somoniylarning mavqei ancha tiklana boradi. Ular Movarounnahming Samarqand, Farg'ona, Shosh viloyatlarida noiblik qilayotgan edilar. IX asming o'rtalariga kelib Movarounnahrda barcha viloyatlarni Somoniylar idora qila boshlaydi. Ismoil Somoniy hukmdorligi davrida Movarounnahr arab xalifaligi istibdodidan tamoman ozod etiladi. Somoniylar davlati ancha markazlashgan, yirik davlat bo'lib, keyinchalik shu hududda qoraxoniylar, saljuqiylar va xorazmshohlar davlatining vujudga kelishi uchun siyosiy-tarixiy shart-sharoit hozirlab beradi.

Arablar qadimgi Turon madaniyatiga jiddiy talofot yetkazgan bo'lsalar-da, ancha ilg'or g'oyalarga ega bo'lgan, insonni komillik darajasiga ko'tarishda muhim ahamiyat kasb etuvchi islom dinini olib kirdilar. Movarounnahr aholisi bu dinni dastlab keskin rad etgan bo'lsa ham, doimiy taig'ibot va tashviqotlar natijasida islom dini qabul qilinadi. Islomda olamning yaratuvchisi yakka-yu yagona, azaliy va abadiy Allohdir, degan bosh g'oya hukmronidir. Muhammad alayhis-salom Alloh rasulidir. Qur'oni karim islom dinining muqaddas kitobi bo'lib, unda shariatning tayanch ahkamlari asosiy aqida va g'oyalari o'z ifodasini topgan. Movarounnahrliklar bu dinni qabul qilibgina qolmay, keyinchalik uning otashin targ'ibotchisiga ham aylandilar. Ayniqsa, Imom Ismoil ibn al-Buxoriyning (810-871) buyuk xizmatlari musulmon olamida yuksak ehtiromga sazovordir. Mashhur muhaddis olim Imom Ismoil ibn al-Buxoriy Muhammad alayhis-salom hadislarini, ya'ni turli munosabat bilan aytilgan gaplari, ibrat, ko'rsatma va nasihatlarini hamda u kishining pok axloqi, najib xulq-atvoriga doir hikmatlarni yig'ib, "Al-jomi' as-sahih" ("Ishonarli to'plam") nomli to'rt jildli ulkan kitobni tuhfa qildi. Mazkur kitobdan muallifning yillar davomida olti yuz ming hadis ichidan tanlab olib, eng ishonchli hadislar sifatida taqdim etgan 7275 ta hadis o'rin olgan. Bu kitob Qur'oni karimdan keyingi muqaddas islomiy manba sanaladi.

Movarounnahrda arab xalifaligi hukmronligi tugatilgandan so'ng O'rta Osiyo xalqlari o'rtasida o'z davlatchiligining shakllanish jarayoni ancha tezlashdi. Tojiklar yagona xalq sifatida tanildi. Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini qamrab olgan Somoniylar davlatida dariy (fors-tojik)ga davlat tili maqomi berildi. XI-XII asrlarda turkiy elatlar, jumladan, o'zbeklar Movarounnahr aholisining katta qismini tashkil eta boshladi. O'z mushtarak tiliga ega «to'qson ikki bori» (Turdi Farog'iy) turkiy qavmlardan iborat bo'lgan o'zbeklarning vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy, tarixiy-madaniy shart-sharoiti tufayli adabiy tilining shakllanish jarayoni kuchaydi. Bu davrda qishloq xo'jaligining ancha taraqqiy topganligi manbalarda o'z ifodasini topgan. Shuningdek, hunarmandchilikning rivojlanishini ta'minlashda ham qishloq xo'jaligidagi samaradorlik o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Ishonchli manbalarning ma'lumotlariga ko'ra, bu davrda qaysi joyning aholisi 32 hunami bilsa, o'sha yerga shahar maqomi berilgan. Buxoro, Samarqand, Urganch, Marv, Omul (Chorjo'y) kabi ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy-madaniy markazlar ana shunday "32 xil hunar" egalari yashaydigan shaharlar sirasiga kirar edi.

O'rta Osiyo xalqlarining X-XII asrlarga oid arxitektura va san'atida hukmron mafkuraga aylangan islom dinining asosiy g'oyalari o'z ifodasini topganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Samarqand, Buxoro, Termiz, O'zgan, Marv kabi shaharlarda ko'plab saroy, masjid, xonaqoh, madrasa, minora, tim, sardoba va boshqa binolar qad rostladi. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davrida qurilib, bugungi kunga qadar saqlanib qolgan tarixiy obidalar X-XII asrlarning muhim madaniy yodgorligi sanaladi. Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi O'rta Osiyo arxitektura san'ati bu davrda yangi taraqqiyot bosqichiga yuz burganligining yorqin namunasidir. Ushbu maqbara loib shaklida baipo etilgan bo'lib, tomi gumbaz qilib yopilgan. Gumbazning o'rtasida kichkina minoracha mavjud. Binoning bir xilda bezatilgan tashqi manzarasi bor. Uning ichki va tashqi tomoni naqshlar bilan bezatilgan. Ismoil Somoniy maqbarasini barpo etishda qadimgi me'morchilik an'analari saqlanib qolganligi ham sezilib turadi. Binoning tashqi burchaklaridagi ustunlar va unda ishlatilgan xilma-xil unsurlar shunday xulosaga kelish imkonini beradi.

Qoraxoniylar va xorazmshohlar davrida qurilgan noyob arxitektura yodgorliklari uzoq yillar o'tishiga qaramay, tarovatini yo'qotmay, hamon salobat to'kib turibdi. Bulardan Navoiy viloyati Hazora qishlog'idagi Dehgaron masjidi (XI asr) va uning yaqinidagi «Raboti Malik» nomli katta hamda go'zal karvonsaroyini ko'rsatish o'rinlidir. Mazkur me'moriy obidalar o'z tarhi va qurilishi bilan san'at darajasiga ko'tarilganki, ulami hamon hayrat bilan tamosha qilish mumkin. «Minorai kalon» nomi bilan shuhrat qozongan Masjidi jomi minorasi esa Buxoro qadimiy binokorligining eng yaxshi yodgorliklaridan biridir. Bu minora 1127 yilda Arslonxon hukmdorligi davrida qurilgan. XII asming oxirida Vobkentda ham shunday minora barpo etildi. 1108 yilda g'oyat pishiq reja asosida Surxandaryo viloyati Jarqo'ig'on tumanida shunday noyob me'morchilik yodgorligi hisoblangan minora qad ko'tardi. Keyinchalik qayta ta'mirlangan Buxorodagi Namozgoh va Mag'oki Attoriy masjidi ham ana shu asrga oiddir. Qoraxoniylar va xorazmshohlar hukmronligi davrida vujudga kelgan tarixiy obidalar son jihatidan ancha ko'p. Urganchdagi Faxriddin Roziy maqbarasi, Amudaryo qirg'og'i yaqinidagi Doyaxotin raboti, Kaspiy dengizining g'arb tomonidagi Beleuli tosh raboti, Marvdagi Sulton Sanjar saljuqiy maqbarasi va Talxatanbobo masjidi, O'zgarddagi uchta maqbara va bitta minora O'rta Osiyo xalqlari me'morchilik san'atining X-XII asrlardagi go'zal yodgorliklaridir.

IX-XII asrlarda arxitektura bilan bir qatorda san'atning boshqa turlari, jumladan, naqqoshlik, tasviriy san'at, musiqa ham ancha rivojlandi. Xattotlik ham muhim ma'naviy ahamiyat kasb etuvchi sohalardan biri bo'lib, keng tarqaldi va taraqqiy etadi. Yirik feodal davlatlarining vujudga kelishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot, ilmiy-madaniy, adabiy-badiiy aloqalarning avj olishi tufayli fanning falsafa, mantiq, riyoziyot, tibbiyot, tarix, tabiiyot, tilshunoslik, adabiyotshunoslik kabi sohalari rivoj topdi. Arab tili Sharq mamlakatlari orasida ilm-fan tili sifatida shuhrat qozondi. Buxoro, Samarqand, Termiz, Urganch, Marv, Balx, Bag'dod, Shorn kabi shaharlar Sharq olimlari hamkorligining markazi bo'lib qoldi.

O'rta Osiyodan yetishib chiqqan Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abunasr Farobiy, Ahmad Faig'oniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy olimlarning ilmiy faoliyati natijasi o'laroq bu muqaddas sarzamin shuhrat taratadi, jahon ilm-fani, madaniyati xazinasiga bebaho durdonalar qo'shadi. Shuningdek, tarixchi va adabiyotshunoslardan «Kitob ul - maorif», «Kitob ush-she'r va-sh- shuaro» asarlarining muallifi Abdulloh ibn Mushm Marvaziy Dinovariy, «Zaynul-axbor» («Xabarlar ko'rki») nomli asar muallifi Abusaid Gardiziy, dariy tilida 30 tomlik kitob yozgan Abulfayzi Bayhaqiy, «Buxoro tarixi» kitobi bilan shuhrat qozongan Narshaxiy, «Tarixi muluki Turkiston» asari sohibi Majididdin Muhammad ibn Adnon, tarixchi Miskaveyh, tibbiyot rivojiga hissa qo'shgan olimlardan Ibn Hammor, Najibuddin Samarqandiy, matematik va astronom Muhammad Balxiy, huquqshunos Burhoniddin Ali Marg'inoniy, tilshunoslardan Abulqosim Zamahshariy, Mahmud Qoshg'ariylar ilm-fan rivojiga ulkan hissa qo'shdilar.

IX -XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyotida yangi bosqich

IX-XII asrlar badiiy adabiyot taraqqiyoti uchun ham muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda xalq og'zaki ijodining boy va xilma-xil asarlari vujudga keldi. Fors-tojik (dariy) va turkiy adabiy til shakllana boshladi. Bu tillarda ijod qilgan atoqli so'z san'atkorlarining nomi asrlar osha umrboqiylik kasb etgan o'lmas asarlari bilan yashab kelmoqda. Somoniylar davrida arab tili o'z hukmronligini birmuncha yo'qotib, mahalliy tillardan dariyga o'rnini bo'shatib bergan bo'lsa-da, Movarounnahr-u Xurosonda yashagan aksariyat shoirlar arab tilida asarlar yaratishda davom etdilar. Bu haqda nishopurlik mashhur olim, yozuvchi, adabiyotshunos, tilshunos va tarixchi Abu **Mansur as-Saolibiy** (961-1038)ning «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» («Asr ahlining fozillari haqida zamonasining durdonasi») nomli tazkisasi boy ma'lumot beruvchi muhim manba sanaladi. As-Saolibiy juda ko'p sharq mamlakatlarida bo'lgan. Jumladan, Arabiston, Iroq, Xuroson, Movarounnahr, Xorazm kabi o'lkalami kezib chiqqan. Manbalarda qayd etilishicha, uning 34 asari mavjud bo'lgan. As-Saolibiy nomini ko'proq uning «Yatimat ad-dahr» tazkisasi tanitgan. Tazkira to'rt qismdan tarkib topgan bo'lib, uning har bir qismi o'n bobga ajraladi. Ma'lumotlaiga ko'ra, asar 995-1000 yillar mobaynida yozib tugatiladi. Keyinroq, taxminan 1020 yillarda muallif kitobni ikkinchi marta qaytadan ishlab, unga yana yangi shoirlar haqidagi ma'lumotlarni qo'shgan. Tazkiraning to'rtinchi qismida Somoniylar sulolasi hukmronligi boshlanishidan g'aznaviylar davlati boshlarigacha yashagan shoirlar, turli mamlakatlardan Buxoroga kelib har xil lavozimlarda faoliyat ko'rsatgan so'z san'atkorlari haqida ma'lumot beriladi. Mazkur qismning dastlabki uch bobi Buxoroning o'zida yashab ijod etgan 48 shoirning hayoti va ijodiga doir qaydlardan iborat. Tazkiraning to'rtinchi bobi Xorazm shoirlaridan yettitasini o'z ichiga oladi. Shuningdek, bu qismda asli nishopurlik bo'lib, Movarounnahrda kelib qolgan shoirlar ham kiritilgan. «Yatimat ad-dahr»da nomlari tilga olingan ijodkorlar arabnavis shoirlardir. Shunday bo'lishiga qaramay, ularning ayrimlari fors-tojik tilida so'zlashgan, hatto she'rlar yozgan zullisonayn adiblar hisoblanadi. Arab tilida ijod etgan shoirlardan ayrimlari fors-tojik tilidagi asarlarni arab tiliga tajjima qilish bilan shug'ullanganlar. As-Saolibiy tazkirasida Abul Hasan al-Muammal, Abu-l Qosim Ismoil ash-Shajariy, Abu Ahmad ibn Abu Bakr al-Kotib, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim Al-Mus'abiy, Abu-l Husayn Muhammad al-Murodiy singari movarounnahrlik tab' ahli haqida nodir ma'lumotlar va ular asarlaridan namunalar berilgan. «Yatimat ad-dahr»da ma'lumot berilishicha, Abu Tayyib Muhammad ibn Hotim al-Mus'abiy davlatni boshqarish, vazirlikda taniqli, odamlar bilan muomala-munosabatda dilkash, shirinsuxan va fozil inson bo'lgan. As-Saolibiy uning qo'lini kishini hayratga soladigan chaqmoqqa, qalamini qog'oz uzra kezuvchi sayyoraga, xatini mevali daraxtlar bilan qoplangan boqqa, notiqligini Utoridga qiyoslaydi. Utorid (Merkuriy) sayyorasi qadimdan yozuvchi va shoirlar homiysi sifatida talqin qilingani bois tazkira muallifi Al-Mus'abiy notiqligini shunday tashbeh bilan ulug'laydi. Tazkiranavisning ma'lumotiga ko'ra, amir as-Sa'id Nasr ibn Ahmad son-sanoqsiz fazilatlarini nazarda tutib adibni (Mus'abiy) vazirlik lavozimiga ko'taradi. O'zining suhbatdoshlari qatoriga qo'shadi, biroq ko'p o'tmay vazirlik uning boshiga etadi va Al-Mus'abiy 938 yili vafot etadi. Abu Tayyib al-Mus'abiy

Rudakiyning yaqin do'stlaridan bo'lib, salohiyatli zullisonayn shoir edi. Afsuski, X asming birinchi yarmida Buxoroda yashagan Al-Mus'abiyning adabiy merosidan namuna sifatida arab tilidagi 13 bayti va fors-tojik tilida bitilgan 14 bayt she'ri bizgacha yetib kelgan, xolos. «Yatimat ad-dahr»da keltirilgan Movarounnahr va Xurosonlik shoirlaming she'rlari qasida, vasf, hajv, maisiya, masnaviy, g'azal, urjuza janrlariga mansubdir. Ko'rinadiki, Movarounnahr va Xurosonda arab tili faqat ilm-fan sohasi uchungina emas, balki bu tilda noyob badiiyat namunalari ham ijod etilgan. Bunday adabiy hodisa xalqlar va adabiyotlar o'rtasidagi do'stlik rishtalarini yanada mustahkamlashga, mavzu, g'oya, janr va badiiyat bobida ham tajriba almashinuvi uchun xizmat qilgan.

IX-XII asrlarda dariy tilida vujudga kelgan badiiy adabiyot tadqiqotchilar tomonidan jahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan bebaho durdona sifatida talqin etiladi. Fors-tojik tilining shakllanish jarayoni arablar istilosidan ancha oldin boshlandi. VIII - IX asrlarda ijod etgan Abu Hafs So'g'diy, Abulabbos Marvaziy, Xanzala Bodgiziy, Muhammad Vasif va Firuz Mashriqiy kabi shoirlar dariy adabiy tilining shakllanishida muhim hissa qo'shdilar. IX-X asrlardan boshlab, Movarounnahr, Xuroson va Eronning katta qismini o'z hududiga birlashtirgan Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida fors-tojik tilidagi adabiyot juda keng ko'lamda o'zining taraqqiyot bosqichlarini o'tadi. G'aznaviy va Saljuqiy hukmdorlari turkiy qabilalarga mansub bo'lsalar-da, nafaqat o'z hududlari, balki zabt etgan yerlarida ham somoniylar an'anasini davom ettirib, dariy tilini davlat tili va adabiy til sifatida qabul qildirdilar. Natijada X-XV asrlarda O'rta Yer dengizidan Hindistongacha cho'zilgan katta hududda mushtarak adabiy til bo'lgan fors-tojik tilida jahonshumul ahamiyatga molik adabiyot vujudga keldi. Uning ijodkorlari faqatgina forsiyazon shoirlar bo'lmay, hind, turkiy xalq vakillari bu mushtarak adabiyotning yirik namoyandalariga aylandilar.

X asrning atoqli shoiri **Rudakiy** dariy adabiy tili va adabiyotining asoschisi sanaladi. Uni «Odamush - shuaro» («Shoirlaming odam atosi») deya ta'riflaganlar. Fors-tojik tilidagi adabiyot o'zbeklar tomonidan ham yuksak qadrlangan. Jumladan, Daqiqiy, Unsuriy, Asadi Tusiy, Salmon Sovajiy, Umar Hayyom, Ubayd Zokoni, Shayx Sa'diy, Xoja Hofiz kabilaming asarlari o'zbek muxlislari orasida ham keng tarqalgan. Abu Abdullo Rudakiy (855/65-940/42) Panjakentda dunyoga keladi. U yoshligidan o'qishga juda katta ehtiros bilan qaraydi, she'riyatga qiziqadi. Ma'lumotlarga ko'ra, Rudakiy Samarqand madrasalaridan birida tahsil olayotganida uning shuhrati Somoniy hukmdorlariga borib yetadi. Shundan keyin uning hayoti mamlakat poytaxti Buxoro bilan bog'lanadi. Uni saroy xizmatiga jalb etadilar. Ammo qarilik chog'ida shoir quvg'inga uchragan. Rivoyatlarda bayon etilishicha, Rudakiyning hur fikrliligi uchun ko'zlariga mil tortganlar. Ayrim rivoyatlarga binoan, u tug'ma ko'r bo'lgan. Bir-birini inkor etuvchi bu qarashlarga rudakiyshunoslikda hamon qat'iy nuqta qo'yilgan emas. Inson erki, hurlik kuychisi bo'lgan shoiming keyingi hayoti iztiroblar iskanjasida o'tgan. Rudakiy avlodlarga o'zidan ulkan adabiy meros qoldirdi. Biroq uning asarlari davr to'fonlaridan o'tib, bizgacha to'la hoida yetib kelmagan. Shoirning g'azal, ruboiy, qasida hamda pand-nasihati yo'nalishidagi dostonlari mavjuddir. Adibning «Qarilikdan shikoyat», «Modari may» («May onasi») qasidalari, Buxoro ta'rifiga atalgan «Bo'yi jo'yi Mo'liyon» madhiyasi va bir necha ruboiylarigina saqlanib qolgan. Uning boshqa asarlaridan ayrim parchalar ham zamonamizgacha yetib kelgan. Manbalarda Rudakiyning «Kalila va Dimna» asari 12 ming baytdan ortiqroq ekanligi qayd etilsa-da, hozircha uning ming misrasigina fanga ma'lum, xolos. Mashhur qomusiy olim Abu Ali ibn Sino tojik xalq to'rtliklari asosida ruboiy janrini yozma adabiyotga olib kiigan bo'lsa, nishopurlik shoir Umar Hayyom bu sohada shuhrat qozondi. Buxorolik shoir Daqiqiy qahramonlik dostonlari majmui «Shohnoma»ni yozishga kirishadi. Tuslik Abulqosim Firdavsiy Daqiqiy boshlagan bu xayrli ishni davom ettirib jahonga mashhur, o'lmas «Shohnoma»ni vujudga keltirdi. Mazkur an'anani XI asrda yashab ijod etgan shoir Asadi Tusiy o'zining «Gershaspnoma» asarida takomillashtirdi. X-XII asrlarda fors-tojik tilida ijod etgan ozarbayjonlik Xoqoniy, Falakiy, Mahastiy va Nizomiy Ganjaviylar badiiy adabiyot taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Ayniqsa,

xamsachilik an'anasining Nizomiy Ganjaviy nomi bilan bog'liq ekanligi uni Sharqning buyuk shoiri va mutafakkiri maqomiga ko'taradi.

X-XII asrlar turkiy adabiy tilning ravnaq topishi, o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, turkman va boshqa xalqlarning shakllanish jarayoni, umumturkiy yozma adabiyotning vujudga kelishi va rivojlanishiga muhim bosqich bo'ldi. Turkiy qabila va elatlarning O'rta Osiyoga ko'chib kelishi, ayniqsa, qoraxoniylar davrida kuchaydi. Ularning yerli aholi bilan chatishib ketishi bilan turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlarning nufuzi yanada oshdi. XII asrga kelib Yettisuv, Farg'ona, Xorazm, Toshkent, O'zgand, Sayram, Qashqar, Buxoro kabi shaharlarda ham turkiy xalqlar soni ancha ko'paydi. Mahmud Qoshg'ariyning ma'lumot berishicha, turli turkiy xalqlarning chatishuvi va aralashuvi natijasida, o'g'iz, chigil, qipchoq lahjalari guruhidagi tillar singari umumiy so'zlashuv vositasi vujudga kela boshladi. Bunday mo'tadil vaziyat umumiy, mushtarak adabiy tilning shakllanish jarayonini tezlashtirdi. Mazkur hodisaning ro'y berishida qabilalar o'rtasida vujudga kelgan siyosiy-tarixiy, adabiy-ma'naviy va ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar, badiiy adabiyot, jumladan yozma adabiyot taraqqiyotining ta'siri beqiyos kattadir.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyot namunalaridan iborat she'riy parchalar turkiy xalqlarning ota-bobolari badiiy tafakkuri mahsuli bo'lganidek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul-haqoyiq" dostonlari ham zikri o'tgan xalqlarning umumiy boyligi sifatida qabul qilinadi. Atoqli sharqshunos olim E.E. Bertels X asrda Buxoroda yaratilgan adabiyot haqida quyidagilarni e'tirof etgan edi: "Aslini aytganda, til nuqtai nazaridan bu davr adabiyotini fors va arab adabiyotiga bo'lish -haqiqatdan shartli naisadir. AsUda biz mavzu, uslub, tashqi ko'rinishi bir xil, faqat tildagina farqi bo'lgan yagona adabiyotga egamiz. Shuni ham aytish kerakki, shoirlar ko'p holda ikki tilni bilishgan va har ikki tildan birday osonlik bilan foydalanishgan, bir fikrning o'zini goh u, goh bu tilda ifoda etishgan". Bu fikmi arab va fors tillarida yaratilgan adabiyot bilan yonma-yon vujudga kelgan turkiy tildagi badiiy so'z san'ati namunalariga nisbatan ham qo'llash o'rinlidir. Zero, qardosh xalqlar adabiyotining tayanch g'oyaviy manbai Qur'oni karim, Hadisi sharif bo'lganidek, "Qutadg'u bilig", "Hibatul-haqoyiq" dostonlarining ham ma'naviy sarchashmalari ana o'sha nodir kitoblar sanaladi. Xoja Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oni singari mutasavvif shoirlar bu ilohiy ne'matiardan yanada ko'proq bahramand bo'lgan o'z davrining ulug' donishmandlari sanaladi. Demak, X-XII asrlar xalqlar do'stligi - adabiyotlar do'stligi, adabiy aloqalar rivoji uchun muhim davr bo'lishi bilan bir qatorda, badiiy so'z san'atining keyingi bosqichlaridagi rivojlanishi uchun muhim omil vazifasini ham o'tadi.

Mashhur qomusiy olim, o'z davrining peshqadam ziyolilaridan biri Mahmud Qoshg'ariy qoraxoniylar sulolasi hukmronligi davrida, XI asr boshlarida Bolasog'unda dunyoga keldi. Hozirgi Qirg'iziston hududida joylashgan bu makon qoraxoniylarning poytaxt shaharlaridan biri edi. Ushbu davlat hududida Buxoro, Samarqand, Shosh, Qashqar singari madaniy markazga aylangan shaharlar mavjud bo'lib, Qashqardan Amudaryogacha cho'zilgan ulkan kengliklar qoraxoniylar davlati tarkibida edi. Manbalarda qayd etilishicha, Isfijob (Sayram), O'tror, Shosh, Bolasog'un, Xo'tan kabi shaharlar qoraxoniylarning poytaxt maqomidagi qarorgohlari edi. Mahmud Qoshg'ariy tug'ilgan davrda mamlakat nisbatan iqtisodiy- madaniy yuksalishga erishdi.

Olimning to'liq ismi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariy bo'lib, uning bobosi Qashqarda tug'ilgan, keyinchalik Bolasog'unga ko'chib kelgan. Shu sabab bo'lsa kerak, olim Qoshg'ariy nisbasini o'ziga qabul qilgan. Mahmud yoshligidan ilm olishga o'zgacha bdos bilan qaraydi. U dastlab Qashqarlik Husayn Xalifadan ta'lim oladi. Keyinchalik Samarqand, Buxoro, Nishopur, Marv va Bag'dodda tahsilni davom ettiradi. TurU ilmlarni o'rganadi, ayniqsa, arab filologiyasi hamda turkiy xalqlarning tili, turli qabila va urug'larning urf-odatini, xalq og'zaki badiiy ijodiyoti bilan ko'proq shug'ullanadi. Mahmud Qoshg'ariy Yuqori Chindan boshlab Movarounnahr, Xorazm, Farg'ona, Buxoroga qadar cho'zilgan katta hududni kezib chiqadi hamda bu yerlarda istiqomat qiluvchi turkiy qavmga mansub qabila va urug'larning turmush

tarzi, urf-odatlarini, tili, kasb-kori, og'zaki va yozma badiiy ijodini zukkolik bilan sinchiklab o'rganadi. U turklar, turkmanlar, o'g'uzlar, chigillar, yag'molar, qirg'izlar (qirg'izlar)ning shahar, qishloq hamda yaylovlarini kezib lug'atlar to'pladi, turli xil so'zlarning xususiyatlarini o'rganadi. Natijada turk-arab lug'atining ilk namunasi bo'lgan "Devonu lug'otit turk" ("Turkiy so'zlar to'plami")ni vujudga keltiradi. "Devonu lug'otit turk"ning nusxalari XX asr boshlarida Istambulda topilib, ilm ahliga ma'lum etildi. Uning Istanbul kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi asar yaratilgandan ikki yuz yil o'tgach, Abu Baler bin Abulfohat - Tasoviy Addimishqiy tomonidan ko'chirilgan. Kotibning ma'lumotiga ko'ra, u asl nusxa asosida kitobning yangi nusxasini kitobat qilgan. 1939-1941 yillarda bu kitob Bosim Atalay tomonidan hozirgi turk tiliga ayrim izohlar bilan tajjima qilinib, uch jild hajmida nashr etildi. Sharqshunos olim S.Brokkelman "Devon"ni nemis tiliga (Leypsig, 1928) tarjima qiladi. Shuningdek, "Devonu lug'otit turk" juda ko'p tilshunos va adabiyotshunos olimlarning diqqatini o'ziga jalb etdi. Jumladan, A.K.Borovkov, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, V.Reshetov, F.A.Abdurahmonov kabi olimlarning turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlarida "Devonu lug'otit turk"ka ko'p murojaat qilinadi.

O'zbekistonda bu nodir manbaning ilk tadqiqotchisi va noshiri professor A.Fitratdir. Yetuk adib va olim asar tarkibidagi barcha she'riy parchalarni yiqqan, ulami so'zma-so'z tajjima qilib, alohida lug'at bilan nashr ettirgan edi. Shuningdek, bu she'rlardan bir qismini o'zining «O'zbek adabiyoti namunalari» (Samarqand, 1926) nomli to'plamiga ham kiritgan. 1960-63 yillarda tilshunos olim S.Mutallibov tomonidan «Devonu lug'otit turk»ning o'zbek tiliga tajjima qilinib, ayrim izohlar bilan nashr etilishi, keyingi tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etdi. Akademik A.Qayumovning «Qadimiyat obidalarini» (Toshkent, 1973 yil) kitobida ham «Devon»dan tanlangan she'riy parchalar va maqollarning taqimasi hamda qisqacha adabiy tahliliga o'rin beriladi. Mahmud Qoshg'ariy turkiy tillar tarixini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etuvchi yana bir nodir asar «Javohir un-nahv fi lug'otit turk» («Turkiy tillarning nahv (sintaksis) durdonalari qoidalari»)ning ham muallifidir. Afsuski, bu asar bizgacha yetib kelmagan yoxud hozirgacha noma'lum qolib kelayotir. Shunday bo'lsa-da, u birinchi turkiy tillar grammatikasini ishlab chiqqan yirik va zabardast tilshunos olimdir.

«Devonu lug'otit turk» uzoq davom etgan ilmiy izlanishlarning mansuh bo'lib, muallif hijriy 464 yilning jumodul - avval oyi boshlarida kitobning birinchi tahririni yozishga kirishgan. Muallif ma'lumotiga ko'ra, asar qayta-qayta tahrirdan o'tkazilgan. Uning to'rtinchi tahriri hijriy 466 yilning, jumodul-avval oyi 12-kuni nihoyasiga yetkazilgan. Shunday qilib, «Devonu lug'otit turk» milodiy hisob bilan 1074 yilda yozib tugatilgan.

«Devon» muqaddima va lug'at qismidan tarkib topgandir. Muqaddimada «Devon»ning yaratilish sabablari, uni yozishda uzoq yillar olib borilgan ilmiy izlanishlar tafsilotlari, asaming qurilishi, «turkcha so'zlarning tuzilishi», «turk tabaqalari va qabilalari» kabi ko'lamli masalalar xususida teran ilmiy-nazariy xulosalar bayon etiladi. «Devonu lug'otit turk» davr kitobnavislik an'analari ruhida arab tilida yozilgan. Uning negizini tashkil etuvchi lug'at qismida muallif olti mingdan ziyodroq turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nosini arab tilida izohlaydi. Asaming kirish qismida Mahmud Qoshgariy Rum (Kichik Osiyo)dan Xitoygacha bo'lgan yerlaiga bajarak, qipchoq, o'g'uz, yamak, boshqird, basmil, qay, yaboqu, tatar, qiigiz, chigil, tuxsi, yag'mo, igroq, jaru, jamul, uyg'ur, tangut, tabg'ach kabi turkiy xalqlar istiqomat qilganligini e'tirof etishi bilan biiga zikri o'tgan qavmlar yashagan jug'rofiy hududlarni ko'rsatuvchi doira shaklidagi xaritani ham taqdim etganki, mazkur kashfiyot muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Kitobning lug'at qismida so'zlarning joylashtirilishi tartibi arab tili grammatikasi qoidalari asosida beriladi. Unda fe'llar aniq o'tgan zamon shaklida keltiriladi. Shuningdek, so'zlar ulardagi harflar soniga qarab ajratib chiqilgan. So'zlarning muzoafliqi (alif, yoy, vov harflarining yo'qligi)ga ham alohida e'tibor qaratilgan. Garchi «Devonu lug'otit turk» muallifi kamtarlik qilib, o'z asarini lug'at deb nomlagan bo'lsa-da, mazkur tadqiqot bugungi kun istilohlariga ko'ra

faqatgina lug'at bo'lib qolmay, balki qadimiy taraqqiyot tarixiga ega bu tilning fonetik, morfologik, leksik xususiyatlarini mukammal izohlab beigan to'la ma'nodagi qiyossiz bir qomusdir. Asarda ko'pgina so'zlaming kelib chiqishi, jumladan, O'rta Osiyo hududidagi ayrim shaharlaming nomlari izohlanadi. Aytilganlar bilan bir qatorda nodir kitobda turkiy xalqlaming urf-odatlarini, mavsum marosimlarini, ular taqdiriga aloqador ba'zi tarixiy voqealar haqida ham noyob ma'lumotlar beriladi. Shu jihatdan quyidagi iqtibos fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi: «Qaz - Afrosiyob qizining nomi. Qavzin shahrini shu quigandir. Bu so'zning asli qaz (g'oz) o'ynaladigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qavzinni turk shaharlaridan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki Qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi bu yerda ov qilari va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash-Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp Er-Afrosiyobdir. U Tahmurasdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgandir. Ba'zilar butun Movarounnahmi turklar o'lkalaridan deb hisoblaganlar. Uning bir oti Dizruiydir. U sariqligiga ko'ra, mis shahri demakdir. Bu Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi-Qazning eri Siyovush o'ldirilgandir. Majusiy-otashparastlar har yili bir kun bu yerga kelib Siyovush o'lgan joy atrofida yig'laydilar. Mollar so'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to'kadilar. Ulaming odatlari shunday. Butun Movarounnahr Yankanddan Sharqqacha bo'lgan o'lkalami turk shaharlaridan deb hisoblashning asosi shuki, Samarqand, Semizkand; Toshkand, Shosh; O'zkand, Tunkand nomlarining hammasi turkchadir. Kand turkcha shahar demakdir. Ular bu shaharlarni qurdilar va shunday nom qo'ydilar. Hozirgacha ham shunday kelmoqda. Bu yerlarda forslar ko'paygach, sungular Ajam shaharlari kabi bo'lgan. Hozir Turk o'lkalarining chegarasi Abisgun dengizi bilan o'ralgan. Rum o'lkasidan va O'zkanndan Chingacha cho'zilgan. Uzunligi besh ming farsah, eni uch ming farsah, hammasi sakkiz ming farsahdir («Devonu lug'otit turk» 4-tom. 163-164-betlar).

«Devonu lug'otit turk» adabiy qimmatini yuksak bo'lgan manbalardan biridir. Asarda uch yuzga yaqin she'riy parcha va juda ko'p maqol hamda hikmatli so'zlar mavjud bo'lib, muallif ulardan turkiy so'zlaming lug'aviy ma'nolarini arab tilida izohlash uchun foydalangan. Mahmud Qoshg'ariy «Devon»ning muqaddimasida bu kitobni maxsus alifbo tartibi bilan hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezaganini qayd etadi. «Devon»dagi she'riy parchalaming aksariyati inson hayotining muayyan lavhalari tasviriga bag'ishlangan. Ularda mehnatsevarlik, qahramonlik, ezgulik, sevgi va sadoqat ulug'lanadi. She'riy parchalar orasida badiiy jihatdan yuksak qimmatga ega bo'lganlari ham uchraydiki, ular olim yashagan davrga qadar turkiy nazm ancha ravnaq topganligidan dalolat beradi. Chunonchi:

Aqturar ko'zum yulaq,

Tush qilur o'rdak, yug'aq.

Mazmuni:

Ko'zimdan oqqan yosh suvlari ko'llarga aylanmoqda,

Unga o'rdak va suv qushlari qo'nayotir.

Ko'rinadiki, ushbu iqtibosda odamning, aniqrog'i, oshiqning ruhiy holati, dil iztiroblarining mubolag'aviy tasviri yaratilgan. «Devon»da ko'rib o'tilganidek, muhabbat mavzuiga bag'ishlangan she'riy parchalar mavjuddir. Ularda ba'zan sevgilining vafosizligi badiiy ifoda etilgan bo'lsa, ba'zan hajr iztiroblarini boshidan kechirayotgan oshiqning o'tli nidolari tasvirlanadi:

Uzuk mani kuchayur,

Tun-nun turub yig'layu,

Ko'rdi ko'zum tavraqin,

Yurdi qolib ag'layu.

Mazmuni:

Sevgim mening kuchayur,

Kecha-kunduz yig'layman,

Ko'rdi ko'zim ketganin,

Yurtda yolg'iz qolmayman.

(O'sha kitob. 275-bet.)

Yalkin bo'lub barduqu,

Ko'nglum angar bog'layu.

Qoldim orginj qadg'uqa,

Ishim uzu yig'layu.

Mazmuni:

Seviklim k yetti uzoq,

Ko'nglim unga bog'layman.

Qoldim chuqur qayg'uda,

Uzzu kunlar yig'layman.

(O'sha kitob. 324-bet.)

«Devonu lug'otit turk»dagi badiiyat namunalarining aksariyati axloqiy-ma'naviy mohiyatga ega. Ularda yoshlarni keksalaming o'gitiga quloq tutishga chaqiriladi. Yuksak insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Mahmud Qoshg'ariy juda ko'p yurtlarda bo'lib, ilm va ilmli kishini ulug'lovchi she'riy parchalami ham to'plashga harakat qilgan. Asar matnida ularga keng o'rin berilganligi fikrimizni quvvatlantiradi:

Us es ko'rub yuksak qaliq qodi chaqar,

Bilga kishi o'gut berib tavraq uqar,

Mazmuni:

Karkas yirtqich hayvonlardan qolgan go'shtni (ovni) ko'rib, o'zini

osmondan tashlaydi.

Donishmand kishilarni qiziqtiradigan ov—o'git-nasihatdir. Ular o'gitni eshitishlari bilan oq quloqqa oladilar. (O'sha kitob. 53-bet.) Pand-nasihat, o'gitlarni tinglash va ularga amal qilish donishmandlik belgisi bo'lib, she'riy parchalarda katta hayotiy tajribaga ega kishilaming so'zlariga amal qilishga chaqiriladi:

O'rgan aning biligin,

Kunda angar baru.

Qutquluqni tapingin,

Qo'zg'il ko'Char naru.

Mazmuni:

O'rgan uning bilimin,

Borgil o'shal sari.

Qutlug' ishga bo'ysungin,

Kibrni quv nari.

«Eng qadimgi adabiy yodgorliklar» mavzuini yoritishda «Devonu lug'otit turk» asosida bizgacha yetib kelgan xalq og'zaki ijodi namunalari bilan tanishgan edik. Jumladan, lirik she'r va qo'shiqlar, «Qish bilan yoz munozarasi», «Alp Er To'nga marsiyasi» xususidagi mulohazalar bu kitobning badiiy qimmatini benihoya yuksak ekanligini yana bir karra dalillaydi. Bulardan tashqari, «Devo'n»dan o'rin olgan xalq maqollari uning badiiy salohiyatini yanada oshirishga xizmat qiladi. Bu maqollar qadimgi ajdodlarimizning uzoq yillik hayotiy tajribasidan kelib chiqqan, ulaming yuksak aql-u zakovatidan dalolat beruvchi yaxlit xulosalardir. Noyob badiiy zavq va nazokat bilan sayqallashgan maqollarda inson hayotining deyarli barcha jabhalari qamrab olingan. Quyidagi keltiriladigan xalq maqollari ham «Devonu lug'otit turk»dan o'rin olgan:

Ikki bug'ra ichashur, o'tra ko'kagun yangilur.

Ikki erkak hayvon olishadi, orada pashsha yengiladi.

Usuqmisha saqig' qamug' suv ko'runur.

Chanqagan kishiga har bir sarob suv bo'lib ko'rinadi.

Ko'p sukutga qush qo'nar, ko'rklug kishiga so'z kelir.

Shoxi ko'p va o'zaro chatishib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi kishiga so'z (maqto'v) keladi.

Ardam boshi tildir.

Adab va fazilatning boshi tildir.

Sabanda sandirish bo'lsa, o'rtugunda irtash bo'lmas.

Yer haydash vaqtida puxtalik bo'lsa, xirmonda anglashilmovchilik bo'lmaydi.

Bilga Erig ezgu tutib so'zin eshit, ardamini o'iganibon ishka sura.

Ilmli, aqlli kishilarga yaxshilik qilib, so'zlarini tingla. Ilmlarini, hunarlarini o'rganib, amalga oshir.

Qut bilgisi bilig.

Baxt belgisi bilim va aqldir.

Alp chiranda, bilka tirakda.

Botir jangda , olim suhbatda sinalar.

Quruq qoshiq og'izka yapmas.

Quruq qosliiq og'izga yoqmas.

Etli, timoqli ezirmas.

Etni timoqdan ajratib bo'lmaydi.

Qaig'a qarisin kim bilur, kishi olasin kim topar.

Qarg'a qarisini kim bilur, kishi olasini kim topar.

«Devonu lug'otit turk» turkiy xalqlaming X-XI asrlargacha yaratilgan badiiy asarlari tug'risida nodir ma'lumotlarni o'zida mujassam etganligi bilan ham qimmatlidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Arablar istilosining O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayotiga ta'siri haqida gapirib bering.
2. Somoniylar, qoraxoniylar, xorazmshohlar davridan qanday arxitektura namunalari saqlanib qolgan?
3. O'zbek xalqi qaysi yozuvlardan foydalangan?
4. O'rta Osiyolik qomusiy olimlardan kimlami bilasiz?
5. X -XII asrlarda faoliyat ko'rsatgan fors-tojik adabiyoti namoyandalari haqida so'zlab bering.
6. Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr fi maxosin ahl al-asr» tazkirasi haqida so'zlang.
7. Mahmud Qoshg'ariy va uning «Devonu lug'otit turk» asari tarixi va mundarijasini bilasizmi?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Qutayba ibn Abu Muslim. Muqanna. Xalifa Xorun ar-Rashid. Ismoil Somoniy. Qoraxoniylar sulolasi. Saljuqiylar sulolasi. Imom ibn Ismoil al-Buxoriy. «Al jomi' as-sahih». Minorai kalon. Vobkent minorasi. Namozgoh va Mag'oki attoriy masjid. Abu Mansur as-Saolibi. «Yatimat ad-dahr...» tazkirasi. Abu Toyiyib al-Mus'abiy. Abu Abdulloh Ro'dakiy. Abu Ali ibn Sino. Mahmud Qoshg'ariy. «Devonu lug'otit turk». Qaz. Afrosiyob.

Adabiyotlar

1. Abdullayev I. Beruniyga zamondosh shoiiii. Toshkent: «Fan»,1974.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 17-tom Toshkent, 2001.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. I-tom, Toshkent: «Fan», 1976 , 80-140-betlar.
4. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987 .
5. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent, 1991.

TURKISTONDA TASAVVUFNING VUJUDGA KELISHI VA TARAQQIYOTI

Reja:

1. Tasavvuf islomiy manbalari.
2. Tasavvuf taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan ilmiy-ma'naviy omillar.
3. Tasavvufning lug'aviy ma'nosi va istilohiy mohiyati.
4. Tasavvufning paydo bo'lish o'rni, vaqti va tarqalish geografiyasi.

Xalifa Usmon davrida sahobalar tomonidan hadislarning to'planishi. Buyuk muhaddislar (Imom Buxoriy, Ibn Muslim, at-Termiziy v.b) faoliyati. Hadislarda komil inson axloqi bilan bog'liq masalalar. Komil inson shaxsi Muhammad payg'ambar timsolida. Sunnati nabaviy tasavvufni yuzaga chiqaruvchi omillaridan biri sifatida. Tasavvufda murid va murshid munosabati.

Qur'oni karimda tasavvuf so'zi uchramaydi. Islomning asosi 5 ruknda aks etadi: iymon, namoz, ro'za, zakot, haj. Farz-Qur'oni karimda zikr etilgan. Sunnat-Hadisi sharifda qayd etilgan. Vojib-amalga oshirsa savob bo'ladi. Tasavvuf farz amali hisoblanmaydi, sunnat darajasiga ko'tarilgan, shariat ma'lum ma'noda zohiriy hisoblanadi. Botiniy ilm shariatdan so'ng keladi. SHariatning yakunidan, tariqatning boshlanishidan tasavvuf boshlanadi. Tasavvuf arabcha "suffa" so'zidan olingan bo'lib, zohiriy ma'nosi "tuya junidan to'qilgan xirqa", "chakmon" ma'nosida keladi. Ayrim olimlar buning ma'nosini sof, musaffo so'zi bilan bog'laydilar. Chunki tasavvufga poklanish ilmi deb qaraladi. Ingliz olimi Richard Nikol'son tasavvufga berilgan 72 ta ta'rifni yiqqan va ularning hech biri to'la emas ekanligini anglatgan. Tasavvufga ta'rif berganlar uni ilm deb emas, balki ahloq deb ta'riflaydilar. G'arb olimlari esa tasavvufni Olloh bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilishni maqsad qilgan insonga imkon beruvchi islomiy ta'limotlar yig'indisi deb qaraydilar.

Namoz mo'minning me'rojidir. Qalbning suvi, zikridir. Tasavvuf Olohning zikrini yod etish, dilning vazifasi-zikr qilish. Zokir-shukur qiluvchi. Tasavvuf ilmi-poklanish ilmi. Tasavvuf ilm sifatida insonning ma'naviy olamini isloh etadigan, buzilgan qalblarning muolajasi uchun eng ta'sirli bo'lgan, insonni haqiqatlar atrofiga to'playdigan, qalbni poklash uchun zarur bo'lgan foydali musulmon ilmidir. Demak, tasavvuf poklanish ilmi bo'lsa, uni ikkiga ajratib o'rganishadi. Biri - tazkiya (aybni oqlash, oqlanish), ikkinchisi - tazviya (poklanish, tarbiyalanish).

Tazkiyaning o'zini ikki turini aniqlashadi: maqbul (qabul qilingan tazkiya), marbud (rad qilingan tazkiya).

Tasavvuf Qur'ondan suv olgan, bo'lmasa qurib qoladi.

Tasavvufning paydo bo'lish o'rni, ya'ni vatani haqida turli xil qarashlar mavjud. Ulardan birinchisi tasavvufning vatani islom deb qarashdir va tasavvuf dastlab islomiy o'lkalarda islom dini paydo bo'lgandan keyin vujudga kelgan ta'limotdir deb qarash. Bu fikr barcha musulmon mutasavviflari tomonidan qabul qilingan. Ikkinchi fikr tasavvufning vatani arabda emas, ajamda, ya'ni arab istilosiga qadar musulmon bo'lmagan o'lkalarda islom diniga ochiq qarshilik qilishga botinmay, tasavvuf orqali o'z noroziliklarini ifodalashdir. Bu qarash tarafdorlari asosan nasroniy e'tiqodli evropalik olimlar bo'lib, ular tasavvuf islomdan avvalgi e'tiqodlardan o'zlashtirib olingan degan fikrni ilgari suradilar.

Ahli tasavvuf orasida "Avval Qur'oni karim, sunnatda tasavvuf" degan fikr tasodifiy aytilgan emas, balki tasavvuf ilmi va amaliyotida ham tasdiqlangan holdir. Tasavvufdan maqsad komil inson axloqi kabi axloqlanish bo'lsa, dunyoda tan olingan komil inson timsoli Odam safiyullohdan tortib Muhammad (s.a.v.) gacha o'tgan payg'ambarlardir. Tasavvufda ulug' ustozga ergashish ehtiyoji bor. "Faqrnoma"da aytiladi: "Shunday pirga qo'l berki, u shariatda orifi billoh bo'lsa, tariqatda voqifi asror bo'lsa, haqiqatda komilu mukammal bo'lsa, ma'rifatda daryoi ummon bo'lsa...saodat bo'lg'ay".

Al-Jazariy “Tasavvuf sirlari” asarida tasavvuf haqida shunday ta’rif keltiradi: “Insonning ma’naviy olamini isloh etadigan buzilgan qalblarning muolajasi uchun eng ta’sirli bo’lgan, insonni haqiqatlar atrofiga to’playdigan o’ta foydali va mustaqil ilmdir”.

Tasavvufshunoslik tarixida ayrim g’arb olimlari bilan islom mutasavviflarining qarashlari o’rtasida ziddiyatlar bor. Tasavvuf islomdan tashqarida deguvchilar uni islomga qarshi qo’yish yo’lidan boradilar va mustaqil ta’limot sifatida tushintirmoqchi bo’ladilar. Mumtoz tasavvufshunoslik esa tasavvuf islomning ichida paydo bo’lgan, chunki u zohiriy ilm (ilmi qol) emas, balki ilmi holdir deb tushuntiradi.

Islom tasavvufining asosi va taraqqiyot manbalari sifatida Qur’oni karim oyatlarini, Hadis hikmatlarini va Tafsir sifatlarini o’rganish ma’lum ma’noda tasavvuf ilmi ham amaliyotining rivojlanishiga sabab bo’ladi.

Tariqat nazariyasi milodiy XI asrdan boshlab shakllanish davriga kirgan va sekin-asta tariqatlanish ilmi va tamoyillariga yuzlangan alloma Abul Hasan Hujviriy (vafoti 1074) bo’lgan.

G’arb olimlari tasavvuf tariqatlariga munosabatda hududiy, milliy va mazhabiy tasniflarni ilgari surganlar. Ingliz olimi Jorj Tremingem ko’proq hududiy tasnifning himoyachisi sifatida ko’rinadi.

Tayanch tushunchalar: Qur’oni karim tasavvufning bosh asosi va manbasi. “Avval Qur’oni karim sunnatda tasavvuf” qoidasining mohiyati. Islomning asosi (ruknlari) va tasavvuf yo’llari. Shariatning zohiri – ilmi fiqh (ilmi qol), botini tasavvuf (ilmi hol) ekanligi.

Adabiyotlar:

1. “Islom tasavvufi manbalari”. Ilmiy majmua. Toshkent 2005-yil.
2. “Komil inson haqida to’rt risola” (Farididdin Attor “Mantiqu-t-tayr”; Sulton Valad “Maorif”; Aziziddin Nasafiy “Zubdatu-l-haqoyiq”; Husayn Voiz Koshifiy “Futuvvatnomai sultoni”). Toshkent 1997-yil.
3. As’ad Jo’shon “Tasavvuf va go’zallik” (“Musulmon muhabbati”, “Asl muhabbat” ruknlari). Toshkent 2004-yil.
4. As’ad Jo’shon “Tasavvuf va nafs tarbiyasi”. Toshkent 1998-yil.
5. Bedil ruboiylari. Toshkent 1986-yil.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. 214-316-betlar. Toshkent 1999-yil.
7. Hamidulla Karomatov “Qur’on va o’zbek adabiyoti”. Toshkent 1993-yil.
8. Ibrohim Haqqul “Tasavvuf saboqlari”. 67-70-betlar. Buxoro 2000- yil.

Yusuf Xos Hojib va Ahmad Yugnakiylarning hayoti va ijodi

Reja:

1. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg’u bilig» dostoni — turkiy “Shohnoma”.
2. Ahmad Yugnakiy va uning “Hibat ul-haqoyiq” dostoni.

Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlar adabiyotining yirik namoyondalaridan biri, ulug’ mutafakkir shoir va davlat arbobidir. Shoir qalamiga mansub «Qutadg’u bilig» dostoni turkiy yozma badiiy adabiyotning ilk yirik namunasi bo’lib, Yusuf Xos Hojibdan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy meros sanaladi. Unda o’z davrining yetuk donishmandi, taraqqiyparvar ziyolisi bo’lgan ijodkoming ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta’limiy, falsafiy-irfoniy qarashlari majmuasi o’ziga xos uslubda badiiy ifodalangan. Yusuf Xos Hojib hayoti va faoliyati haqida juda oz ma’lumot saqlanib qolgan. Aniqrog’i, uning hayot yo’li to’g’risida muallifning o’z asari «Qutadg’u bilig» («Saodatga yo’llovchi bilim») dagi ayrim ishoralar asosida ma’lum tasavvurlar

hosil qilish imkoniyatiga egamiz. Shoir qoraxoniylarning yirik madaniy markazlaridan va poytaxt shaharlaridan biri Bolosog'un (Quz O'rdu)da tug'ilgan. Dostonning muqaddimasida adib o'zi dunyoga kelgan yurtni quyidagicha tasvirlaydi:

Munuqi turug'laq Quz O'rdu ell,

Tub-asli, nasabdin yurumish tili.

Mazmuni:

Buning tug'ilgan eli Quz O'rdudir,

Tub-asli, nasl-nasabidan tili so'z ochdi.

Shoir dostonni yozgan paytida yoshi ellikdan oltmishga tomon borayotganini qayd etadi:

Tegurdi manga ellik yashim,

O'qir oltmish emdl manga kel teyu.

Asarda «Qutadg'u bilig»ning yozilish tarixi haqida keltirilgan ishoralar Yusuf Xos Hojibning tug'ilgan yilini aniqlash imkonini beradi. Shoir dostonida bu haqda quyidagi satrlarni bitib qoldirgan:

Yil altmish eki erdi to'rt yuz bila,

Bu so'z so'zladim man tutib jan sura.

Tugal o'n sakkiz oyda aydim bu so'z,

O'durdum, adirdim, so'z evdib tera.

Keltirilgan iqtibosdan ma'lum bo'lishicha, adib «Qutadg'u bilig»ni hijriy 462 (1069-1070) yilda yozib tugatgan. Asani yozish uchun bir yarim yil vaqt sarflangan. Shoir dostonni yozishga kirishganda yoshi ellikda ekanligini nazarda tutsak, uning hijriy 410 (1019) yilda tug'ilganligi ma'lum bo'ladi. Muallif «Qutadg'u bilig» dostonining Bolosog'unda yoza boshlagani, uni Qashqarda nihoyasiga yetkazganligini ham eslatib o'tadi. Yusuf Xos Hojib o'z asarini qoraxoniylar hukmdorlaridan Tavg'ach Bug'raxon (Tavg'ach ulug' Bug'ro qoraxon Abo Ali Hasan binni Arslonxon)ga taqdim etadi. Hukmdor shoiming mehnatini yuksak qadrlab, unga «Xos Hojib» (muqarrab, eshik og'asi) unvonini beradi. Shundan keyin u Yusuf Xos Hojib nomi bilan taniladi.

O'z davrining peshqadam donishmandlaridan biri bo'lib yetishgan Yusuf Xos Hojib fors-tojik, arab tillarini, badiiy adabiyot, tarix, falakiyot, geometriya, matematika, tabiiyot, geografiya kabi fanlarni chuqur o'zlashtirgan. Muallifdagi ana o'sha bilimdonlik dostonida yorqin izlarini qoldirgan. Jumladan, u dostonida zamonasining buyuk olimlarining axloqiy-falsafiy qarashlari, tib ilmiga doir noyob mulohazalarni targ'ib qiladi, zamondoshlarini aniq tanilgan o'rganishga da'vat etadi. «Qutadg'u bilig» dostoni qoraxoniylar hukmdorligi davrining ma'naviy-ma'rifiy talabi, ehtiyoji sifatida vujudga keldi. Ma'lumki, Qashqardan Amudaryogacha bo'lgan hududni qamrab olgan qoraxoniylar mamlakati markazlashgan yagona hokimiyatga ega emasdi. U bir necha mayda hokimliklarga bo'linib ketgan edi. Bular orasida poytaxti Qashqar bo'lgan Sharqiy Turkiston, yana biri poytaxti Bolosog'un bo'lgan Yettisuv, keyinchalik Movarounnahr istilo qilingandan so'ng poytaxti avval O'zgand, keyinroq Samarqand bo'lgan Movarounnahr dastlabki yirik hokimliklardan edi. Bular yana bir qancha mayda hokimliklarga ham bo'lingan. Qoraxoniylar sulolasining bosh hukmdori «tavg'achxon» yoki «tabg'achxon», hokimliklar boshliqlari esa «ilekxon» deb atalar edi. Ilekxonlar tavg'achxonga rasman qaram bo'lib, ular o'z

hududlarini kengaytirish, rasmiy qaramlikdan qutilishga harakat qilar edilar. Shuning natijasida o'zaro toj-taxt kurashlari avj olar, mamlakat bundan katta talofot ko'rar edi. Yusuf Xos Hojib «Kutadg'u bilig» dostonini yozar ekan, avvalo, markazlashgan davlatni barpo etish, tavg'achxon va ilekxonlar o'rtasidagi ixtiloflarni tugatish g'oyasini badiiy ifodalashni o'z oldida asosiy maqsad qilib qo'yadi. Shu bois adib didaktik mazmunga ega bo'lgan bu asarda davlatni idora qilish usullari, jamiyatdagi turli toifa, tabaqa, ijtimoiy guruh vakillarining, jumladan, tavg'achxon, ilekxonlarning fe'l-atvori, davlat qurilishi, ijtimoiy tabaqa vakillarining jamiyatdagi o'mi kabi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy-ta'limiy masalalarni yoritishga alohida ahamiyat beradi. «Qutadg'u bilig»ning bu xususiyatlari uni nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi bir asar darajasiga ko'taradi. Yusuf Xos Hojib bu asami yozishdan maqsad xalq oldidagi yana bir burchni ado etish ekanligini dostonning muqaddimasida quyidagicha qayd etadi:

Arabcha, tojikcha kitoblar o'qush,

Bizning tilimizga bu yumgi uqush.

Shoir o'rinli e'tirof etganidek, arabcha, tojikcha kitoblar ko'p bo'lib, bizning tilimizda mazkur kitob donishmandlikning ilk namunasi edi. «Qutadg'u bilig» dostoni o'z davrida keng shuhrat qozongan, turkiy tildagi eng yaxshi asar sifatida baholangan. Mazkur pandnomaning turli joylarda turlicha nomlar bilan atalganligini muallifning o'zi asar muqaddimasida faxr bilan ta'kidlaydi. Bu kitobni chinliklar «Abadul- muluk» («Hukmdorlar odobi»), mochinliklar (sharqiy turkistonliklar) «Oyinul-mamlakat» («Mamlakatning tartib usuli»), Sharq elining kattalari «Ziynatul- umaro» («Amirlar ziynati»), eronliklar «Shohnomai turkiy» ba'zilar «Pandnomai muluk» («Hukmdorlar nasihatnomasi»), turonliklar esa «Qutadg'u bilig» deb nomlaganlar. «Qutadg'u bilig»ning uch qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan. Ulardan biri uyg'ur yozuvida ko'chirilgan bo'lib, Venada saqlanadi. Arab yozuvidagi ikki qo'lyozmadan biri Qohirada, ikkinchisi, Toshkentda saqlanmoqda. «Qutadg'u bilig»ning qo'lyozmalarini o'rganish, matnini nashrga tayyorlash sohasida Hammer Purgstall, Jauberg Amedi, Herman Vamberi, R.Arat, V.Radlov, S.Malov, O.Valitova singari sharqshunos olimlar qimmatli ilmiy tadqiqotlar yaratdilar. O'zbekistonda «Qutadg'u bilig»ga oid ilk ishlarni professor A.Fitrat boshlab berdi. Olim uning ayrim parchalarini «O'zbek adabiyoti namunalari» (1926) kitobida nashr ettirdi. S.Mutallibov, G'.Abdurahmonov, N.Mallayevlar ham A.Fitrat an'anasini davom ettirdilar. 1971 yilda «Qutadg'u bilig»ni transkripsiyavahozirga o'zbek tiliga tabdili bilan Q.Karimov nashr qildirdi. Shuningdek, asarni hozirgi o'zbek tilida (nazm-u nasrda) bayon qilib, bolalarbop qisqartirilgan nashrini (Toshkent, «Yulduzcha» 1991) prof. B.To'xliyev amalga oshirdi. Yana «O'zbek adabiyoti bo'stoni» turkumida «Qadimiy hikmatlar» kitobi tarkibida «Qutadg'u bilig»ning kattagina qismi (G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent, 1987, 89-413-betlar) nasriy bayonda o'quvchilarga taqdim etildi. Bu dostonni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish hamda nashr ishlari davom ettirilmoqda.

«Qutadg'u bilig»ning asliyati nasriy muqaddima bilan boshlanadi. Unda dostonning to'rtta yetakchi qahramonlari haqida ma'lumot beriladi. Ular: Kuntug'di, Elig-hukmdor, adolat ramzi; Oyto'ldi-vazir, davlat ramzi; O'gdulmish-vaziming o'g'li (keyinchalik vazir)-aql ramzi va nihoyat O'zg'urmish-qarindosh, zohid ofiyat (qanoat) ramzidir. Doston ana shu qahramonlar o'rtasidagi munozara, savol-javob tarzida yozilgan. Ilm ahli o'rtasida mazkur nasriy muqaddima Yusuf Xos Hojib tomonidan emas, balki biror bir kotib qalami bilan yozilgan bo'lishi mumkin, degan fikrlar ham mavjud. Biroq sharqshunos S.Malov muqaddima ham bevosita adib qalami bilan insho qilingan bo'lishi kerak degan, taxminiy xulosalarga keladi. «Qutadg'u bilig»ning hajmi (Namangan nusxasida) 6500 bayt (o'n uch ming misra)ga yaqin bo'lib, 73 fasl-bobdan tashkil topgan. Uning dastlabki fasli an'anaviy muqaddima boblaridan iborat. Bularda Alloh hamdi, Muhammad alayhis-salomga bag'ishlangan na't, to'rt xalifa ta'rifi keltirilgan. Shuningdek, yoz tavsifi, Bug'raxon madhi, yetti sayyora va o'n ikki buij, til odobi, limning

foydasi kabi masalalar tasviri ham muqaddimadan o'rin olgan. Dostonning bevosita Alloh hamdi bilan boshlanishini inobatga olsak, bizningcha, S.Malovning nasriy muqaddima haqidagi fikri haqiqatdan yiroq ko'rinadi. Negaki, dostonning nasriy muqaddimasi ham asar sujeti va unda ilgari surilgan yetakchi g'oyalarni o'quvchiga to'la yetkazish yo'lida xizmat qilishi lozim edi. «Qutadg'u bilig»ning muqaddimaviy fasllari orasida «Yetti kavokib va o'n ikki buij» deb nomlangan bob alohida ahamiyatga ega. Uning dastlabki satrlarida Allohning buyuk yaratuvchanlik sifati ulug'lanadi:

Bayat oti biria so'zug boshladim,

To'rutgan ichidgan kechurgan idim.

To'rutti tilak-tek tuzu alamig',

Yaratti ajunqa kunug ham ayig.

Yaratti ko'r, evran tuchi evralur,

Anin biria tazging ema teziginur.

Mazmuni:

Xudo nomi bilan so'zni boshladim,

Yaratgan, parvarishlagan, kechirgan egamdir.

Butun olamni o'z istagicha yaratti,

Olamda kun ham oyni yoritti.

Falakni yaratti ko'r, doimo aylanadi,

U bilan birga charx ham aylanadi.

Yusuf Xos Hojib ushbu misralarni bitishda Qur'oni karim va o'zi yashagan davrning ilm-fani yutuqlariga tayanadi. Ko'chirganimiz satrlar uchun qur'oniy g'oyalar ma'naviy asos vazifasini o'taganligini «Yosin» surasidagi 40-oyati karimani keltirish bilan tasdiqlash mumkin. Unda shunday deyiladi: «Na quyosh uchun Oyga yetish mumkin bo'lur va na kecha kunduzdan o'zguchidir. (Quyosh, Oy va yulduzlarning) barchalari falakda suzib yurur» (Qur'oni karim. Toshkent, 1992, 406-bet).

«Qutadg'u bilig» falakiyot ilmi yutuqlariga tayanib, olamning tuzilishiga doir mulohazalarni maxsus bobda ifoda etgan ilk turkiy dostonidir. Mazkur bobda Yusuf Xos Hojib o'n ikki buijni yetti sayyoradan ajratib ko'rsatadi hamda ularning ayrimlari juft-juft, ayrimlari esa toq ekanligini qayd etadi. Muallifning shahodaticha, ularning uchtasi-bahorgi, uchtasi-yozgi, uchtasi-kuzgi va nihoyat uchtasi-qishki yulduzlardir. Dunyo to'rt unsuridan tashkil topgani singari yulduzlarning ham uchtasi-olov, uchtasi-suv, uchtasi-shamol va uchtasi tuproq bilan aloqador holda badiiy tasvirini topadi. Falakiyot ilmidan puxta xabardor bo'lmay turib, bunday mushohada yuritish qiyin edi. Yusuf Xos Hojib zamonasining ulug' mutafakkiri sifatida davrining dolzarb ijtimoiy-siyosiy muammolarini qalamga oladi. Buni dostonning qisqacha mazmunidan ham ilg'ash mumkin: Kuntug'di ismli odobli hukmdorning shon-shavkati, shuhrati yaqin va uzoq mamlakatlarga yetib boradi. Uning adolatli siyosatidan el mamnun edi. Oyto'ldi ismli g'oyatda barkamol donishmand, tadbirkor bir kishi Kuntug'di xizmatiga kirish istagi bilan uning poytaxtiga yo'l oladi. U musofirchilikda juda ko'p azob-uqubatlar chekadi, ayni choqda ko'ngliga yaqin yor-do'stlar orttiradi. Oyto'ldi Ko'samish (Istanilgan) ismli do'stining uyiga mehmon bo'lib, Kuntug'di saroyiga borishining sababini hikoya qiladi. Ko'samish do'stining bu

istagiga xayrixohlik ko'rsatadi va uni Kuntug'dining xos hojibi bilan tanishtiradi. Shu tariqa Oyto'ldi Kuntug'di bilan uchrashadi. Podsho Oyto'ldining suhbatini, fikrlarini yoqtirib qoladi, uni saroyida saqlashga qaror qiladi. Kuntug'di Oyto'ldini har taraflama sinab ko'radi va nihoyat uning saroydagi faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uzoq yillar podsho saroyida xizmat qilayotgan Oyto'ldining mansab-martabasi oshib boradi. Shu bois podsho uni vazir etib tayinlaydi hamda butun davlat ishlarini unga ishonib topshiradi: Oyto'ldi vazirligida el-yurt yashnaydi. Biroq o'z yurti, oilasini sog'ingan Oyto'ldi hukmdordan ruxsat olib, ona vataniga qaytadi va birmuncha vaqtdan keyin o'sha yerda vafot etadi.

Oyto'ldining O'gdulmish ismli o'g'li bor edi. Ota xastalanib qolgan kunlarida, yosh O'gdulmishga juda ko'p nasihatlar qiladi. Oyto'ldi pandiga, nasihatiga amal qilgan O'gdulmish Kuntug'di saroyiga yo'l oladi va podsho xizmatiga kiradi. O'gdulmish o'z aqli, zakovati hamda tadbirkorligi bilan otasi singari hukmdorning yaqin kishisiga aylanadi. Kuntug'di uni otasi o'mida vazir etib tayinlaydi, davlatni idora qilish ishlari O'gdulmishga havola etiladi. O'gdulmish otasidan ham zakovatliroq, omilkor bo'lganligi bois el-yurti yashnatadi, boyitadi. Kuntug'di vaziridan juda mamnun bo'ladi. Kuntug'di va O'gdulmish o'rtasida turli mavzulaiga doir suhbat, munozaralar bo'lib o'tadi. Oqil kishilarning davlat ishlariga katta foydasi tegishiga amin bo'lgan Kuntug'di davlat ishlari tobora ortib boiganligi bois O'gdulmishni huzuriga chorlab, unga ko'maklashadigan yetuk kishi zarurligini aytadi. O'gdulmish bu ishga munosib O'zg'urmish ismli qarindoshi bo'lib, nihoyatda komil va layoqatligi, biroq dunyo ishlaridan uzlatga chekinib, toqqa chiqib ketganligini bayon qiladi. hukmdor qanday qilib bo'lmasin, O'zg'urmishni saroyga olib kelishni O'gdulmishga topshiradi.

O'gdulmish O'zg'urmishning oldiga podshoning talabi bilan uch marta boradi. Ikki marta O'zg'urmish tanlagan yo'lidan qaytmasligi, podshoning davlati uchun naf keltiradigan biror fazilati yo'qligini aytib, Kuntug'dining taklifini rad etadi. Uchinchi marta podsho O'zg'urmishni xizmatga emas, uni bir ko'rish, suhbat, o'gitlaridan bahramand bo'lish uchun saroyga chaqirayotganini, agar kelmasa o'zi uning oldiga borishini O'gdulmish orqali yetkazadi. O'zg'urmish shu choqqacha O'gdulmish o'z manfaatini ko'zlab uni saroyga taklif etganini, so'nggi da'vat esa bundan mustasno ekanligini so'zlaydi va saroyga borishga rozilik beradi. Podsho ulami yaxshi kutib oladi. Kuntug'di bilan O'zg'urmish o'rtasida turli mavzularda savol-javob, munozaralar bo'lib o'tadi. O'zg'urmish yana tog' tomon yo'l oladi.

Vaqt o'tishi bilan O'gdulmish ham keksayib qoladi. Uning ham qo'liga hassa oladigan fursat keladi. Endi qolgan umrini toat-ibodat bilan o'tkazib, oxiratni o'ylash ma'qulmi yoki davlat ishlarini davom ettirish zarurmi, deya o'ylab, maslahatlashish uchun O'zg'urmishga uchrashadi. O'zg'urmish ummi toat-ibodat bilan o'tkazish xayrli ekanligini so'zlab, unga davlat ishlarini davom ettirishni maslahat beradi. Oradan bir qancha vaqt o'tgach, O'zg'urmish xastalanib qoladi va vazirga xabar yuboradi. O'gdulmish qarindoshining oldiga keladi. Uning og'ir ahvoliga qayg'uradi. O'zg'urmish shunday ayanchli vaziyatda bo'lishiga qaramay, O'gdulmishni o'z ishini davom ettirish uchun saroyga qaytishini talab qiladi. O'gdulmish saroyga qaytadi. O'zg'urmish og'ir kasallikdan keyin dunyodan o'tadi. O'gdulmish esa o'z faoliyatini davom ettiradi. Doston shu tarzda nihoyasiga yetadi.

«Qutadg'u bilig» dostonida adolat timsoli bo'lgan hukmdorni nomlashda «Quyosh», davlat timsoli vazimi ifodalashda esa «Oy» asos qilib olinadi. Shoir Quyosh va Oyning uchrashib qolishi bilan bog'liq qadimiy mifologik afsonalarga murojaat etadi va ulami yangi talqinda o'z dostonida qo'llaydi. Bu hodisani "assotsiatsiya" deb nomlagan folklorshunos G'.Akramov ruhshunoslik fani yutuqlariga asoslanib, uni turli tuman harakat, taassurot yo bo'lmasa harflar, so'zlar va fikrlar o'rtasida paydo bo'ladigan bog'lanishlar tarzida sharhlaydi. Assotsiatsiya tor ma'noda murakkab metaforalar shaklida namoyon bo'lsa, keng ma'noda, tasavvurda mavjud hol-hodisalarni (mif voqe'ligi, epos voqe'ligi, tarixiy sharoit voqe'yli va boshqalar) muayyan sharoitga xizmat qildirishdir. Olimning fikricha, «Qutadg'u bilig» turkiy mifning ramziy modeli,

g'oya va obrazlarini assotsiatsiyada qilib, shu hodisaga murojaat etilgan birinchi asardir. G'.Akramov muallif uslubini, maqsadini teran ilg'agan holda quyidagilarni yozadi: «Qadimiy homiy xudolar «Qutadg'u bilig»dagi bosh qahramonlarda ilgari surilgan ma'no va g'oya bilan g'oyaviy-ramziy assotsiatsiya uyg'unlashadi. Yusuf Xos Hojib mif arsenaliga ijodiy yondashib, uni o'z davri g'oyalariga bo'ysundiradi. Hukmdor Kuntug'di ilm-ma'rifat homiysi, odil; Oyto'ldi uning huzuriga keladi. Kun va Oy haqidagi qadimgi mifologik sujet modeli muallif talqini uchun imkoniyat ochib beradi» (Akramov G'. Mif va yozma adabiyot munosabatlariga doir. «O'zbek tili va adabiyoti». 1996 yil, 5-son, 56-bet). Dostonga murojaat qiladigan bo'lsak, Oyto'ldining elikka (mansab, martaba ma'nosida) davlat sifatining ko'rsatishi, Kuntug'di elik Oyto'ldiga adl sifatini qanday ekanini aytishi haqidagi boblarda xuddi shunday hodisani kuzatish mumkin. Bunda doston muallifning asardagi ramziy obrazlarni nomlashdan ko'zlagan asosiy maqsadi, o'z ilg'or g'oyalarini targ'ib etishda ulardan foydalanishning mohiyatini to'g'ri ilg'aganligi sezilib turadi:

Elik aydi uqtum munun erdamin,

Bu Aytoldi atin ne ul bu senin.

Naku-ul munun manisini ay mena,

Bilayin, uqayin, bu tayin sena.

Kuntug'di elik Oyto'ldining nuqson hamda kamchiliklarini anglaganini so'zlab, nega bu nom bilan atalishini so'raydi va uning ishonch hosil qilganligini aytadi. Bunday savol-javobning ikki taraflama bo'lib o'tganligi dostonda o'z ifodasini topgan. Dostonning keyingi bobida Oyto'ldi hukmdordan nomi nega «Kuntug'di» ekanining sababini surishtiradi. Bu savol-javob usuli G'.Akramov ta'kidlagan «qadimiy homiy xudo»larni mavzu va g'oyani ro'yobga chiqarish uchun qo'l kelganligidan yorqin dalolatdir. Qadimiy kishilar uchun ilohiylashtirilgan samoviy jismlar ilk turk-musulmon sulolasi-qoraxoniylar zamonasida yangi ma'no va talqinlarda qo'llanganiki, buni quyidagi parchada ham ravshan kuzatish mumkin:

Bu Aytoldi aydi menin atimi,

Bo'gu menzatur ayqa qoqimi.

Bu ay tug'sa alinu edi az tug'ar,

Kuninga beduyur yuqaru aqar.

To'lun bo'lsa to'lsa ajunda yarur,

Ajun xalqi andin yaruqluq bo'lur.

Tugel bo'lsa ko'r ay bu ag'sa adiz

Yana ermu to'rgur ketar ko'rk meniz.

Yaruqliqi eksur yana yo'q bo'lur

Tug'ar kecha azin yana o'q-to'lur.

Menin bu o'zumma bu yanglig' turur

Ara bar bo'lur-men ara yo'q bo'lur.

Parchada asar qahramoni Oyto'ldi oyga qiyoslanadi. Oy dastlab samoda juda kichkina bo'lib ko'rinadi. Kundan-kunga to'lishib, yuqoriga ko'tariladi va to'lin oy qiyofasida olamni yoritadi. Jahon ahli undan ro'shnolik ko'radi. Muayyan muddatdan so'ng uning (oyning) yemirilishi, kichrayishi, chiroyi ketib, nursizlanish jarayoni boshlanadi. Zikri o'tgan manzaralar turg'un emas, aylanishda, takrorlanishda davom etadi. Savol tug'iladi, nega shoir hammaga ma'lum bu hodisalarni hikoya qilayotir? «Qutadg'u bilig»da majoziylik baland. Shoir g'oyat teran falsafiy mushohada yuritadi, tabiiy jismlar va insonlar taqdiri o'rtasida yaqinlik, aloqadorlik tuyadi. Samoda kezib yurgan oyki, bir holatda turmas ekan, tabiatning mitti mo'jizaisi inson ham o'z qiyofasini o'zgartiradi, uning «to'lishgan», va «kichraygan», «nursizlangan» davrlari bo'ladi. Bugungi navqiron yoshlikning ortida (erta tetapoya bo'lish jarayoni) bolalik pallasini eslatuvchi keksalikning turishi muqarrardir. Inson ana shu takrorlanuvchi tabiiy jarayonni mushohada etmog'i, qarilik farog'atini umri bahoridayoq ta'min qilmog'i lozim. Quyosh ham samoviy sayyora, ammo u oyga o'xshamaydi. Uning holat-harakati, zoti va sifatleri o'zgarmasdir. Butun mulki borliq uning hayotbaxsh zarralariga ilhaq holatda harakat qiladi. Ayni tasvirda ham irfoniy-falsafiy mohiyat yashirin: Quyosh—mutlaq, azaliy va abadiy mo'jiza, Xudodir. Qarang, shoir bu haqda qanday satrlar bitib qoldirgan:

Kunung ko'r evrilmas to'lu-oq turur,
Yaruqluqi bir-teg talu-oq turur.
Menin ma qilincbim anar osbxadi
Ko'nilik bila to'ldi eksumadi.
Ekinchi tug'ar kun yarur bu ajun
Tuzu xalqqa tegrur yaqalmas o'zun
Menin ma to'rum bu yo'qalmas o'zum
Qamug' xalqqa bir-teg ne qilqim so'zum.
Ucbuncbi bu kun tug'sa erka isig
Chechak yazlur anda toman min tusig.
Qayu elka tegsa menin bu to'rum
El barcha etlug tash ersa ko'rum
Tug'ar kun yarug' yarig'siz tamas
Qalug'qa yaruqluq berur eksumas
Menin ma qilinchim bu-ul belgulug
Tuzuka tegir barcha mendin ulug.

Allohda mujassam notakror sifat va fazilatlar Yusuf Xos Hojib uchun ham intilish mazharidir. Shundan bo'lsa kerak, shoir o'zining majoziy va suyukli qahramonlarida ularning inishini orzu qiladi. Saroy va davlatdorlikning sir-u asrordan voqif muallif uchun adolatdan yuksak orzu yo'q. Quyosh—Alloh, Quyosh—adolat, shoir tasvirida yonma-yon turadi. Yusuf Xos Hojib Oy haqida fikr yuritganda ham: «Ajun andin yoruqlik bo'lur»,-deya qayd etadi. Ammo oy hamma ko'rinishida ham birday «ajun»ni «yaru»ta olmaydi. Buning uchun oyning «to'lin bo'l»mog'i talab etiladi. Quyoshda esa bunday o'zgaruvchanlik yo'q. Ana shularga ko'ra, Kuntug'di adolatli hukmdor, Oytoidi dono vazir maqomida go'zal badiiy tasvirini topadi.

«Qutadg'u bilig» dostoni ayrimlari sanalgan fazilatlariga ko'ra, mulkdorlar uchun nizomnoma, siyosatnoma maqomidagi asar bo'lishi lozim edi. Shu bois dostonning aksariyat boblari qoraxoniylar davrining nozik ijtimoiy-siyosiy masalalari badiiy talqiniga bag'ishlangan. Muallifning shunday mayli aql-idrok timsoli bo'lgan O'g'dulmish timsoli misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Asaming faol obrazi O'g'dulmish bilan Kuntug'di elikning davlatning tuzilishi, hukmron tabaqa vakillari: bek, vazirlarning xulq-atvori, ulaming raiyat bilan munosabatlariga doir savol-javoblarida muallifning o'shanday g'oyaviy niyati ravshan namoyon bo'ladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojib turli-tuman kasb-hunar, amal-martaba egalarining fazilatlariga haqida o'zining qimmatli fikr-mulohazalarini badiiy ifodalashga erishadi. Bunday lavhalar orqali shoir davlatni adolat va aql bilan boshqarish lozim, degan xulosaga keladi. Yusuf Xos Hojibning bunday olijanob qarashlari nafaqat mutafakkir yashagan zamon uchun muhim, balki bugun uchun ham ulug' ahamiyat kasb etuvchi, manguликka daxldor durdona fikrlardir. Yusuf Xos Hojibning aqidasicha, bek — mamlakatning nufuzli hukmdori va u xudoning xoxish-irodasi bilan shu mansab-martabaga munosib ko'riladi. Alloh kimga beklik ishini ravo ko'rsa, unga shu martabaga muvofiq idrok, farosat, ko'ngil beradi. Unga boshqalarda ko'rilmaydigan qobiliyat, yo'l-yo'riq, alohida iste'dod va ish yuritish uquvidan par-u qanot hadya etadi. Dostonda Kuntug'di elik va O'g'dulmishning savol-javoblarida bekning dono, botir, sheryurak bo'lishi kerakligiga doir badiiy ishoralar o'shanday xulosaga kelish asosini beradi. Shoir tasavvurida bek bilimli, zakovatli, mulohazakor, to'g'ri so'z, tadbirkor, qat'iyatli bo'lishi lozim. Ijodkoming fikricha, bek va bilim so'zlari yonma-yon turishi zarur:

Beg oti bilig biria bag'liq turur,

Bilig lom(i) katsa bag oti qalur.

Ko'rinadiki, shoir o'z mulohazalarini teran badiiy mushohada qilish, o'quvchilarga bo'yoqdor yetkazish maqsadida tutilmagan tashbehlar izlaydi. Uning «bilim» va «beg» so'zlarini tanlashi zamirida ham o'shanday muddao yotadi. Darhaqiqat, bu ikkala so'z bir-biriga ancha yaqin (arabcha yozganda) va «bilig» so'zidan «lom» harfi olinsa «beg» so'zi qoladiki, shoir shu hodisani g'oyatda ta'sirchan ifodalashga muvaffaq bo'ladi. Shoirning fikricha, bek qanchalik bilimli, ma'rifatli bo'lsa, u olim va donishmandlarning qadriga yetadi. Shuningdek, asarda muallif hukmdoming raiyat oldidagi burch va vazifalari, ayni choqda, xalqning o'z begi oldidagi mas'uliyati haqida ham g'oyatda qimmatli mulohazalar bayon etadi:

Raiyat haqi bar saningda ko'r, uch,

Bu haqni o'tagil, uzun qilma kuch.

Birisi elingda arig tut kumush,

Iyarni ko'dazgil, e bilgi o'gush.

Taqi bir budunqa to'ru ber ko'ni,

Ko'tur bir ekidin kuchin, ko'r ani.

Uchunchi emin tut qamug' yo'llarig',

Qarag'chig', sakarchig' aritg'il arig'.

O'tamish bo'lursan raiyat haqi ,

San o'tru haqing qul, ey elchi aqi.

Raiyat uza ul sailing uch haqing,

Tilagu ulardin , san ach qulg'aqing.

B iri - yarlig'ingni ag'ir tutsalar,

Neku ersa terkin , ani qilsalar.

Ekinchi- tidmasalar xazina haqi,

O'dinda tegursa, ey elchi aqi.

Uchinchi - yag'iqa yag'i bo'lsalar,

Sevaring kim ersa, ani sevsalar.

O 'tamish bo'lursan o'zung haqlarin,

Ular ma O'tamish bo'lur o'z haqin.

Bu yanglig' kerak beg yurisa yo'lug',

Raiyat o'sh andag' kerak, ey ulug'.

Mazmuni:

Raiyat haqi bor seningda, boq, uch,

Bu haqni o'tagil, hadeb qilma kuch.

Biri - tut elingda faqat sof kumush,

Kuzat sofligini , ey zako xulqi xush,

Biri - xalqqa odil siyosat yurit,

Hal et biiga bir zulmini ezgu tut.

Uchinchi emin tut jami yo'llarin,

Qaroqchi va rahzanni qo'yma barin.

O'talgan bo'ladi raiyat haqi,

Va so'ng sen haqing so'r , ey elchi sahi.

Raiyatda bordir sening uch haqing,

Talab qil ulardin, sen och qulog'ing.

Biri - yorlig'ingni aziz tutsalar,

Nima bo'lsa, darhol uni qilsalar.

Ikkinchi - xazina haqin tiymasa,

Kezi kelgach alon uni to'lasa.

Uchinchi - yovingning yovi bo'lsalar,

Sevaring kim ersa, uni sevsalar.

Haqing shu yo'sinda o'talgan bo'lur,

Ular ham shu tarzda haqini o'tar,

Yarashiq beg uchun erur ushbu yo'l,

Raiyat uchun ham munosib shu yo'l.

Keltirilgan iqtibosdan anglashiladiki, bekning raiyat oldida o'ta mas'uliyatli uchta burchi mavjuddir. Ulardan biri bek kumushning sofligini o'z qo'lida tutishi hamda xush xulqi va zakovati bilan uning tozaligini nazorat qilib turishi zarur. Bu bilan shoir pulning qiymatini ko'tarish, oltin va kumushning soxtalikdan himoya qilish hamda uni doimiy nazorat ostida tutish hukmdorning burchi ekanligini ta'kidlaydi. Adolatli siyosat yurgizish bekning xalq oldidagi vazifalaridan yana biridir. Buning uchun hukmdor xalq uchun ishonchli, mustahkam va to'g'ri qonunlarni chiqarishi lozim. Uchinchi esa bek o'z tasarrufida bo'lgan mamlakat yo'llarini qaroqchilar hamda xarob qiluvchilardan tinch, osoyishta saqlamog'i lozim. Shundagina yurt sardori - bek o'z xalqi oldidagi vazifalarini ado etgan bo'ladi. Satrlardan kuzatiladigan yana bir haqiqat shundan iboratki, Yusuf Xos Hojib «bek» deganda yurt podshosini nazarda tutadi va uning oldida katta talablar qo'yadi. Mamlakatda barqaror siyosat yuigizish uchun xalq ham o'z hukmdori oldidagi mas'uliyatni his etmog'i kerak. Bek ham raiyatdan uch narsani talab qilmoqqa haqli. Avvalo, bek tomonidan chiqarilgan yorliq (qonun)larni xalq hurmat qilib, uni darhol bajarmog'i lozim. Ikkinchi esa soliqlarni saxiylik bilan davlat xazinasiga topshirish xalqdan talab etiladi. Hukmdor oldidagi xalqning uchinchi burchi esa, bekning dushmaniga uning xalqi dushman, do'stiga esa do'st bo'lishi kerak. Shu yo'sinda bekning xalq, raiyatning hukmdor oldidagi haqi o'talgan bo'ladi. Bu yo'l bek uchun ham raiyat uchun ham munosib yo'l. Yusuf Xos Hojibning bunday dono qarashlari qoraxoniylar davlatida barqaror tinchlik o'rnatishga erishish uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Shoir «Qutadg'u bilig» vositasida Tabg'achxonni xalqqa yaqinlashtirishga harakat qilgan. Uning bu sa'y-harakatlari turli ijtimoiy tabaqa haqidagi mulohazalarida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shoir bekning yolg'iz o'zi mamlakatni boshqara olmasligini, buning uchun unga o'z ishlariga sadoqatli, halol, tadbirkor, donishmand kishilar bo'lishi kerakligini ta'kidlab, vazirdan tortib oshpazga qadar saroy ahllarining har birini alohida-alohida ta'riflaydi, ularning vazifa va burchlarini sanaydi. Jumladan, doston muallifi vazir va lashkarboshini davlatni, elni boshqarishning ikki jilovi deb biladi.

Shuningdek, boshqa ijtimoiy tabaqa vakillariga ham hurmat va ehtirom bilan o'z munosabatini asarda ifoda etadi. Yusuf Xos Hojib xayrli ishlar elchilar tufayli sodir bo'lishini, barcha insonlarga ham, jonivorlarga ham rizq-ro'z ulashuvchi dehqonlar ekanligini, hunarmandlar esa eng kerakli kishilar hisoblanishini «Qutadg'u bilig»da badiiy ifodalaydi. O'z davrining ilm-fani yutuqlarini g'oyatda chuqur mulohaza-yu mushohadalari bilan teran o'rgangan va ularning mohiyatini nihoyatda yaxshi idrok etgan shoir «Qutadg'u bilig»da dunyodagi jami ezgu ishlar ilm tufayli ekanligini qayd etadi. Dostonda zamondoshlarini ilm-ma'rifat o'rganishga da'vat etish g'oyasi yetakchilik qiladi. Asaming muqaddimaviy boblari, ayniqsa, «U yetti kavokib va o'n ikki buij»da shoir nujum ilmi yutuqlaridan mahorat bilan foydalanadi. Bu bilan ijodkor olamning tuzilishi haqidagi falsafiy qarashlarini ilm-fan yutuqlari asosida o'quvchiga yetkazish bilan kitobxon qalbida borliq sir-u sinoatlarini o'rganishga muhabbat tuyg'usini paydo etadi. Uning yaralish va Yaratuvchi haqidagi mushohadalarining tayanch g'oyaviy manbai ilohiy kitob-Qur'oni karim bo'lib, olamning tuzilishi haqidagi muallifning aqidalari mashhur qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy ta'limoti bilan uyg'undur. Yusuf Xos Hojib butun olamni o'z istagicha yaratgan Alloh quyosh va oyni yorug' qilgani, falakning doimiy aylanishi, koinot Xoliqining yashil osmon ustida yulduzlarni paydo etgani, ularning bir toifasi bezak bo'lsa, yana bir turkumi rahnamo, bir qanchasi esa yo'lni yo'qotganda yo'lchi bo'lishi, olam yetti qat osmondan tarkib topgani singari islomiy-ilmiy qarashlarni qorishiq badiiy aks ettiradi. Shuningdek, shoir geotsentrik nazariyani (Yer markazda, uning atrofidan sayyoralar harakatini) o'z asarida badiiylashtirgan. Uning fikricha, Yer markazda,

uning atrofidan Sekantir (Zuhal-Saturn), Ung'ay (Mushtariy-Yupiter), Kurud (Mirrix-Mars), Yashiq (Quyosh), Savit (Zuhra-Venera), Orzu (Utorid-Merkuriy), Yalchiq (Oy) kabi sayyoralar aylanib turadi. Sekantir eng yuksaklikdagi sayyora bo'lib, u-yettinchi, Ung'ay-oltinchi, Kurud-beshinchi, Yashiq-to'rtinchi, Savit-uchinchi, Orzu-ikkinchi, Oy esa-birinchi falakda joylashgan. Yettinchi samodan yuqorida esa sobit turuvchi yulduzl^r turkumi-buijlar bor. Shoir ulami quyidagi nomlar bilan ataydi: Qo'zi (Hamal), Ud (Savr), Erondiz (Javzo), Quchiqliq (Saraton), Bug'doyboshi (Sunbula), Ulgu (Mezon), Chazan (Aqrab), Yoy (Qavs), Ko'nak (Dalv), Baliq (Hut). Kitobxonni ilm-ma'rifatga undovchi ana shunday mulohazalar bilan oshno etgan shoir bulaming barchasi bilim, aql va idrok kamoloti tufayli ekanligini e'tirof etib, quyidagi bayt bilan mazkur bobni tugatadi:

Basa aydim emdi manu yanluqug',

Ag'irligi bo'ldi bilig o'z uqug'.

Dostonda olim va donishmand kishilarni saroyga da'vat etish g'oyasi singdirib boriladiki, bu ham ijodkoming ilm-ma'rifatni nihoyatda qadrlaganini dalillaydi. Kuntug'dining taklifi bilan qarindoshi oldiga borgan O'gdulmishga qarata ofiyat va qanoat timsoli O'zg'urmish uning o'z ilmi bilan elga nafi tegayotganini so'zlaydi. To'g'ri, garchi saroyda u biror rasmiy xizmatni bajarishga kirishmagan bo'lsa-da, O'zg'urmish o'zining manfaatli o'g'itlari bilan Kuntug'di elikka ko'maklashib turadi.

«Qutadg'u bilig» axloqiy-ta'limiy yo'nalishga ega doston bo'lib, unda kishilar o'rtasidagi muomala-munosabat madaniyatining eng oddiy ko'rinishidan eng yuksak insoniy fazilatlarini haqida fikr yuritiladi. Dostonning bir necha bobini odob va axloq masalalariga bag'ishlangan. «Til ardami» (Til odobi) nomli 7-bob ham shular jumlasidandir. Unda shoir tilning, ya'ni so'zlashuvning fazilatlarini va qusurlarini haqida fikr yuritadi. Ijodkor o'z asarida tilni o'qish, bilim olish vositasi sifatida sharhlaydi. Til bilan inson ro'shnoqlikka chiqadi. Ko'p va behuda so'zlash esa inson uchun ziynat emas. Ilohiy ne'mat bo'lgan so'zni har bir inson qadrlamog'i kerak. «Qutadg'u bilig»da yaxshi xislat va fazilatlarini ezgulik, salbiy illatlarini esa esizlik (yomonlik) deb atagan muallif jamiyat taraqqiyoti uchun komil inson, barkamol shaxs nihoyatda muhimligini teran idrok etadi. Shu bois shoir o'z asarida uylanish, bola tarbiyasi kabi mavzularni ham jiddiy e'tiborini qaratadi. Asarda keltirilgan O'gdulmish bilan O'zg'urmish orasidagi munozara buning yorqin dalilidir.

O'gdulmishning aqidasi, dunyodan toq o'tish insonni bezamaydi. Jismoniy sog'lom inson (erkak va ayol) turmush qurib, farzand ko'rish shart. Zero, bu o'z navbatida islomiy shariatning ham qat'iy talabidir. Dostonda O'zg'urmish uylanish, yaxshi farzand ko'rish afzalliklarini e'tirof etib, o'g'il-qizning fe'l-u matlabi yomon bo'lsa, buning oqibati yaxshilikdan darak bermasligini ta'kidlaydi. Asarning boshqa o'rnida O'zg'urmish uylangan kishini kema minguvchiga o'xshatadi. O'g'il-qiz tug'ilsa, kema sinib, unga minguvchi halokatga uchrashi tayin degan xulosaga keladi. Asardagi bunday ziddiyatli fikrlar kitobxonni mulohazaga chorlaydi. Doston xotimasida O'zg'urmish o'lim bilan olisha turib, uni ko'rishga kelgan qarindoshi O'gdulmishni tezda saroyga qaytishi, u o'sha yerda bo'lsa, xalqqa nafi ko'p tegishini aytishi kitobxonning bu qahramonga bo'lgan fikrini charxlaydi. Yusuf Xos Hojib bola tug'ilishi bilanoq uning tarbiyasi bilan shug'ullanilsa, farzandning odobi, axloqi, ta'lim-tarbiyasi risoladagidek bo'ladi, degan xulosaga keladi. Shoir davr ahlini moddiy-ijtimoiy imkoniyatlariga tayanib, mag'rurlanib ketmaslikka chaqiradi. Shuningdek, ishratparastlik, kek, gina, kudurat, adovat, nizo, xusumat, buzuqlik, mayparastlik, boylik va davlatga haddan tashqari berilishni qattiq qoralaydi. Ayniqsa, shoirning mayxo'rlikning yomon oqibatlari xususidagi fikrlari diqqatga sazovordir:

Bo'r ichma, bo'g'zi quli,

Bo'r ichsa ochildi chig'ayliq yo'li.

Qara bo'rchi bo'ldi, nangi bo'ldi el,

Begi bo'rchi bo'Isa, qachon turg'a el.

Mazmuni:

May ichsa, ey mayxo'r va bo'g'zin quli,

May ichsang ochilgay gadoylik yo'li.

Avom bo'lsa mayxo'r, molin yel olar,

Begi bo'lsa mayxo'r, qachon el qolar.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» dostonini donolar so'zidan ilhomlanib, ulardan ijodiy foydalanib vujudga keltirganligini e'tirof etadi. Shunga ko'ra, aytish mumkinki, shoir turkiy og'zaki va yozma adabiyot an'analari juda yaxshi o'zlashtirgan, ulardan ta'sirlanib o'z davri uchun nihoyatda muhim va bugungi kunda ham ma'naviy-ma'rifiy qadr-qimmatga ega bo'lgan «Qutadg'u bilig» dostonini yozdi. Asarning deyarli har bir sahifasida irsoli masal badiiy san'atiga murojaat qilinishi, xalq maqol, masal va hikmatlarining satrlar mag'zida keltirishi shoiming og'zaki badiiy ijod xazinasidan pishiq xabardorligidan dalolat beradi.

Shuningdek, dostonida Alp Er To'nganing qator fazilatlarini ta'riflanib, u haqda qiziqarli ma'lumotlar keltiriladiki, bu ijodkoming Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari tarkibida kelgan parchalar bilan tanish bo'lganligi va undan ilhomlangani xususida dadil gapirish huquqini beradi. Ijodkoming dostonida juda ko'p badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligini kuzatish mumkin. Jumladan, quyidagi baytda bahor kelishini yuksak ehtiros bilan tasvirlash uchun shoir tashbehni ilmi nujumdan tanlab, nozik mahorat ko'rsatadi.

Yashiq yandi bo'lg'ay yana o'rnika ,

Baliq quyruqindin qo'zi bumika.

Mazmuni:

Quyosh qaytdi, yana o'z o'rniga keladi,

Baliq quyrug'idan Qo'zi bumiga ko'chadi

(Ya'ni quyosh hut bujjidan hamal bujjiga ko'chadi).

Ko'rinadiki, shoir quyoshning hut bujjini tark etib, hamal burjiga ko'chishi, ya'ni Bahor, Navro'z bayramining kirib kelishini tashxis san'ati vositasida yuksak ijodkorona mahorat bilan badiiy tasvirlaydi. Doston aruzning mutaqoribi musammani solim (sakkizlik solim mutaqorib) va undan far'iy (hosila) bo'lgan mutaqoribi musammani mahzuf (tushlirilgan sakkizlik mutaqorib) hamda mutaqoribi musammani maqsur (qisqartirilgan, qusurli sakkizlik mutaqorib) bahrida yozilgan, «Qutadg'u bilig»ning 71- va 72-boblari, ya'ni ikki qasida va bir to'rtligi mutaqoribi musammani solim bahrida, qolganlari esa mutaqoribi musammani mahzuf va mutaqoribi musammani maqsurda bitilgan. Bu vazn dostonning deyarli barcha baytlarining ohangdor va ta'sirchan chiqishini ta'min etgan.

Yusuf Xos Hojib arab va fors-tojik adabiyotidan ham pishiqqina xabardor bo'lgan ijodkordir. «Qutadg'u bilig»da buyuk fors-tojik shoiri Firdavsiyning «Shohnoma» asari qahramonlaridan Faridun, Nushiravon, Afrosiyob, Zahhok, Rustam kabilar nomlarining uchrashi, shoiming bu doston bilan yaqindan tanishligi va undan ijodiy ta'sirlanganligini

dalillaydi. Yana har ikkala asaming ham mutaqorib bahrida bitilganligi fikrimizni yanada quvvatlantiradi. “Kutadg’u bilig” yuksak badiiy ahamiyatga ega bo’lgan yirik hajmli ilk turkiy doston bo’lishi bilan bir qatorda, qoraxoniylar davri tarixi, etnografiyasi, madaniyati, tili va adabiyotini o’rganish uchun ham qimmatli adabiy manba hisoblanadi.

Ahmad Yugnakiy va uning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni

Ahmad Yugnakiy X-XII asrlar o’zbek adabiyotining yirik namoyandasi, iste’dodli shoir, donishmand murabbiydir. Adibning «Hibat ul-haqoyiq» dostoni uning ma’naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona namunadir. Hajman ixcham bu doston o’sha davr turkiy adabiy tilining ham nihoyatda qimmatli, mo’tabar manbalaridan biri sanaladi. Shoirning hayoti, ijtimoiy faoliyati va ijodi haqida juda oz ma’lumotlarga egamiz. “Hibat ul-haqoyiq”dagi ayrim misralar bag’rida kelgan ishoralar hamda asaming turli nusxalarida kotiblar tomonidan yozilgan qaydlar shoir shaxsi va uning hozirgacha yagona asari haqida ma’lum tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Ahmad Yugnakiy millatimiz iftixori, ulug’ mutafakkir shoir Amir Nizomiddin Alisher Navoiy nazariga tushgan turkigo’y ijodkorlardan biridir. Navoiyning “Nasoyim ul-muhabbat” nomli 770 tariqat ahli, adib-u avliyulloh, shayx-u donishmandlar haqida ma’lumot beruvchi tazkirasida Ahmad Yugnakiy haqida fikr yuritilganligi uning qadimiy turk mashoyixlaridan ekanligini dalillaydi.

Adib Ahmad otim, adab-pand so’zum,

So’zum munda qolur, borur bu o’zum.

Kelur kuz, kechar yoz, borur bu umr,

Tugatti umurni bu yozim , kuzum.

Iqtibosdan ko’rinib turibdiki, shoir o’zini ko’p sonli o’quvchilariga «Adib Ahmad», -deya tanishtiradi. Ahmad shoiming nomi bo’lib, «adib uning ijodkorlik bilan el orasida shuhrat qozonganligini tasdiqlaydi. Shoiming dostonni yozishdan muddaosi o’zidan pand-nasihat, o’git qoldirishdir. Keyingi misrada «So’zum munda qolur, borur bu o’zum», - deya o’z ijodidan faxrlanarkan, bashoratomuz fikmi badiiy ifoda etgan. Bevafo dunyoda inson ham bebaqodir.

Demak, inson shunga intilmog’i lozim. Yoz o’tib, kuzning kelishi adib urmining poyoniga yetayotganligidan darak beradi. Shunga ko’ra, “Tugatti umurni bu yozim, kuzum” satri esa «Hibat ul-haqoyiq» dostoni dunyo yuzini ko’rganda, shoiming ancha keksayib qolganligidan dalolat beradi.

«Hibat ul-haqoyiq» dostonining nusxalaridan birida XV asrda yashagan temuriy amaldorlardan Arslonxo’ja Tarxon va Amir Sayfiddin degan kishi sharaflanib, Ahmad Yugnakiy haqida ma’lumot beruvchi baytlar keltiriladi. Aytish joizki, bu baytlarga sarlavha sifatida ko’llangan Arslonxo’ja Tarxon va Amir Sayfiddin ta’riflarining o’sha misralarga mutlaqo aloqasi yo’q. Nazarimizda, bu satrlar kotiblar qalamiga mansubdir. Zero, xat va xattotlik tarixida bunday lavhalarga tez-tez duch kelinadi.

Adibning yen oti Yugnak erur,

Safolik ajib yer, ko’ngillar yorur.

Atosi oti Mahmudi Yugnakiy,

Adib Ahmad o’g’li, yo’q ul hech shaki.

Kitobining oti erur «Hibbat ul-

haqoyiq» - iborat arabdan o'shul.

Tamomi erur Qoshg'ariy til bila,

Ayitmish adib riqqati dll bila.

Agar bUsa Qoshg'ar tilin har kishi,

Bilur ul adibning ne kim aymishi.

Kishi tilin bilsa, bilur ma'nisin,

Bilurman desa, ayb o'zi bilmasin.

Ko'chirilgan parchadan anglashiladiki, doston muallifning vatani Yugnak, otasining ismi Mahmud, asarining nomi "Hibat ul-hakoyiq" bo'lib, bu asar Qoshg'ariy-turkiy tilda yozilgan. Yugnakning Farg'ona vodiysida joylashgani va bu yer shoirning vatani ekanligi "Tazkirai Qayumiy"da qayd etilgan. Biroq Yugnak, Yugnoq tarzida yuritiluvchi qishloq nomlari Turkiston va Samarqand atrofida ham mavjuddir.

«Tazkirai Qayumiy» ning XX asrda yaratilganligi e'tiboiga olinsa, unga tayanib qat'iy xulosaga kelishning noimkonligi anglashiladi. Shunday gapni Yugnak va Yug'noq haqida ham aytish joizdir. Abulkarim as-Saryoniyning «Nasabnoma» (Al-Ansob) kitobida «Yug'anak Samarqand qishloqlaridan»,- deya yoziladi (Qarang: Abulkarim as-Saryoniy. Nasabnoma (Al-Ansob) (VIII-XII asrda yashagan o'zbekistonlik olimlar haqida ma'lumot). Buxoro-2003, 199-bet). Xullas, Ahmad Yugnakiy, uning shaxsi, yashagan joyi va davriga doir qit'iy bir gapni aytish keyingi tadqiqotlar zimmasidadir.

Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» asarida Adib Ahmad haqida quyidagilar yoziladi: «Adib Ahmad ham turk elidan ermish. Derlarki, ko'zlari bitov ermishki, aslo zohir ermas ermish. Ammo bag'oyat ziyrak va zakiy va zohid va muttaqiy kishi ermish. Maskani Bag'doddin necha yig'och yo'l erkan. Har kun Imom A'zam darsig'a hozir bo'lur erkandur va bir mas'ala o'rganib bu yo'lni yayog' borur erkandur. Va aning tili turk alfozi bila mavoiz va nasoihqa go'yo ermish. Xeyli elning muqtadosi ermish. Balki aksar turk ulusida hikmat va nuqtalari shoe'dur» (Alisher Navoiy. Asarlar. 15-jildlik. 15-jild, G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent, 1968, 156-157-betlar). Ko'chirganimiz iqtibos bir qator taxminiy xulosalarga kelish asosini beradi. Yugnakda tug'ilgan shoir keyinchalik, tahsil uchun Bag'dodga borgan bo'lishi mumkin. Adibning yashagan davri haqidagi munozaralar uchun ham Alisher Navoiyning yuqoridagi ishoralari sabab bo'lgan. Agar shoir chindan ham VIII asrda yashagan, Imom A'zamdanda saboq tinglagan bo'lsa, uning X-XII asrlar adabiyotiga mansubligi shubha ostida qoladi. Ayni masalaga oydinlik kiritish esa turkiy she'riyat tarixi ibtidosini VIII asrdan, adib Ahmad ijodidan boshlashni taqozo qiladiki, bu sharqshunos olim I.V.Stebleva qarashlariga uyg'undur. Shoiming ko'rish qobiliyatiga doir mulohazalar ham o'qigan har qanday odamni hayratga soladi. Hazrat Navoiy yozganlaridek: «haq subhanohu va taolo agarchi zohir ko'zin yopuq yaratqandur, ammo ko'ngli ko'zin bag'oyat yoruq qilg'ondur...» «Hibat ul-haqoyiq»day asaming dunyoga kelganligi o'sha ta'kidning haqligiga yorqin misol bo'la oladi.

Tug'a ko'nmas edi adibning ko'zi,

Tuzatti bu o'n to'rt bob icbra so'zi.

O'n to'rt bobdan tarkib topgan "Hibat ul-haqoyiq" dostoni yuksak ma'rifiy, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning katta o'g'li Badiuzzamon Mirzoga yozgan xatlaridan birida mazkur asardan misralar keltirilganligi ham fikrimizning yorqin dalilidir. Yana shunday axloqiy-tarbiyaviy qaydlaming yetakchi o'rinda turishiga doir ta'kidlar "Hibat ul-haqoyiq"da kelgan quyidagi ishoralarda ravshan ko'zga tashlanadi:

Adiblar adibi, fozillar boshi,

Guhardin soʻz aymish, etin soʻz boshi.

Ugʻan rahmat etsun bu soat anga,

Yarin qoʻpsa, boʻlsun eranlar boshi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning ilm ahliga maʼlum boʻlishida turk olimi Nojib Osimning xizmatlari beqiyos kattadir. Olim XX asr boshlarida Istambuldagi Ayasofiya jomesining kutubxonasidan moʻgʻul tilidagi risolalar tarkibiga yanglish kiritilgan dostonning bir qoʻlyozma nusxasini topadi. Uygʻur yozuvida bitilgan ushbu qoʻlyozma Istambulda Abdurazzoq Baxshiy tomonidan hijriy 884 yilning 7 zulqʻda oyida (1480 yil, 30 yanvar) koʻchirilgan. Uygʻur yozuvidagi mazkur matnda sheʼriy satrlaming arabcha transkripsiyasi va fors-tojik tilida ayrim izohlari ham berilgan (Mallayev N. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 139-bet). Asar qoʻlyozmasini ilmiy oʻrganish, tarjima qilish va 1916 yilda dastlabki nashrini amalga oshirish ishlari Najib Osim tomonidan bajarildi. Dostonning uygʻur yozuvidagi qoʻlyozmasidan keyin uning Istanbul va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan arab yozuvidagi yana beshta nusxasi fanga maʼlum boʻldi. Turk olimi Rashid Rahmadi Arat 1951 yilda «Hibat ul-haqoyiq»ning yangi qiyosiy nashrini amalga oshirdi.

Sharqshunos olimlardan V.V.Radlov, T.Kavalevskiy, J.Dyani, E.E.Bertels kabilar doston yuzasidan muhim ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirdilar. Ozbekistonda «Hibat ul-haqoyiq» dostonini ilmiy oʻrganish va tahlil qilishda Oybek, S.Muttalibov, N.Mallayev, Q.Mahmudovlaming hissalarini katta boʻldi. Dostondan ayrim parchalar «Oʻzbek adabiyoti xrestomatiyasi» (1940), «Oʻzbek poeziyasining antologiyasi» (1948), «Oʻzbek adabiyoti» (1960), «Navoiyning nigohi tushgan...» (1986), «Qadimiy hikmatlar» (nasriy bayon, 1987) kabi kitoblar va darsliklarda chop etildi. 1971 yilda Q.Mahmudov «Hibat ul-haqoyiq» dostonini alohida kitob holida nashr etdi hamda 1972 yilda oʻzining «Hibat ul-haqoyiq dostoni haqida» nomli ilmiy tadqiqotini eʼlon qildi.

«Hibat ul-haqoyiq» dostoni 256 baytdan tarkib topgan. Asaming 14 bobdan iborat ekanligi qayd etilgan boʻlsa-da, uning 11 bobi bizgacha yetib kelgan. Mutaxassislarning fikricha, bunday tafovut kotiblar tomonidan ayrim boblarni koʻrsatuvchi sarlavhalarning tushirib qoldirilishi oqibatida sodir boʻlgan boʻlishi mumkin. Ahmad Yugnakiy Sharq mumtoz adabiyoti anʼanalariga rioya qilgan va dostonni Alloh hamdi bilan boshlagan. Ulugʻ tangrining vasfi 1-10-baytlarda oʻz ifodasini topgan. 11-20-baytlar esa soʻnggi paygʻambar Muhammad alayhis-salom va uning toʻrt xalifasiga bagʻishlanadi. Uchinchi bob 21-34-baytlarni oʻz ichiga oladi. Unda zamonasining hukmdori Dod Sipahsolorbek ulugʻlanadi. Toʻrtinchi bob 35-40-baytlarni oʻz ichiga olgan boʻlib, unda shoir dostonning yozilish sababi haqida fikr yuritadi. Ahmad Yugnakiy «Hibat ul-haqoyiq» dostonini Dod Sipahsolorbek nomini dunyoda mangu qolishi uchun ijod etganini taʼkidlaydi. Mazkur sahifalar anʼanaviy muqaddimaviy boblar boʻlib, dostonning asosiy qismi beshinchi fasldan boshlanadi. Mazkur bob 41-64-baytlardan tashkil topgan. Unda shoir bilimni ulugʻlaydi, johillikning zarari haqida badiiy fikr yuritadi. 65-88-baytlar til odobiga bagʻishlangan boʻlib, dostonning oltinchi bobini tashkil etadi. 89-112-baytlar asaming yettinchi bobi hisoblanadi va dunyoning oʻzgarib turishiga bagʻishlangandir. Sakkizinchi bobda shoir oʻzining saxiylik va baxillik haqidagi falsafiy qarashlarini ifoda etadi. Toʻqqizinchi va oʻninchi boblarda muallif hayotning turli masalalari haqida badiiy mushohada yuritadi. Jumladan, ularda tavozeʼlilikning manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari kabi masalalarga diqqat qilingan. Soʻnggi oʻn birinchi bobda asar xulosalanadi.

«Hibat ul-haqoyiq»ning yozilish tarixi dostonda ham, u haqdagi qaydlarda ham koʻrsatilmagan. Olimlar asaming til xususiyatlarini oʻrganish asosida uning yozilish vaqti va muhiti haqida maʼlum xulosalarga kelganlar. Jumladan, «Hibat ul-haqoyiq» tilining leksik,

fonetik va grammatik xususiyatlari bir tomondan «Qutadg'u bilig»ga yaqinlashsa, ikkinchi tomondan «Qisasi Rabg'uziy»ga monandligi qayd etilib, uning XII asming oxiri—X III asr boshlarida yozilgan deb hisoblash mumkinligi ta'kidlanadi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1977, 134-bet). Chindan ham, dostonning til xususiyatlari ko'p o'rinlarda «Qutadg'u bilig» bilan mushtaraklik kasb etadi. Ahmad Yugnakiy zamonasining ulug' mutafakkiri, Alisher Navoiy ta'kidlaganidek, «ziyrak va zakiy» insoni sifatida islom dini, tasavvuf ta'limotini juda yaxshi o'zlashtiradi va «Hibat ul-haqoyiq»da insonni komillikka yetaklovchi xususiyatlar, uning ruhini nopokliklardan xalos etish kabi muhim masalalar xususida o'zining umiboqiy fikrlarini bayon etadi. Shubhasiz, shoir bunda Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limotiga tayanadi. Shoir ilm-ma'rifat orqali kishiga saodat yo'li ochilishini ta'kidlagani holda, ilmi, ma'rifatli bo'lish yuksak insoniy fazilatlardan ekanligini o'ziga xos timsol, tashbehlardan foydalanib badiiylashtiradi. Bunda shoiming tazod san'atidan ham mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Adib bilimli kishini qimmatbaho dinorga muqoyasa etarkan, johil kishini qimmatsiz yemishga o'xshatadi. Ayniqsa, shoiming ilm olishning inson hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etishi to'g'risidagi quyidagi obrazli fikrlari nihoyatda qadrlidir:

So'ngakka yiliktan eranga bilik,

Eran ko'rki aql, so'ngakning-yilik.

Biliksiz-yiliksiz so'ngaktan qoli,

Yiliksiz so'ngakka sunulmas alik (Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent, 1986,13-bet).

So'ngakda ilik bo'lishi lozimligi eran, ya'ni er kishiga ilm kerakligiga qiyos qilinadi. Kishining ko'rki aql bo'lsa, so'ngakniki ilikdir. Shoir ilmsiz kishini iliksiz so'ngak kabi bo'sh bo'ladi, deb biladi. Shu bois iliksiz so'ngakka qo'l uzatilmaydi. Ahmad Yugnakiy g'oyatda chuqur mulohazalar asosida o'quvchiga o'zining katta hayotiy tajriba zaminida tug'ilgan teran fikrlarini yetkazarkan, ulami jamiyatdan yiroq bo'lmaslikka da'vat etadi. Chunonchi, shoir nigohida ilmi bir kishi ming ilmsizga tengdir. Aytilganlar nuqtai nazaridan adibning quyidagi baytlarida in'ikosini topgan fikrlari diqqatga sazovordir:

Biliksizga haq so'z tatiqsiz erur,

Anga pand-nasihati osig'siz erur.

Na turluk oriqsiz orir yuv desa,

Johil yub orimas, oriqsiz erur. (O'sha kitob. 14-bet)

Ahmad Yugnakiy ilmsiz kishiga to'g'ri so'z ham ma'nosizligi, unga o'git berishning o'zi foydasizligini ta'kidlaydi. Fikrini tasdiqlash uchun «oriqsiz», ya'ni yuvinmagan kishilarga «yuvin» deb buyurilsa, ular suv ta'sirida toza bo'lishini, johil qancha yuvinmasin, baribir poklanmasligi bilan qiyosiy tasvirlaydi. Bu bilan shoir kishilarni jaholatdan yiroq bo'lishga undaydi. Har qanday zohiriy ifloslanish suv bilan poklanganidek, johillik esa ma'rifat tufayligina saodatga erishishi mumkinligi ta'kidlanadi. Dostonning til odobi, dunyoning o'zgarib turishi, saxovat va baxillik oqibati, tavoze'lilik manfaati, kibr-u havo va hirsning zarari haqida bahs etuvchi boblari ham yuksak axloqiy-ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Shoir zamonasining ulug' mutafakkiri, murabbiysi sifatida zamondoshlariga o'git beradi. Ahmad Yugnakiy adabning

ibtidosini muomala madaniyatida deb biladi. Shu bois ham u so'zlash madaniyatiga alohida e'tibor qaratadi. Kishilarni ortiqcha gapirmaslikka chaqiradi. Adibning tilni mahkam tutishga chaqirishi, aks holda tishning sinishi mumkinligi xususidagi fikrlari o'quvchi uchun ibrat maktabi vazifasini o'taydi. Doston muallifi kishilar o'rtasida nizo chiqarishni juda qattiq qoralaydi. Chunonchi:

Xiradliqmu bo'lur tili bo'sh kishi,

Talim boshni yedi bu til so'z boshi.

O'chukturma erni tilin bil, bu til,

Boshoq tursa butmas, butar o'q boshi. (O'sha kitob. 14-bet)

«So'zi achchiq kishini aqlli deyish mumkinmi?»- degan savol oiqali o'z fikrlarini badiiylashtirishda davom etgan shoir, til va so'z zahari ko'p kishilarning boshini yeganini ta'kidlaydi. Buning sababini ijodkor yomon so'zning odamlarni bir-biriga qaishi qo'yishida deb biladi. Shuning uchun shoir o'quvchiga insonlarni bir-biriga o'chakishtirma, tilingni (so'zingni) muloyim qil, deya nasihat qiladi. Shoiming bunday xulosalari g'oyatda hayotiyligi bilan ajralib turadi. Ahmad Yugnakiy «til yarasi tuzalmaydi, o'q jarohati esa bitib ketadi» kabi samimiy fikrlari bilan o'quvchi qalbida nihoyatda yaxshi taassurot qoldiradi. Adib yolg'onchilikni qattiq qoralaydi. Odamlarni ummi yaxshilik bilan kechirishga, doimo haqni so'zlash, to'g'ri so'z bilan tilni bezashga chorlaydi. Shoir nigohida to'g'ri so'z-asal, yolg'on so'z esa sarimsoq piyozga tengdir. Uning yolg'on so'zni kasallik, chin so'zni esa shifo deb bilishi ziyrak o'quvchini befarq qoldirmaydi. Ahmad Yugnakiyning dostonida sir saqlash odobiga o'quvchi diqqadni jalb etganligi ham ahamiyatlidir:

Qatig' kizla rozing kishi bilmasun,

So'zungtin o'zunga o'kunch kelmasun.

Qamug' yashru ishing bo'lib oshkoro,

Bu ko'rgan, eshitgan sanga kulmasun.

Shoir do'stning ishonch bilan aytgan sirini mahkam tutishga, boshqalarni bu asrordan voqif qilmaslikka da'vat etadi. So'zingdan o'zingga o'kinch kelmasin, barcha pinhon ishlarning oshkor bo'lib, ko'rgan-bilgan kishilar senga kulmasin, deya insonlarni sergaklikka undaydi. Adib Ahmad Yugnakiy Yusuf Xos Hojib singari dunyoni rabotga o'xshatadi. Insonlar bu rabotga bir qo'nib o'tuvchilardir,-deydi ulug' shoir. Shoir dostonida aniq bir hayotiy hodisa, muayyan shaxs sarguzashti, asar qahramonlari suhbatiga murojaat qilmasa-da, turli tashbeh, tazod, istioralar, maqol, qochirim, hikmatlardan foydalanish orqali g'oyaviy niyati, maqsad-muddaosini yuzaga chiqarishga erishadi. Shoir dunyo boyligidan inson uchun faqatgina yegulik, kiygulik yetarli ekanligi, o'shalardan ortiqchasi kishiga ziyon yetkazishini ta'kidlab, mulohazalarini Muhammad alayhis-salom o'g'itlari bilan boyitadi. Alloh rasulining dunyoviy hayotning asosi ekin, dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lishdir tarzidagi pandini himoya va taig'ib etadi. Ayni to'g'ri yo'lni tanlagan odamlarning turmushi go'zal, ibratlidir, degan o'g'itlar mazmun-mohiyatini dilbar misralar mag'z-mag'ziga singdirib yuboradi. Bu o'z navbatida, Ahmad Yugnakiyning kishilarning hayotiy ehtiyojini qondirish uchun mehnat qilishga undaganligidan dalolat beradi. Shoir tasavvurida insonning ruhi abadiy hayotdir, uni o'tkinchi dunyoning boylıkları-yu zebziyatiga bog'lab qo'ymaslik lozim. Dostondan ko'chiriladigan quyidagi misralar fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi:

Yilontek bu ochun yilon o'g'log'u,

Yuqamoqqa yumshoq ichi bo'r og'u.

Yilon yumshoq erkan, yovuz fe'l tutor,

Yiroq turg'u, yumshoq teb inonmog'u.

Bu ochun ko'r erga ko'romlik toshi,

Ya lekin ichida hazor nohushi.

Boqib tosh bezakin ko'ro'b sen munga,

Ko'ngul bog'Iamoq bil xatolar boshi.

Niqob ko'trur ochun birar yuz ochar,

Yozar qo'l, quchar tek yano tark qochar.

Yoring'i buluttek yo tushtek xoli,

Derail gsiz kechar baxt yo qusbtek uchar. (O'sha kitob. 17-bet).

Shoir dunyoni kishini avraydigan ilonga o'xshatadi. Fikrimizcha, u dunyo deganda ko'proq moddiy boyliklar, mol-mulkni nazarda tutadi. Bu Uon zohiran yumshoq, botinan esa achchiq ichimlik singari og'udir. Ammo uning yuvoshligi, yumshoqligiga ishonmaslik kerak. Fozil inson undan doimo o'zini olib qochgani ma'qul. Zero, «zahar sochmoq erur kasbi ilonning' ekanligi oqil insonlarga ayondir. Ijodkor keyingi to'rtlikda dunyo tashqi tarafdan garchi insoniyat avlodiga juda ko'rkam bo'lib ko'rinsa-da, lekin uning ichi minglab noxushliklaiga liq to'la ekanligini ta'kidlaydi. Dunyoning zohiriy go'zalliklariga qarab, unga mahliyo bo'lish, ko'ngil bog'lashni shoir inson qismatidagi barcha xatolaming boshi deb biladi. Adib ushbu fikrlarini mantiqiy davom ettirarkan, olamning o'z tasavvuridagi asl qiyofasini yoritib berishga harakat qiladi. Zabardast shoiming o'z iboralari bilan aytganda, u niqobni ko'tarib, g'urbatxona bo'lgan dunyoning haqiqiy yuzini ochadi. Uchishga shaylangan qushdek qo'lini, qanotini yozadi va yana g'oyib bo'ladi... Shoir majoziy-falsafiy mushohadalarini davom ettiradi, uningcha, baxt ertalabki bulut yoki lahzalik tushdek besamardir. U to'xtamay ketadi yoki qushdek uchib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Ko'rinadiki, shoir davlatning, ya'ni mol-mulkning nechog'lik o'tkinchi, subutsiz bir mato singari qurbsiz ekanligini juda go'zal tashbehtar bilan obrazli tarzda o'quvchiga yetkazgan.

Ahmad Yugnakiy dostonning saxovat va baxillik haqidagi bobining ilk misralaridayoq bu yuksak insoniy fazilatlariga nisbatan odam qanday munosabatda bo'lishi kerakligini g'oyat go'zal badiiy yo'sinda gavdalantirib bergan:

Ayo do'st, biliklik izin izlagil

Qali so'zlasang so'z bilib so'zlagil

Axiy emi o'ggil, o'gar ersa san,

Baxilga qatig yo o'qun kizlagil. (O'sha kitob. 17-bet)

Shoir o'quvchiga nasihat qilarkan, avvalo, bilimli kishilar izidan borishni, so'zlash kerak bo'lsa, bilib so'zlashlikni maslahat beradi. Uning fikricha, maqtash lozim bo'lsa, saxiy kishini madh etmoq zarur. Baxilga esa o'tkir o'q yoyni saqlab qo'ymoq o'rinlidir. Ko'rinadiki, shoir bob davomida mana shunday olijanob, ezgulikka da'vat qiluvchi fikrlarini rivojlantiradi, saxiylikni ulug'lab, baxillikni qattiq qoralaydi. ostonning 9- 10-boblarida ham yuksak insoniy fazilatlar ta'riflanib, inson avlodi tabiatidagi noshoyista qusurlar keskin tanqid ostiga olinadi.

Aytish lozimki, mazkur boblarda rang-barang mavzular qalamga olingan bo'lsa-da, insonni komillikka yetaklash, barkamol avlod tarbiyasi haqida qayg'urish tayanch g'oya sifatida o'sha mavzulami yagona tizimga birlashtirib turadi. Shoir dastlab har bir inson o'zidan takabburlik illatini ulotirib, tavoze'ni mahkam tutmog'i kerak, deb hisoblaydi. Takabbur kishining qiliqlari barchaning tilida nafrat qo'zg'atishi, xulqlar ichida eng yaxshisi yuvoshlik ekanligi misralarda o'zining badiiy in'ikosini topadi. Adibning manmanlikka berilish kishi uchun yomon illatlardan biri ekanligi xususidagi quyidagi misralari o'quvchini befarq qoldirmaydi, albatta:

Takabbur libosini kiyib oz solln,

Kirib xalqda ko'ksung, ozurlab tilin.

Mo'minlar nishoni tavoze' erur,

Agar mo'min ersang, tavoze' qilin. (O'sha kitob. 19-bet)

Keltirilgan mazkur iqtibosda shoir insonlarni manmanlik, kibrlilik libosini kiyib, xalqqa kerilib, nigoh tashlab ularga til bilan no'rin ozor bermaslikka chaqiradi. Ahmad Yugnakiy latif tavoze'ni mo'minlikning nishoni deb biladi. Shuning uchun u barcha mo'minlarni izzat-ehtiromli bo'lishga da'vat etadi. Kamtarlik inson ma'naviy olamini go'zallashtiruvchi nodir fazilat ekanligi «Hibat ul-haqoyiq»da o'ziga xos badiiy san'atlar yordamida tasvirlanadi. Ma'naviy go'zallik, inson kamoloti, yuksak botiniy-zohiriy axloq uchun nimalardan saqlanish lozimligi haqidagi shoiming quyidagi fikrlari ham e'tiboiga loyiqdir:

Ayursan: kedim, to'n, sharob, osh kerak,

Talim mol, o'kush qul, qoravosb kerak.

Agar yig'ding ersa umurluq tovar,

Burun boshqa bo'rkni kiyar bosh kerak. (O'sha kitob. 20-bet)

Kishining ko'ngli zebo kiyimlar, to'n, sharob, shirin osh, ko'p mol-dunyo, xizmat qiladigan qulni qo'msaydi. Agar inson butun umriga yetadigan mol-mulk yiqqan bo'lsa ham, eng avvalo, unga bo'rk kiyimoq uchun bosh zarurdir. Shoirning ushbu fikrlaridan anglashiladiki, hamma narsadan oldin inson o'zini, o'zligini anglamog'i, qadrlamog'i, o'shalami avaylab, e'zozlamog'i, hayotning asl mohiyati deb bilmog'i lozimdir. Hamma narsa inson uchun, uning baxt-saodati uchun xizmat qilishi zarur. Adib zikri o'tgan fikrlarini bo'rk timsoli vositasida o'quvchiga aniq yetkazishga muvaffaq bo'lgan. Bo'rk bosh kiyimi bo'lib, shoir uni kiyishga arzigulik bosh kerak deganda, jamiyki moddiy boyliklar insonsiz o'zining haqiqiy qadr-qimmatiga ega bo'lolmasligini ta'kidlaydi. Ahmad Yugnakiyning «Esiz qilg'on erga san ezgu qilo», ya'ni «yomonlik qilgan kishiga sen yaxshilik qil» mazmunidagi satrlari o'quvchida noto'g'ri taassurot qoldiradigandek bo'lishi mumkin. Sababi shundan iboratki, yomonlik qilgan kishiga yaxshilik qilib bo'lmaydi, degan fikr ayrim odamlar ongida o'z salbiy ta'sirini saqlab qolganligiga shubha bildirish qiyin. Bunday qarshilantirish yo'sinida kelgan fikr insonga, tabiiyki, g'ayriodatiy tuyuladi. Biroq shoir karamni shafqatning boshi deb biladi. Inson ongiga yaxshilik ma'rifat ibrati bilan ta'sir ko'rsatish adib nazarida tarbiyaning zaruriy omilidir. Chunki tanbeh, zug'um va turli jismoniy-moddiy jazolar hamisha ham kutilgan natijani bermaydi. Shu bois u halimlilik, yumshoq fe'l-u atvomi ulug'lab, ana shu yuksak insoniy fazilat vositasida xalq o'rtasida obro'-e'tiborga ega bo'lish mumkinligi xususida so'zlaydi. Bir so'z bilan aytganda, shoir jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish tarafdoridir. Bu g'oya olijanob islom dini va tasavvuf ta'limotida bot-bot o'z ifodasini topgan. «Hibat ul-haqoyiq» ana shunday ezguliklar targ'ibotchisi bo'lgan axloqiy-talimiy, ma'rifiy doston bo'lganligi tufayli asrlarosha nekin kitobxonlar qalbida yashab keladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. «Qutadg'u bilig»da doston muallifi haqida qanday ma'lumotlar beriladi?
2. «Qutadg'u bilig»dagi ramziy-majoziy obrazlarni izohlang.
3. Ahmad Yugnakiy haqida qaysi manbalarda ma'lumot keltirilgan?

4. «Hibat ul-haqoyiq»da bilim, til odobi, saxiylik va baxillik xususida adib qanday fikr yuritadi?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Yusuf Xos Hojib. «Qutadg'u bilig». Kuntug'di. Oyto'ldi. O'gdulmish. O'zg'urmish. Ahmad Yugnakiy. «Hibat ul-haqoyiq». Dod Sipahsolorbek.

Adabiyotlar

1. Abdullayev I. Beruniyga zamondosh shoirlar. Toshkent: «Fan»,1974.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 17-tom Toshkent, 2001.
3. Karimov K. Ilk badiiy doston. Toshkent, 1976. 5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: «O'qituvchi», 1976 . 79-162 -betlar.
4. Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-haqoyiq» asari haqida. Toshkent, 1972 .
5. To'xliyev B. «Qutadg'u bilig»da rang ramziga doir. «O'zbek tili va adabiyoti», 2001, 3-son, 34-37-betlar.
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: «Fan»,1971.
7. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. I-tom, Toshkent: «Fan», 1976 , 80-140-betlar.
8. Qadimiy hikmatlar. Toshkent, 1987 .
9. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent, 1991.

XOJA AHMAD YASSAVIYNING HAYOTI VA IJODI

Reja:

1. Ahmad Yassaviy hayoti va ijodi.
2. Yassaviy hikmatlarida pand-nasihahat
3. Yassaviy hikmatlari va tasavvuf ta'limoti

Ahmad Yassaviy-turkiy tasavvuf she'riyatining asoschisi, atoqli mutasavvif shoir, «shayxul-mashoyix», «sultonul-orifin» unvonlari bilan ulug'langan buyuk ma'rifiy zotdir. Uning hikmatlari turkiy xalqlar tomonidan necha yuz yillardan beri sevilib mutolaa qilinadi. Ahmad Yassaviyning tug'ilgan yili ma'lum emas. Manbalarda shoiming vafoti 1166 yil tarzida ko'rsatiladi. Ulug' shoir bolalikdan payg'ambarimiz Muhammad alayhis-salom sunnatlariga qat'iy amal qilgan. Allohning so'nggi rasuli Muhammad alayhis-salom 63 yoshlarida bu foni duniyodan o'tganliklari bois Ahmad Yassaviy o'ziga yer ostidan makon qiladi. Xonaqohning bir tarafida bir joy qazdirib, xom g'isht bilan lahad shaklida hujra barpo etadi va umrining qolgan qismini mana shu chillaxonada riyozat va ibodat, irshod va mujohada bilan o'tkazadi.

Rivoyatlarda bayon etilishicha, shoir o'sha yerda 120, 125 yoki 133 (yana oltmish yildan ko'proq) umr ko'rgan. Ko'rsatilgan ushbu raqamlar shoiming tug'ilgan yilini belgilashda ma'lum qo'ninga kelish imkoniyatini bermaydi. Jumladan, Ahmad Yassaviy hikmatlarining yangi topilgan Turkiston nusxasida (A.Bozorov, T.Qorayev, Ahmad Yassaviy. «Sharq yulduzi», 1994, 1-son, 3-9-betlar) shoiming 125 yoshda ham hayot bo'lganligini e'tirof etgan misralar mavjud:

Yer ostiga o'lmas burun tirik o'ldim,
Oltmish uchda sunnat dedi yerga kirdim.
Yer ostiga jonim bilan qulluq qildim,
Eshitib, o'qub, yerga kirdi Xoja Ahmad.
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim,
Haq Mustafo sunnatlarin qilolmadim.
Odamlardan fayz-u futur ololmadim,
Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim.

Ahmad Yassaviy Sayram mavzesida Shayx Ibrohim xonadonida tug'iladi. Uning otasi shayx Ibrohim Yassi va Sayramning eng ma'ruf mashoyixlaridan bo'lgan. U o'z xalifalaridan biri Muso Shayxning qizi Oyshaga uylanadi va undan ikki farzand ko'radi. Farzandlarining kattasi Gavhari Shahnoz ismli qiz, ikkinchisi esa Ahmaddir. Ahmad Yassaviy yetti yoshga to'lganda otasi Shayx Ibrohim vafot etadi. Ota vasiyatiga ko'ra, shoir onasi va opasi bilan birgalikda Yassiga ko'chib kelishadi. Shundan so'ng haqsevar shoir hamda ilohiy-irfoniy murshidga Arslonbob degan orif shayx ustozlik qilgan. Bu haqda Ahmad Yassaviy hikmatlarida ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, quyida ko'chiradigan parchamizda o'sha haqda o'qiyamiz:

U yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi,
Har sir ko'rib parda biria bukib yopti.
Bihamdulloh ko'rdim dedi, izim o'пти,

Ul sababdin oltmish uchda kirdim erga. (Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991, 51-bet). «U yetti yoshda Arslon bobom izlab topdi», - misrasi Ahmad Yassaviy haqidagi yana bir rivoyatga murojaat qilishga undaydi. Unda hikoya qilinishicha, Muhammad alayhis-salomga Ahmad ismli ummatning tug'ilishi oldindan ma'lum bo'lgan ekan. Alloh rasuli sahobalari bilan bir joyga borishganda, och qolishadi. Rasululloh duosi bilan hazrat Jabroyil jannatdan bir taboq xurmo keltiradi. O'sha xurmolardan bir donasi yerga tushadi. Shunda payg'ambari akram: «Bu xurmo sizning ummatingizdan Ahmad Yassaviy otli bining qismatidir», - dedi. Har omonatning egasiga berilmog'i tabiiy bolgani uchun hazrat payg'ambar sahobalaridan biriga bu vazifani bajarishni taklif etadi. Rasuli Xudoning ashobidan hech biri javob bermadi. Faqat Arslonbobo Alloh elchisining inoyati bilan ushbu ishni bajara bilajagini so'zlaydi. O'sha bir dona xurmo ustida bir parda zohir bo'ladi. Shunda hazrat payg'ambar Arslon boboga Sulton Ahmad Yassaviyning qanday bo'lajagini ta'rif etib, uning tarbiyasi bilan shug'ullanishni amr qiladi. Mazkur rivoyatni shoir Tohir Qahhor turk olimi Fuod Ko'prulizodadan, u esa Said Hasan Xoja naqibul-sharaf Buxoriyning «Muzakirul ahhob» asari qo'lyozmasidan olganligini yozadi (Tohir Kahhor. Ahmad Yassaviy. "G'oyiblar haylidin yongan chiroqlar". Toshkent, 1994, 129-bet).

Yana Tohir Qahhoming ma'lumotiga ko'ra, Ahmad y yetti yoshda ekan, Arslonbob Sayramga (ba'zi manbalarda Yassiga deyiladi) kelgan. U uzoqdan, maktabdan qaytayotgan

Ahmadni ko'rarkan, tanib unga salom beradi. Ahmad javob qaytarib, omonatni so'raydi. Shunda Arslonbob uning valiyligiga, Allohning irodasiga qoyil qoladi (O'sha kitob, 130-bet). Ahmad Yassaviyning hikmatlarida ushbu rivoyatni tasdiqlovchi misralar mavjud:

Xurmo berib, boshim silab, nazar qildi,

Bir liirsatda uqbo sari safar qildi.

Alvido, deb bu olamdan guzar qildi,

Maktab borib, qaynab, to'lib, tandim mano.

Ahmad Yassaviyning Arslonbob tarbiyasini o'z zimmasiga olishi uzoqqa cho'zilmaydi. Ko'p o'tmay ustozni ma'naviy vafot etadi. Aslida yuqorida keltirilgan rivoyatdagi voqealarni aynan o'z ma'nosida qabul qilish yaramaydi. Avvalo, voqealar bayonining rivoyat tarkibida kelganligini esdan chiqarmaslik lozim. Ikkinchidan, bunday lavhalar manoqib asarlarining xos xususiyati bo'lib, ular zamirida majoz, voqea-hodisalarni ilohiylashtirish, asar qahramonini bo'rttirib ko'rsatish mayli baland ekanligini esdan chiqarmasligimiz zarur.

Keyinchalik shoir Buxoroga borib, Yusuf Hamadoniydan tasavvuf sirlarini o'rganadi. Ma'lumotlarga ko'ra, ulug' mashoyix Yusuf Hamadoniyning Buxoroyi Sharifda to'rt xalifasi (o'rinbosari, izdoshi) bo'lgan. Buland Xoja Abdulla Barqiy, Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoni va Xoja Ahmad Yassaviylardir. Shoir ilohiyot va tasavvuf sirlarini shu qadar teran o'rganganki, xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» naqlining paydo bo'lishi zamirida o'sha bilimdonlik yotadi. Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbatda Yusuf Hamadoniydan keyin bu to'rt kishidan har biri irshod va davlat maqomiga erishganliklarini yozadi. Shunday qilib, Xoja Ahmad Yassaviy bir muddat Buxorodagi muqaddas xonaqohda raislik qilib, keyin Turkistonga qaytadi.

Ahmad Yassaviydan «Devoni hikmat» nomli she'rlar kitobi bizgacha yetib kelgan. Unda jami 240 ga yaqin she'rlar-hikmatlar jamlangan. «Devoni hikmat»ning bir necha qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, ularning eng qadimgisi XVII asrga mansubdir. XIX asming ikkinchi yarmidan boshlab Toshkent, Qozon va Istanbulda uning tosh bosma nusxalari nashr etildi. 1991 yilda I.Haqqulov, 1992 yilda esa M.Hasaniy say'-harakatlari bilan «Devoni hikmat» qayta chop etildi. Unda Ahmad Yassaviy nomi «Qul Xoja Ahmad», «Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad ibn Ibrohim», «Sulton Xoja Ahmad Yassaviy», «Ahmad», «Ahmadiy», «Qul Ahmad», «Miskin Ahmad» taizida qo'llanganligi kuzatiladi. Ahmad Yassaviy hikmatlari tarixiy zarurat va davming ma'naviy ehtiyoji tufayli vujudga keldi. Shoir hikmatlarining birida qo'yidagi satrlar uchraydi:

Xushlamaydur olimlar bizni oyg'on turkini,

Oriflardan eshitsang, ochar ko'ngil mulkini.

Oyat, hadis ma'nosi turkiy bo'lsa rauvofiq,

Ma'nisiga yetganlar, yerga qo'yar bo'rkini.

Ko'rinadiki, shoir turkiy til mavqeini tiklash va islom dinini sodda tilda keng xalq ommasiga taig'ib qilishdek juda muhim vazifani o'z oldida maqsad qilib qo'yadi va shu yo'lda tinmay izlanadi. Ahmad Yassaviy Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limotidan ilhomlanib o'z g'oyaviy niyatlarini xalqqa yetkazish uchun o'sha sarchashmalaiga tez-tez murojaat qiladi. Shoir o'zi yashagan davrdagi urush-taloshlar, zulm va zo'ravonliklar, munofiqlik vajaholat sabablarini zamondoslilarining dindan yuz o'girishlarida, iymone'tiqodlarining sustligida deb biladi:

Na onoda rahm qoldi, na otoda,

Og'a-ini bir-biriga mojaroda,
Musulmonlik da'vo qilur, icbar boda,
Mastlig' bila qarindosbdan tondi, ko'rung.
Nokas, xasis, bediyonat qullar bokim,
Moumanlik baddin osbib bo'ldi zolim,
Xalq ichinda xor bo'ldilar darvesb, olim,
Niboyati xalqi kofir bo'ldi, ko'rung... (190).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ilohiy muhabbat, haqsevarlik va insonsevarlik kabi olijanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Shoir oshiqlar deganda haq ishq bilan yongan soliklami nazarda tutadi. U «Dardsiz odam odam emas», «Ishqsiz odam hayvon jinsi» derkan, shubhasiz, Yaratganning buyuk qudrati va sifatlarini anglamagan, uning mo'jizalaridan hayratlanmagan kishilar haqida fikr yuritadi. Muhabbatsiz xaloyiqdan yiroq bo'lish ham ijodkor hikmatlarida tez-tez ta'kidlanadi. Shoirning fikricha, shunga qat'iy amal qilinib, ishq yo'lida har qanday riyozat bosqichlaridan mardonavor o'tgan oshiq, albatta, Tangrining lutf-u karamidan benasib qolmavdi:

Muhabbatsiz xaloyiqdan har kim qochsa,
Orifiامي suhbatida javlon qilur.
O'rtab, kuyub ishq yo'lida yoshin sochsa,
Subhon egam arsh ustida mehmon qilur (159).

Ahmad Yassaviy hikmatlarida ishq yo'lga kirgan Odam Ato farzandlarining eng katta dushmani bo'lgan nafsga nisbatan murosasiz bo'lishga undash g'oyalari yetakchilik qiladi. Shuningdek, shoir she'rlarida yolg'onchilik, munofiqlik, hirs, ta'magirlik, kibrilik singari nomunosib insoniy iilatlar qattiq qoralanadi hamda o'tkinchi hoy-u havaslar-u mol-u mulkka berilmaslikka da'vat etiladi:

Dunyo tepib haqni suygan topdi murod,
Haq sharobin ichkan oshiq shavqi ziyod.
Qiyomat kun kazzoblarning yuzi uyot,
Yolg'onchilar haq yodini etkoni yo'q (191).

«Devoni hikmat»dagi she'rlar kishini seigaklantiruvchi, hushyorlikka chaqiruvchi da'vatkor satrlardir. Unda insonni komillikka yetaklovchi, ruhini yomon illatlardan forig qiluvchi yuksak fazilatlar xususida fikr yuritiladi. Hikmatlardagi nafsini jilovlagan oshiqlar obrazi alohida ahamiyatga ega. Ular Alloh diydoriga yetishdek ezgu maqsad sari intiladi. Ahmad Yassaviy she'riyatidagi ma'shuqa yagona Alloh bo'lsa, oshiqlar esa barcha «diydor talablar»dir. Ulaming qat'iyatligi, mustahkam irodasi, so'zida sobitligi barchaga ibrat bo'larlidir. Oshiqlar do'zaxga kirsalar ham parvo qilmaydilar. Chunki ular uchun ishq qismat, shu yo'lida duch keladigan barcha azob-u izzatlar qabul qilish va kechirishga ular tayyor turishadi.

Do'zax ichra kirsalar oshiq, parvo qilmas,
Ko'rib, bilib, mol-u mullein qo'lga olmas.
Hur-u qusur g'ulmonlami ko'zga ilmas,

Faryod etib g'avg'o qilib yurar bo'lgay (182).

Oshiqlar mol-u mulkni ko'zga ilmaydi. Dunyoviy ziynatlarga hirs qo'ygan kishilar esa shoir nazarida gumroh, badkirdor, g'ofil kimsalardir:

Nafs yo'liga kirgan kishi rasvo bo'lur,

Yo'ldin ozib, toyib, to'zib gumroh bo'lur.

Yotsa, qo'psa shayton bUa hamroh boiur,

Nafsni tepkil, nafsni tepkil, ey badkirdor (102).

Ahmad Yassaviy hikmatlarining aksariyati murabba' shaklida yozilgan bo'lib, ular nafaqat g'oyaviy jihatdan, balki badiiy salohiyati nuqtai nazaridan ham mumtoz she'riyatimizning eng sara durdonalaridan sanaladi. Shoir ijodidagi oshiq, darvesh, eranlar, murid, murshid, piri mug'on singari obrazlar hamda Fir'avn, Qorun, Faridun, Muso, Vomiq, Uzro, Yusuf, Farhod, Majnun, Od, Mansur, Shibli, Boyazid, Junayd, Zunnun, Ya'qub, Zulayho, Zol, Arslonbob, Zikriyo, Ayyub kabi juda ko'p afsonaviy va tarixiy shaxslar timsollarining qo'llanishida o'ziga xos teran falsafiy ma'no mujassamlashganligi kuzatiladi. Shoir ana shunday badiiy timsollar vositasida o'z maqsad-muddaosini o'quvchiga ravohan va badiiy bo'yoqdor tarzda yetkazadi.

Hikmatlarda qo'llangan badiiy timsollar bilan bog'liq afsona va rivoyatlar xalqimiz orasida keng tarqalganligi hamda ko'pchilikka tanish ekanligi shoir she'riyati ta'sir doirasining yanada kengayishiga sabab bo'lgan:

Tinmayin men hasratingda Oллоh desam,

Zor ingrabon zokir bo'lib, rabbim desam.

Quli bo'lib, qulligingda bo'yin sunsam,

Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen?

Zikriyodek bu boshimga arra qo'ysam,

Ayyubdek ham bu tanumga qurtni solsam.

Musodek ham Tur tog'iga toat qilsam,

Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen?

Yunusdek ham daryo ichra baliq bo'lsam,

Yusufdek ham quduq ichra vatan qilsam.

Yoqubdek ham Yusuf uchun ko'p yigiasam,

Bu ish birla, yorab, seni topg'aymumen?

Shiblidek ham oshiq bo'lib samo ursam,

Boyaziddek tun-kun tinmay Ka'ba borsam.

Ka'ba Ichra yuzum surtib zor ingrasam,

Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen?

Ma'rufdek ham ushbu yo'Iga qadam qo'ysam,

Mansurdek ham jondin kechib dorga qo'nsam.

Dor uzra shavqlanibon haqni aysam,

Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen?

Qul Xoja Ahmad, qulluq ichra sobit bo'Isam,

Zokir bo'lib, zikrin aytib rabbim desam,

Zikrinda shavqlanibon kuyib yonsam,

Bu ish biria, yorab, seni topg'aymumen? (94-95).

Ahmad Yassaviy yuqorida keltirganimiz iqtibosda kuzatilgani singari insoniyat tarixida g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy va afsonaviy shaxslar timsollaridan mahorat bilan foydalangan hamda she'rdagi asosiy g'oya tavhid-Alloh bilan birlashish yo'li haqida o'zining nihoyatda teran mulohazalarini badiiylashtirishga muvaffaq bo'lgan. Satrlarda talmeh asosi bo'lib kelgan diniy arbob, tarixiy va afsonaviy shaxslar ulug' shoir ifodalamoqchi bo'lgan g'oyalarni she'rxonga qabariq hamda bo'liq yetkazish uchun beminnat xizmat qilgan. Shoir turkiy, jumladan, o'zbek tasavvuf adabiyoti taraqqiyotiga o'zining ana shunday purma'no hikmatlari bilan ulushini qo'shib, avlodlarga muhim axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi adabiy meros qoldirdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ahmad Yassaviy va uning «Devoni hikmat» asari haqida nimalarni bilasiz?
2. Ahmad Yassaviy hikmatlarining manbalari haqida so'zlang.
3. Ahmad Yassaviy hikmatlaridan namunalar yod aytib, sharhlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Ahmad Yassaviy. «Devoni hikmat». Shayx Ibrohim. Arslonbob. Yusuf Hamadoniy.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 tomlik, 17-tom Toshkent, 2001.
2. Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Toshkent, 1991.
3. Mo'minov A. Yassaviya: ildiz va manbalar. «Fan va turmush» jumali, 1993 yil, 9-10-sonlar.
4. Rustamov E. Ahmad Yassaviyning hikmatlarida hayot va tarix sadolari. «O'zbek tili va adabiyoti» jumali, 1972.4-5-sonlar.
5. To'ychiyev U. Ahmad Yassaviy va o'zbek she'r tuzilishi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 15-18-betlar.
6. Haqqul I. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent, 1991.

NOSIRIDDIN RABG'UZIYNING HAYOTI VA IJODI

REJA:

1. XIII asr va XIV asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy va adabiy hayot.
2. Nosiriddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari.

3. Asarda qalamga olingan mavzular.

XIII asrning ilk choragida Chingizxon boshchiligida mo'g'ul qo'shinlari tomonidan O'rta Osiyoning istilo qilinishi o'lka xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va adabiy-madaniy taraqqiyotiga berilgan yirik zarba sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. XII asming ikkinchi yarmida vujudga kelgan Xorazm davlati XIII asr boshlarida, Muhammad Xorazmshoh (1200-1220) hukmronligi davrida tobora inqirozga yuz tuta boshladi. Bu davrda mamlakatda o'zaro ixtiloflar ancha kuchaydi. Ko'pgina viloyatlar Muhammad Xorazmshoh hukumatiga rasmangina qaram edi. Natijada XIII asr boshlariga kelib, Xorazm davlatining siyosiy va harbiy salohiyati ancha zaiflashib qoladi.

1206 yilda Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullarning ilk feodal davlati tashkil etilgandan so'ng ularning istilochilik harakatlari avj olib ketdi. Sibir va Sharqiy Turkiston xalqlari, Tangut (Si Sya), Chjurchjen (Shimoliy Xitoy) davlatlari bo'ysindirilgach, Xuanxe daryosining shimolidagi yerlar ham mo'g'ullar qo'liga o'tdi. 1218 yilda Yettisuv mo'g'ullar tarafidan istilo etiladi. 1219 yilda Chingizxon qo'mondonligidagi 150 mingdan ziyod mo'g'ul askarlari O'rta Osiyoga bostirib kiradi. Muhammad Xorazmshoh o'z qo'shinini bir joyga to'plash o'rniga, bo'lib-bo'lib shahardagi qal'alarga joylashtiradi. Bu mo'g'ullarning osonlik bilan mamlakatni bosib olishiga qulaylik tug'dirdi (Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «O'qituvchi», 1994, 418-bet).

Mamlakatdagi boshbodoqsizliklarga qaramay, xalq ommasi o'z vatani, shahar va qishloqlarini istilochilardan mardona himoya qilish uchun butun kuchini safarbar qiladi. Ayniqsa, Temur Malik boshchiligidagi Xo'jand mudofaasi uchun olib borilgan kurashlar muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, o'zini davrining Iskandari deb atagan Muhammad Xorazmshoh 1220 yildayoq taxtini tashlab, qochib ketadi. U Kaspiy dengizining janub tomonidagi orollardan birida kasal bo'lib, xor-zorlikda vafot etgan. Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin Manguberdi mamlakat mustaqilligi uchun astoydil kurashgan yirik sarkardadir. Dushman Xo'jand, Buxoro, Samarqand, Termiz kabi shaharlarni istilo qilib, Urganch tomon yo'l oladi. Jaloliddinga saroy ayonlari va ko'pchilik askar boshliqlari buysunmaganligi bois u Temur Malik bilan birgalikda kuch to'plab, qayta hujumga o'tish niyatida Xurosonga ketadi. Urganch dushman qamali iskanjasida qoladi. Chingiz qo'shinlari suv to'g'onini ochib yuborib, shaharni suv ostida qoldiradi. Sharqning yirik shaharlaridan biri bo'lgan Urganch xarob ahvolga tushib qoladi. Shahar aholisining ko'pchiligi nobud bo'ladi. Jumladan, ulug' vatanparvar shayx Najmiddin Kubro ham fojeali vafot etadi. Bu ulug' orif va shayxning Vatan mudofaasi yo'lida ko'rsatgan shijoat hamda jonbozligi tillarda dostonidir. Ona yurtdan ko'ngil uzolmagan Kubro hazratlari mo'g'ul bosqinchilari bilan yuzmayuz jangda oxirgi qatra qonlari qolguncha kurashib, bahodirona jon taslim qilganlar. Shayx Kubro jasorati bugun uchun ham alohida ibrat maktabidir 1221 yilda Xorazm davlatining dushman ixtiyoriga o'tishi bilan O'rta Osiyo tamoman mo'g'ullar idorasi ostida qoladi. Keyingi istilochilik harakatlari qo'shni Xuroson hududlarida bo'lib o'tadi. U yerda Muhammad Xorazmshohning o'g'li Jaloliddin mustamlakachilarga qarshi kurashni davom ettiradi. U Temur Malik bilan birgalikda 1221-1231 -yillar mobaynida Afg'oniston, Hindiston, Eron va Iroq hududlarida Chingizxon qo'shinlariga qarshi shiddatli janglar olib boradi.

Jaloliddin Manguberdi mo'g'ullar tomonidan Hind daryosiga qadar ta'qib etiladi. 1221 yilda u mag'lubiyatga uchraydi. Ulug' sarkaida oilasi, xotini va boshqalarni dushman qo'lida asir bo'lishini istamay, Hind daryosiga cho'ktirib yuboradi. O'zi esa daryodan suzib o'tib, Hindiston sari yo'l oladiki, bunday jasorat takrorlanmas qahramonlik namunasidir. Ona - O'zbekiston ham bu pahlavon o'g'lining jasoratini unutmadi. Mustaqillik yo'lidagi kurashning yorqin timsoli sifatida uning mahobatli haykali Urganchda salobat to'kib turibdi. Ma'lumotlarga ko'ra, Jaloliddin Manguberdi 1231 yilda Turkiston tog'larida vafot etgan. Temur Malik Jaloliddin o'ldirilgandan so'ng, o'z vataniga qaytib keladi. Biroq xalqni istilochilarga qarshi kurashga ruhlantira olmaydi va mo'g'ul qo'shinlari qo'liga tushib, o'ldiriladi. Bosqinchilarga qarshi

xalqning norozilik harakatlari uzoq vaqt davom etadi. Jumladan, Buxoro va uning atrofida Mahmud Tarobiy rahbarligidagi bo'lib o'tgan xalq qo'zg'oloni buning yorqin dalilidir.

Chingizxon nomi eng dahshatli, yovuz istilochi sifatida tarix sahifalaridan o'rin oldi. Uning istilochilik harakatlari natijasida Buxoro, Samarqand, Urganch, Balx kabi yirik shaharlarga jiddiy talofot yetkaziladi. San'at asarlari, kutubxonalar, ancha taraqqiy etgan qishloq xo'jaligi, saroylar va masjidlar vayronaga aylanadi. Bu xunrezliklar badiiy adabiyotda o'z in'ikosini topdi, shuningdek, ilm-ma'rifat, san'at va adabiyot rivojiga o'zining salbiy ta'sirini ham ko'rsatdi.

«Guldursun» afsonasi-mo'g'ul bosqinchilariga qarshi erk uchun olib borilgan kurashlar tafsiloti haqida ma'lumot beruvchi badiiyat namunasi sanaladi. Mazkur afsona bilan S.T.Tolstov qadimgi Xorazm bo'ylab arxeologik tekshiruv ishlarini olib boiganda qiziqib qoladi. Mashhur arxeolog olim Qoraqalpog'iston hududidagi Guldursun qal'a xarobasini o'rganarkan, bu joy nomi bilan bog'liq afsonani mahalliy aholi vakillaridan eshitadi va yozib oladi. Afsonaning qisqacha mazmuni quyidagicha: Qadimda Guliston degan obod shahar bo'lgan ekan. Dushman bu shahami qamal qilibdi. Donishmand keksa podsho aholini mudofaaga safarbar etibdi. Aholi shahami maidona himoya qilibdi. Oziq-ovqat tugab, ochlik dahshati boshlanganda ham xalq qurolini tashlamabdi. Ochlik dushmani ham mavh eta boshlabdi. Shahar aholisi semizroq bir necha sigiiga so'nggi don-dunini yedirib, daivozadan tashqariga chiqarib yuboribdi. Ochlikdan toliqqan dushman sigiriya so'yib, ulami don-dun bilan boqilganligini ko'rib: «Shahar ahlining oziq-ovqati ko'p ekan, ochlikdan halok bo'lmay, jo'nab qolaylik?»-degan qarorga kelibdi. Shunda podshoning yengiltak qizi Guldursun yurtboshilariga xiyonat qilibdi. U qal'a ustida jangni kuzatib tuiganida, dushmanning navqiron askar boshlig'ini sevib qolibdi. Ehtirosi ustunlik qilib, qaytib ketishga hozirianayotgan dushmanning askar boshlig'iga maktub chiqarib «Sigir voqeasi hiyladir, shahanda oziq-ovqat tugagan, bir kun sabr qilsang taslim bo'lishadi»,- debdi. Aholi ochlikdan toliqibdi, ko'p kishi o'libdi, shahar taslim bo'libdi. Guldursunni askar boshlig'i oldiga olib kelishgan ekan, u qizning ishidan xursand bo'lsa ham, baribir menga ham xiyonat qilishi mumkin deb, qizni otning dumiga bog'latib, sudratib o'ldiribdi. Shahar yer bilan yakson qilinibdi. Gulistondan asar ham qolmabdi. Shahaming xarobaga aylanishida Vatan va xalq xoini engiltak Guldursun sabab bo'lganligi uchun, kishilar tuproq tepani Guldursun deb atashibdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 166-bet).

Ko'rinadiki, afsonada erk uchun mardonavor kurash, dushman va xoinlarga nafrat g'oyalari o'z ifodasini topgan. Mo'g'ullar istilosi O'rta Osiyo xalqlarining shiddat bilan rivojlana boshlagan yozma adabiyoti ravnaqiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'rta Osiyodagi madaniy yodgorlik, san'at asarlari, badiiyat namunalarining yo'qolib ketishiga ham Chingiz qo'shinlarining vahshiyona bosqinchilik harakati sabab bo'ldi. Ilm-fan, san'at, adabiyot namoyandalarining ko'pchiligi janglarda halok bo'lgan bo'lsa, ba'zilar boshqa yurtlarga ko'chib ketishga majbur bo'lishdi. Jumladan, ko'hna Shahrisabzda tavallud topgan mashhur shoir Xusrav Dehlaviyning ajdodlari birmuncha osoyishta, obod va madaniyati yuksak bo'lgan Hindistonga ko'chib ketadi va o'sha joyda turg'un bo'lib qolishadi. Xusrav Dehlaviy esa Dehlida tug'ilib nash'-u namo topadi, o'sha o'lkada badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Forsiy tildagi badiiy adabiyot ravnaqiga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, naxshablik (Qashqadaryo viloyati) Ziyov Naxshabiy kabi ijodkorlar ham Hindiston o'lkasiga yo'l olishni afzal ko'rishadi.

Qo'shni mamlakatlardan Eron mo'g'ullar istilosidan kamroq talofat ko'rgan va nisbatan osoyishta bo'lsa, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlari bunday bosqinchilik harakatlari o'chog'iga aylanmagan edi. Shu bois ko'pchilik shoir va olimlar mana shu mamlakatlardan panoz izladilar. Ma'lumotlarga ko'ra, Kamol Xo'jandiy, Nosir Buxoriy kabi bir qancha shoirlar Eronda turg'un yashay boshladilar. Kamol Xo'jandiy ko'pgina asarlarini Eron Ozaibayjonining poytaxti Tabrizda ijod qilganligi manbalarda qayd etiladi. Bu davrda aksariyat olim va yozuvchilar ikki yoki undan ortiq tilda ijod qilganliklari ko'zga tashlanadi. Jumladan,

asli balxlik bo'lgan Jaloliddin Rumiylarning bolaligida oilasi bilan panoh izlab Turkiyaga borib qoladi. U yerda dastlab Larenda, keyinchalik esa saljuqiylar sultonlarning poytaxti Ko'nyoda muqim yashaydi. Jaloliddin Rumiylarning fors-tojik tilida yozgan "Ma'naviy masnaviy"si Sharq adabiyoti ravnaqiga qo'shilgan muhim hissa sanaladi. Shuningdek, shoir turkiylar tilda ham asarlar yozgan. Husomiddin Osimiy fors-tojik, turkiylar va arab tillarida ijod etgan. Manbalarda qayd etilishicha, Husomiddin Osimiyni zamondoshlari «arabchasi fasih, turkchasi saheh va forschasi maleh», - deb tavsiflashgan. Bulardan tashqari, Muhammad as-Samarqandiy turkiylar, mo'g'ul, fors-tojik va arab tillarini mukammal bilgan. O'z-o'zidan zikri o'tgan holat bu davrda mulamma'-shir-u shakar (ikki yoki undan ortiq tilda asar bitish) san'atining ancha taraqqiy etishiga sabab bo'lgan.

Jumladan, shoir Purbahoi Jomiy Turkiylar fors-tojik va mo'g'ul tillarida qasida yozgani manbalarda qayd etiladi. Bunday ma'lumotlarga tayanib qasida janri ma'lum takomil bosqicilarini X III asr va XIV asr boshlarida o'tadi, degan xulosaga kelish mumkin. Mo'g'ullar istilosi aksariyat madaniyat, san'at, adabiyot va diniylar asarlarning yo'q bo'lishiga sababchi bo'lgani bois ko'pgina ijodkorlar vujudga kelgan bo'shliqni to'ldirishga harakat qildilar. Mashhur shoir Jaloliddin Rumiylar Mavlaviya tariqatining asoschisi sifatida o'z asarlarida tasavvufiy g'oya, istiloh va timsollardan keng foydalandi. Shuningdek, Sa'diy Sheroziylar ijodida ham Qur'oni Karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limotining g'oyalari o'zining teran ifodasini topadi. Bir so'z bilan aytganda mazkur mavzularda ijod qilish bu davrda ancha taraqqiy etdi.

Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziylarning payg'ambarlar tarixiga bag'ishlangan «Qisasi Rabg'uziy» asari ilk yirik hajmli turkiylar nasr namunasi sanaladi. Hozircha ma'lum adabiy dalillarga ko'ra dastlabki turkiylar g'azal ham mana shu asar tarkibida uchraydi. Bulardan tashqari, Ali degan shoir tomonidan 1223 yilda o'g'uz lahjasida «Qisasi Yusuf» dostoni yaratilganki, bu ham qur'oniylar mavzularga murojaat va doston janri taraqqiyotini belgilaydi.

Nosiriddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari

Yuksak iste'dod sohibi bo'lgan taniqli adib, iste'dodli shoir Nosiriddin Rabg'uziy o'zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyandalaridan biridir. Uning turkiylar xalqlar orasida "Qisasul anbiyo" nomi bilan mashhur bo'lgan "Qisasi Rabg'uziy" asari yozuvchi ma'naviy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona adabiy manba sanaladi. Mazkur asar yirik hajmli turkiylar nasming birinchi namunasi. Yangi adabiy manbalarning kashf qilinishi bunday ta'kidga tahrir kiritishi ham mumkin. Nosiriddin Rabg'uziylarning hayoti va ijodi haqida juda oz ma'lumotlarga egamiz. «Qisasi Rabg'uziy»dagi ayrim parchalar adib tajimai holiga doir ishoralarga egaligi bilan alohida ahamiyatga molik. Jumladan, asar muqaddimasida «Qisasi Rabg'uziy» Xorazmdagi Raboti o'g'iz degan joyning qozisi Burhoniddin o'g'li Nosiriddin tomonidan e'tiborli mo'g'ul beklaridan hisoblanib, islom dinini qabul qilgan Nosiriddin To'qbug'abek iltimosiga ko'ra yozilganligi e'tirof etiladi. Adib Nosiriddin To'qbug'ani: «Toj ul-umaro va muhibbul ulamo beklar urug'i, yigitlar arig'i, ulug' otlig', qutlug' zotlig'i, ezgu xulqlig', islom yorig'lig', mo'g'ul saniglig', musulmon dinlig', odamiylar inonchi, mo'minlar quvonchi, hikmati adiz, aqli tegiz begimiz» (Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1990, 10-bet)-deb ulug'laydi.

Nosiriddin Rabg'uziy asarning muqaddimasida uning yozilish sabablarini ham bayon etgan: «... Payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda, tekma kim ersada bilinur ba'zisi mustaqim bor, ba'zisi nomustaqim. Bir anchasi muqarrar va bir anchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi saning zimmangdan chiqqan, qalamungdan oqqan, kitobatma saning, iboratma saning bo'lib «Qisasul-anbiyo» bo'lsa, o'qumog'qa kerakliq, o'iganmog'qa yorog'liq bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'ldi ersa, nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb, bu og'ir ishga o'gradim. Izi izza va jalladan tamom bo'lguga tavfiq (Alloh taolo uning kamchiliklarini bekitsin va unga rahm qilsin) tilab kitob boshladimiz». Ko'rinadiki, ijodkor g'oyat ulug' ishga kirishadi. Payg'ambarlar qissalariga

bo'lgan rag'batini turli joylarda, turli kishilar tomonidan hikoya qilinadigan, ba'zilarida mustaqil, ba'zilarida esa mustaqil bo'lmagan; ba'zilarida parchalar holida bo'lgan va shunga o'xshash Alloh elchilari to'g'risidagi badiiyat namunalarini yig'ib, kitob holiga keltiradi.

Asar muallifining bundan ko'zda tutgan maqsad-muddaosi quyidagicha muxtasar badiiy ifodalangan: «Bunda maqsad payg'ambar qissasi erdi va lekin Odamdin burunroq yaratilgan bor uchun andin boshlasamiz foydasi ortuqroq bo'lg'ay, deb tartib uza yaratilganlardan og'oz qildimiz. Ertikliga ung'ay, istakliga tebray bo'lsun teb «Qisasi ar-Rabg'uziy» ot berdimiz»

Nosuriddin Rabg'uziy asaming yozilish tarixi haqida quyidagicha ma'lumot beradi:

Ushbu tugattim bu kitobni, ey yoronlar, yer yuzi,

Bir yil ichra kechdi oning yoy, qishi, yozi, kuzi.

Oy qo'pordim, uzum uzdim, so'zni tuzdim tunla men,-

Erta turdum, xoma urdum, emganib tun-kunduzi.

Y yetti yuz o'ii yilganim bitildi bu kitob,

Tug'mish erdi ul ugurda hut-saodat yulduzi (II. 216-217).

Nosuriddin Rabg'uziy ushbu asami bir yillik tinimsiz ijodiy mehnati natijasida vujudga keltirganini she'riy parchada e'tirof etadi. Hijriy 710 yilning hut oyida kitob mhoyasiga yetkazilgan. Hut hijriy-shamsiy taqvimning so'nggi oyi sanaladi. Buni milodiy hisobga aylantiradigan bo'lsak, 1332 yilning fevral- mart oylariga to'g'ri keladi. Biroq ayrim ishlarida, jumladan, E.Fozilov «Qisasi Rabg'uziy» kitobiga yozgan so'z boshida asar hijriy hisob bilan 710 yilning hut oyi va melodiy hisob bilan 1310 yilda yozilgan, deya ta'kidlaydi (I. 7-bet). Bunday xatolik hijriy-qamariy yilni melodiyga aylantirishdan kelib chiqqan. Afsuski, o'rta umumiy ta'lim maktablari darsliklarida ham bunday yanglish raqam tuzatilmagan.

«Qisasi Rabg'uziy»ning eng qadimgi qo'lyozma nusxasi XV asrda ko'chirilgan bo'lib, u Britaniya muzeyida saqlanadi. XV-XVI asrlarda ko'chirilganligi taxmin etilgan asaming xuddi shunday yana bir nusxasi Sankt-Peterburgda mavjud. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy» XIX asming II yarmi va XX asming boshlarida Qozon va Toshkentda bir necha marta toshbosma usulida nashr qilingan. Asaming to'la matni 1959 yilda Qozon shahrida rus turkshunos olimi N.I.Ilminskiy tomonidan chop etildi. 1990-1991 yillarda E.Fozilov, A.Yunusov, H.Dadaboyev, Y.Shokirov kabi olimlarimizning sa'y-harakatlari bilan «Qisasi Rabg'uziy» ikki kitob holida sharh-u izohlar va lug'at bilan ta'min etilib Toshkentda nashr yuzini ko'rdi. Mazkur mo'tabar adabiy yodgorlik V.Radlov, V.Tomsen, P.Melioranskiy, S.Malov, V.Kotvich, A.Fon, Gaben, G.Romstedt, A.Kononov, P.Sime, Basim Atalam, E.Najib, Rahmati Arat singari sharqshunos olimlar diqqatini o'ziga tortgan va ularning bir qator ilmiy ladqiqotlarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

«Qisasi Rabg'uziy» 72 qissadan tarkib topgan. Asar hamd, na't, muqaddima, lirik kechinmalar va xotima kabi tarkibiy qismlardan iboratdir. Qissalar nasrda, ulardan joy olgan ba'zi lirik kechinmalar, hikoyatning xulosalari va asar xotimasi nazmda ijod etilgan. Nosuriddin Rabg'uziy Qur'oni karimda payg'ambarlar haqida kelgan qissa va hikoyatni qayta ishlab, sayqal berib, takomillashtirgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, ijodkor Qur'oni karimda mavjud bo'lmagan qissalarni yozishda bir qator mumtoz sarchashmalardan, jumladan, Abu Is'hoq Nishopuriyning «Qisasul - anbiyo» asaridan va islom diniga oid boshqa manbalardan foydalangan (O'zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1978, 180-bet).

Asarning ilk qissasi olam, turli mavjudotlar, ins-u jin, dev, parilarning yaratilishi haqidadir. Ushbu qissada Tangrining buyukligi ulug'lanadi. Yozuvchi olamning yaratilishini quyidagicha

muxtasar bayon qiladi: «Xabarda andog' kelun yakshanba kun ko'klami yaratti, dushanba kun oyni, kunni, yulduzlamini yaratti, falak ichinda turitti, seshanba kuni olam xalqidan qush-qurtlami, farishtalami yaratti, chahorshanba kun suvlami yaratti, yerlami, bulutlami chiqardi, yig'ochlami, o't-o'lanlarni yaratti, undirdi. Ro'zilami ulashturdi. Panjshanba kuni ujmo (jannat), tamug'ni (do'zax, jahannam), rahmat va azob farishtalarini, hurlami yaratti. Odamni yaratti. Shanba kuni narsa yaratmadi. Bu qamug' narsalarni taqi ming muncha narsalami ko'z yumub ochg'uncha yaratg'u yarog'i bor erdi...». Mumtoz adabiyotda juda ko'p e'tirof etilgan mazkur fikrlarni Nosuriddin Rabg'uziy juda ixcham ifodalagan. Bunda Yaratuvchi zoti va sifatlarining cheksiz ekanligi va buyuk yaratuvchanlik xususiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Asardagi qolgan qissalar Odam, Nuh, Muso, Iso, Ya'qub, Yusuf, Dovud, Sulaymon, Muhammad alayhis-salom kabi payg'ambarlarga bag'ishlangan. «Qisasi Rabg'uziy»dagi Shis, Muso, Solih, Yusuf, Muhammad alayhis-salom va boshqa payg'ambarlar haqidagi qissalar hajm jihatidan ancha katta bo'lib, ular bir necha fasl-bo'limlardan tarkib topgan. Shuningdek, asarda kichik hajmli qissa-hikoyatlar ham bor.

«Qisasi Rabg'uziy»da dastlab payg'ambarlarning fazilat, kashf-u karomatlari bayon qilinib, so'ngra aksariyat holatlarda o'sha Alloh elchilarini ulug'lovchi she'rlar keltiriladi. Keyin esa nasrda nabi-yu rasullarning sarguzashtlari hikoya qilinadi. Bu holat deyarli barcha qissalar uchun mushtarakdir. Jumladan, «Qisasi Odam safiy alayhis-salom» asarida bu ilk payg'ambarning tuproqdan yaratilgani, yuksak ko'kka otilgani, ujmo (jannat) ichiga kiigani, Havvodek juft berilgani, iblis vasvasasiga ilingani, yorug' jannatdan ayrilib, qorong'u dunyoga kelgani kabi sarguzashtlari bayon etiladi. Shundan so'ng zikri o'tgan voqealarning ixcham bayoni aks etgan she'riy parcha keltiriladi. Ana shunday tafsilotlardan keyin Odam alayhis-salom haqidagi qissaning mazmunini hikoya qilish boshlanadi. Alloh Odamni yaratishni istadi va Jabroilga borib yerdan bir hovuch tuproq olib kelishni buyuradi. Jabroil yerdan tuproq olmoqchi bo'lganida, yer unga mendan tuproq olmagil deb ont beradi. So'ngra shu maqsad bilan Isrofil, Mekoil yerga keladi, har ikkalasiga ham yer Jabroil bilan bo'lgani kabi ont beradi. So'ngra Azroil kelib: «Saning ontindan manga mavlo taolo yorlig'i azizrak turur»,-deb, yer yuzidan bir hovuch tuproq oladi. Alloh taolodan nido keladi: «Ey Azroil, nihoyat qattiq ko'ngilluk ermishsan. Taqdir andoq qildim, qamug' tanlig' laming jonin senga oldirg'ayman».

Ko'rinadiki, Rabg'uziy o'z asarida nega islom diniga ko'ra barcha mavjudotlarning jonini olish Azroilga topshirilgan, degan va butun insoniyatni qiziqtiradigan savolga lo'nda hamda ishonarli javob aytadi. Umuman olganda, ushbu qissada shu tarzda juda ko'p savollarga asosli javoblar beriladi. Jumladan, Odamning tuproqdan yaratilishiga shu ma'danning kamtarinligi, tavoze' qilib turishi bois bo'lganligi e'tirof etiladi. Shuningdek, Odam alayhis-salom jannatda turli noz-ne'matlarni ko'radi. Ammo o'ziga o'xshash mavjudot yo'qligidan ko'ngli to'lmagani uchun Alloh Odamni uzoq uxlatib, uning so'l qovurg'asidan Havvoni yaratadi. Zikri o'tgan jarayon qissada ishonarli badiiy lavhalarda ifodasini topgan. Rabg'uziy agar Parvardigor Odamni uzoq vaqt uxlatmasa, qovuig'asi og'rirdi va Havvoni o'ziga dushman deb bilardi,- deya o'zi qalamga olgan tafsilotlarga ishonchli izoh beradi. Shunday qilib, qissada Odam alayhis-salomga borliqdagi barcha mavjudotlarning nomlarini bilish nasib etganligi, uning jufti bilan jannatdagi hayoti, Odam, Havvo, Iblis, tovus va ilonga jannatdan chiqish haqida yorliq kelishi hamda boshqa voqealar tizimi o'quvchini ishontirarli darajada badiylashtiriladi.

Qissalarning o'ziga xos xususiyatlari ularning hajman katta-kichikligi, tarkibida hikoyat, rivoyat, g'azal va boshqa she'riy shakllar namunalarining turli miqdorda uchrashi kabi tashqi belgilar dayoq namoyon bo'ladi. Ba'zi qissalarda payg'ambarlarning ibratli hayotiy lavhalari bayon etilishi bilan bir qatorda zaminiy voqealar tasviriga urg'u berilsa, ba'zilarida ko'proq hozirjavoblik, donolik, ilm-ma'rifatni ulug'lash, ma'naviy-ma'rifiy fazilatlar ifodasi yetakchilik qiladi.

Xususan, Sulaymon payg'ambar va Luqmoni hakim haqidagi qissalarda axloqiy-ta'limiy qarashlar ifodasiga urg'u berilganligi kuzatiladi. Sulaymon Dovud payg'ambaming o'g'li bo'lib, Dovud yalavoch (payg'ambar) o'z o'g'lini duo qiladi: «Iziyo (Egam) meni haqimda ko'p lutf-u karam qilding, o'g'lim Sulaymon ham andoq-o'q qilg'il». Qissada bayon qilinishicha, Sulaymon payg'ambar Mag'ribdan Mashriqqacha bo'lgan keng dunyoning yagona hukmdoriga aylanadi. U jamiki hayvonot-u panandalaming tilini biladi. Dev-u parilar, ins-u jins barchasi Sulaymonning tasarrufida edi. Hattoki qachon Sulaymon tog'dan kechar bo'lsa, o'sha tog'dagi oltin, kumush, xullas, qanday ma'dan namunasi bor bo'lsa, barchasi tilga kirib: «Men mundamen, kerak bo'lsa olgil»-derdi. Hatto dengiz ham xuddi shunday qilar edi.

Sulaymonning qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan ulkan naqshinkor taxti mavjud bo'lgan. Rabg'uziyning ta'kidlashicha: «Taxt bir yig'och yer ichinda erdi. Ul taxtini oltin, kumush biria qilmish erdi.» Mana shu ulkan taxtni el ko'tarib yurardi. Mazkur qissa ichida Sulaymon payg'ambar bilan bog'liq ravishda uning shaxsi, fazilatlarini ochishga xizmat qiluvchi qissachalar ham keltiriladi. Ular orasida «Sulaymonning qarinchqa bilan so'zlashgani», «Sulaymon va uchar otlar». «Sulaymon va Bilqis» hikoyalari alohida ahamiyatga ega. O'shalaiga ko'ra, Sulaymon bir kun taxtida o'tirganida, el uning taxtini ko'taradi. Askarlari esa taxt ostida yurar edilar. Shunda Mindir ismli qarinchqa (chumoli): «Ey qarinchqalar, qoching, evlaringizga kiring, Sulaymon cherigi sizlami bosib halok qilmasun»,-deydi. Shunda Sulaymon payg'ambar bu murojaatga qiziqib qolib, qarinchqa bilan savoi-javob qiladi. Ular orasida bo'lib o'tgan gaplar g'oyatda ta'sirchanligi bilan kishi e'tiborini o'ziga jalb qiladi. «Qarinchqa aydi: «Mavlodin ne tilading?» Sulaymon aydi: «Andoq mulk tiladimki, mandin o'zga kim ersa bo'lmasun». «Bu so'zdin hasad isi kelur, manga bo'lsun, o'zgalarga bo'lmag'ay. Toqi ne tilading?» Ko'rinadiki, qarinchqa xudbinlikka qarshi va o'zaro tenglik tarafdoridir.

Ikkinchidan, bunda Allohning barcha maxluqotni teng qilib yaratgani ta'kidlanadi. Keyingi savolga Sulaymon quyidagicha javob beradi: «Yelni tiladimki, manga musaxxar qildi, minib yururman. Astxardin Shomga, Shomdin Astxarga bir oylik yer turui. Kunda borurman ham kelurman». Qarinchqa aydi: «Manisi ul bo'lur. Sening ilkingdagi mulkning qamug'i yel turur. Ani minguncha ma'rifat markabini minsang, senga yaxshiroq bo'lur. Ko'z yumub ochg'uncha bir soatda Arshga tekkay erding. Ikkinchidan, asardagi qarinchqa obrazida orif kishi siymosi mujassamlashtirilgan. U hukmdor sifatida barchani ma'rifatli bo'lishga da'vat etadi. Zero, ma'rifat kishini saodatgachorlaydi. Qissadagi «Sulaymon va Bilqis» hikoyatida esa payg'ambaming dono, tadbirkor, ma'rifatli hamda islom dini targ'ibotchisi ekanligi badiiy ifodasini topganligi bilan diqqatga molikdir. Hajman ancha qisqa bo'lgan Luqmoni hakim qissasi ham Sulaymon hikoyati kabi xalq og'zaki ijodi ta'sirida yozilgan. Undagi hikoyatchalarda hozirjavoblik va donolik ulug'lanadi. Shunday hikoyatlardan birida tasvirlanishicha, bir kun Xojasi Luqmonga bug'doy ekishni yuboradi. Luqmon borib afa ekadi. Luqmon aydi: « Afa eksa, bug'doy unmasmu?» Xojasi aydi: «Unmas». Luqmon aydi: «Andoq bo'lsa sen ham yomonlik ekib, yaxshilik umid etmagil». Hikoyat juda qisqa bo'lishiga qaramay, unda g'oyatda katta hayotiy mazmun mujassamlashtirilgan. Jamiyatdagi illatlar juda qisqa munozaralarda fosh etilgan hamda zolimlami adolatli bo'lishga, aks holda xalqdan ham, Yaratuvchidan ham umid qilmaslikka chaqirilgan. Asarda bulardan tashqari, juda ko'p axloqiy-ta'limiy hikoyatlar, latifalar mavjud. Rabg'uziy asarda o'z davrining iste'dodli ijodkori va katta hayotiy tajribaga ega donishmandi sifatida namoyon bo'ladi. U «Qisas»dan joy olgan hikoyatlami yozishda Qur'oni karim, boshqa diniy kitoblar, xalq orasidagi mashhur hikoyatlar, naql, rivoyatlarga tayanib ish ko'radi. Shuningdek, asarida xalq og'zaki ijodi hamda yozma badiiy adabiyot an'alarini qorishiq istifoda etishga harakat qiladi. «Qisas»dan o'rin olgan hikoyalarining qobig'i diniy ko'rinsa-da, ular zamirida hayotiy voqelik o'z ifodasini topadi. Nosuriddin Rabg'uziy o'zining katta yozuvchilik rnanorati bilan mavzu jihatidan rang-barang yo'nalishdagi hikoyat, nvoyat va latifalarni yagona maqsadni yuzaga chiqarish uchun vo'naltiradi. O'zidagi donishmandlikni payg'ambarlaming o'ziga xos xususiyatlarini ma'lum bir ketma-ketlik asosida ochib berishga xizmat qildiradi. Ulardagi rang-barang obrazlar ham yozuvchi maqsad- muddaosini o'quvchiga

yetkazishga qaratiladi... Asardagi hazrati Yusuf alayhis-salom qissasi o'zining badiiy jihatdan barkamolligi, pishiq yaratilganligi, hajman kattaligi bilan yozuvchining yirik so'z san'atkori sifatida ko'rsatish huquqini beradi. Shuningdek, «Qisasi Rabg'uziy»ning hikoyat, latifa va qissalari tarkibiga o'zbek, arab, fors tilida yozilgan she'riy parchalarning kiritilganligi asar muallifining bilimdonligi hamda katta shoirlik iste'dodidan dalolat beradi.

Rabg'uziyning she'rdagi mahorati, ayniqsa, tabiat manzaralarining badiiy tasvirini chizishda ravshan namoyon bo'ladi. Jumladan, hazrati Yusuf qissasi tarkibida kelgan g'azalda shoir bahor manzaralarining mukammal turkiy tasvirini bergan, deyish mumkin. Mazkur she'r turkiy g'azalning ilk namunasi ekanligi bilan ham ahamiyatlidir. Unda ijodkoming tashxis badiiy san'atidan mohirona istifoda etganligi aniq ko'zga tashlanadi:

Kun hamalga kirdi ersa , keldi olam navro'zi,
Kechti bahman zamharir qish, qolmadi qori, buzi.
Kun kelu ming ko'rki ortib, tirilur o'lmish jahon,
Tong badizlab naqshi biria bezanur bu yer yuzi
Tong otarda esnayur to'rt bulungdin shamol, ziyo
Kin tuzar kindik yipor, yizmanur yobon yozi
Yorligi epgun-bag'irdin obug'i yoshil, qizil,
Orasi butoq, yaburg'oq, tol chechaklar tub tuzi
O'rlasa bulutlari gulchirar bog'-u bo'ston,
Tol yig'ochlar yeng solishur o'ynayurtek qo'y-qo'zi
Kirshani qor qani englik boqsa tog'lar surati,
To'nliqi tantsuq yipordin Rum, Xitoy atlas, chuzi
Lola sag'roqin icharda sayrar usruk sanduvoch,
Turna un tortib o'tarda sahrshur baqlan qo'zi
Ko'kda o'ynar qo'l solishur qug'-u qoz qiz qarlig'och,
Yerda yugrub juft olishur os, tiying, kish qunduzi.
Tol yig'ochlar minbarinda to'ti qush majlis tutar,
Qumri, bulbul muqri bo'lib un tuzar tun kunduzi.
Yag'iz yer , ko'k megizlik yashnayur maydon bo'lub,
Og'rushim oytak chechaklar tegrasinda yulduzi.
Huri in ujmoh ichinda yeng solib tahsin qilur,
Yoz uza mundog' g'azallar aymishdi Nosir Rabg'uziy.

«Qisasi Rabg'uziy»da badiiyat namunalari g'oyat yuksak bo'lgan she'riy parchalami yana ko'plab uchratish mumkin. Ulardan shoir ba'zan payg'ambarlarni tavsiflashda, asar o'qishlilikini oshirishda, gohida esa qissalardagi voqealarga o'zining shaxsiy hissiy munosabatini ifodalashda

foydalangan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, «Qisasi Rabg'uziy» XIV asrda vujudga kelgan o'zbek nasrining ilk yirik namunasi sifatida mumtoz adabiyotimiz tarixida o'ziga xos mavqega ega adabiy yodgorlik sanaladi. Unda qalamga olingan mavzular mumtoz ijodkorlar asarlaridagi ilohiy timsollarni ramziy-majoziy xususiyatlarini teran anglashga imkon yaratadi. Asardagi she'riy parchalar turli adabiy janrlar, ayniqsa, g'azalchilikning turkiy badiiy so'z san'ati tarixidagi tadrijiy taraqqiyotini ko'rsatishda qimmatli manbadir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mo'g'ullar istilosining O'rta Osiyo xalqlari ijtimoiy-madaniy hayotiga ko'rsatgan salbiy ta'siri haqida so'zlang.
2. Xalq ozodlik harakatining faol ishtirokchilari va rahbarlaridan kimlarni bilasiz?
3. Bu davrda yozilgan asarlar o'zbek tilining keyingi taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
4. Nosuriddin Rabg'uziy va uning «Qisasi Rabg'uziy» asari haqida so'zlang.
5. «Qisasi Rabg'uziy»dagi qissalarning mushtarak va o'ziga xos xususiyatlarini izohlang.
6. «Qisasi Rabg'uziy» tarkibidagi she'riyat namunalaridan parchalardan yod ayting va sharhlang.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Chingizxon. Muhammad Xorazmshoh. Jaloliddin Manguberdi. Temir Malik. Najmiddin Kubro ibrati. «Guldursun» rivoyati. Mahmud Tarobiy. Xusrav Dehlaviy. Badriddin Chochiy. Muhammad Avfiy. Jaloliddin Rumiy. Mulamma'-shir-u shakar. «Qisasi Rabg'uziy». Nosuriddin To'qbug'abek. «Qissasi Odam — safiy alayhissalom». Sulaymon qissasi. Sulaymon va qarinchqa. Luqmoni hakim. Sulaymon va Bilqis. Sulaymon uzugi. Sulaymon taxti.

Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: «O'qituvchi», 1994.
2. Vohidov R., Mahmudov M. Iymon—qalb gavhari. Toshkent: «Ma'naviyat», 1999.
3. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1991 .
4. Nosuriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Ikkinchi kitob. Toshkent: «Yozuvchi», 1992 .
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 168-186- betlar.
6. Haqqul I. Hadis haqiqati va talqin xilma-xilligi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1996, 4-son, 23-25-betlar.

OLTIN O'RDA ADABIY MUHITI

Reja:

1. *Sayfi Saroyi ijodi*
2. *“Yusuf va Zulayho” dostoni.*
3. *Mahmud ibn Ali va “Nahju-l-farodis» asari*

O'zbek mumtoz adabiyotining iste'dodli vakillaridan biri. Xorazm yahinidagi Qamishli qishlog'ida tug'ilgan. Oltin O'rda davlatining poytaxti Saroy shahrida yashagan, hayotining so'nggi yillarini Misrda o'tkazgan va u erda vafot etgan.

Bizgacha shoirning adabiy merosidan bir necha g'azallari, qasida, qit'a, ruboiylari, "Suhayl va Guldursun" dostoni (1394) hamda Sa'diy SHeroziyning asarining tarjimasi "Gulistoni bit-turkiy"(1390-91) etib kelgan. Ayrim asarlari Istanbulda (1926) "Turk adabiyoti namunalari"da berilgan.

"Suhayl va Guldursun" dostoni o'zbek epik she'riyati taraqqiyotida o'z o'rniga ega. Doston xalq afsonasi «Guldursun» asosiga qurilsa-da, unda real tarixiy voqealar, ya'ni Amir Temurning Xorazmga yurishi ham aks etgan.

Nashr qilingan asarlari: 1. Sayfi Saroyi. She'rlar, Guliston. – T.: 1968; 2. Sayfi Saroyi. Gulistoni bit turkiy. Kitobda: XIV asr Xorazm yodnomalari. – T.: Fan, 1973; 3. Sayfi Saroyi. Suhayl va Guldursun. Kitobda: Uch bulbul gulshani. – T.: G'afur g'ulom nomidagi Adabiyot va san'at boshlangan

Nauchnaya literatura: 1. Tyurkoyazichniy pamyatnik 14 v. «Gulistan» Seyfa Sarai i ego yazik. Ch.1-2. Alma-ata: Nauka, 1975;

Sayfi Saroyi—lirik shoir. Uning «Suhayl va Guldursun» dostoni

O'zbek va fors-tojik tillarida asar yozish an'anasining bosilovchilari sifatida Sayfi Saroyining ham tabarruk nomi turadi. XIV asrda yashab faoliyat ko'rsatgan Sayfi Saroyi o'zbek va fors-tojik tillarida yozilgan dilbar asarlar mallifi, o'z davrining iste'dodli taijimoni sifatida ma'lum va mashhurdir. Bu zullisonayn ijodkor qalamiga mansub asarlardan bir necha javobiya she'rlar, «Suhayl va Guldursun», Shayx Muslihiddin Sa'diy «Guliston»ining o'zbek tiliga qilingan taijimasi bizgacha yetib kelgandir. Garchi bugungi adabiyotshunoslik Sayfi Saroyi qalamiga taalluqli asarlarning barchasini qo'lga kiritmagan bo'lsa-da, shoir merosidan ma'lum bo'lgan namunalarning o'zi ham uni XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyotining iqtidorli vakili sifatida qadrlash imkonini beradi. Sayfi Saroyining o'zbek tilidagi asarlari adabiyotshunoslar tomonidan tahlil etilib, tegishli baholangan (Давронов Н.А. Сайфи Саройи (Жизн и творчество). АКД, Т., 1968, Яна Сайфи Сарайи. Узбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик, 1-жилд. Т., 1977, 221-235 бетлар. Рахманов В. Узбекские переводов «Гилистан»а Саади Ширази. АКД. Самарканд, 1968; Sharipov J. Qutb Xorazmiy va Sayfi Saroyi taijimalari haqida. «O'zbek tili va adabiyoti», 1965, 2-son, 47-53-betlar). Uning fors-tojik tilidagi asarlaridan bizgacha yetib kelgan ayrim namunalar xususida esa yuqoridagi mulohazani aytib bo'lmaydi. Yoxud masalaning bu tomoni negadir Sayfi Saroyi ijodi tadqiqotchilari e'tiboridan soqit qolib kelayotir. Jumladan, biz ta'kid etgan mavzu Sayfi Saroyi hayoti va ijodi haqida maxsus asar yozgan tatar adabiyotshunosi X.Y. Minnegulov tomonidan ham unutib qoldiriladi. Holbuki, tadqiqotchi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi bisoti ustida ham mulohaza yuritishi lozim edi. Xususan uning qalamiga mansub kitobning shu ijodkor adabiy faoliyatini atroflicha qamrab olishga mo'ljallanganligi ham shuni taqozo etadi (Миннежулов Ю.Х. Сейф Сарай. Тормуши \им ижади. Казан, 1976). Biroq salmoqli risola muallifi bu haqda hech narsa demaydi. Kezi kelganda Y.H. Minnegulovning ushbu kitobi xususida yana ayrim qaydlarni o'rtaga tashlashga to'g'ri keladi. Bu adabiyotshunos bir necha yillardan beri XIV-XV asrlar adabiyoti bilan qiziqadi, uning vakillari haqida o'z mulohazalarini bayon etib keladi (Миннежулов Н.Ю. Сейф Сарай ижати турунда. - Совет макгаби», Казан, 1971, 11-сон; Яна. ереводі и оригинальные произведения Сайфи Сарайи. АКД. Казан, 1972; Яна. Сейф Сарайининг янги асарлари. «Казан Утлари», 1972, 6-сон; Яна. Кугб ижати. Казан, 1976.). Bunisi quvonchli voqea, albatta. Xususan uning tomonidan Sayfi Saroyining hayoti va adabiy faoliyatiga doir salmoqli ilmiy tadqiqotlar e'lon qilinishi maqtovga molikdir. Muqaddima, xotima va olti bo'limdan tashkil topuvchi ushbu kitobda muallif o'z oldiga Sayfi Saroyi ijodining o'rganilishi tarixi, adabiy merosining hajmi va mundariyasi, ijodkor hamda taijimon sifatidagi mazmundor faoliyati, murojaat etgan adabiy janrlari, badiiy mahorati muammolari singari xilma-xil mavzularni hal etishday ulkan va mas'uliyatli vazifani qo'yadi. Ilmiy asar o'z muallifining jiddiy izlangani, boy adabiy ma'lumotlar to'plashga bo'lgan urinishi, durustgina ilmiy tadqiqot yuritish ko'nikmasi

borligidan dalolat beradi. Kitobning fazilati aytilganlar bilan yakunlanmaydi, albatta. Ayni paytda mazkur risola bir qator nuqsonlardan ham xoli emas. H.Y.Minnegulov qarashlaridagi bahstalar o'rinlar tadqiqotning kirish qismidayoq ko'zga tashlanadi. Negadir, u Sayfi Saroyi haqida o'zbek adabiyotshunosligi, rus sharqshunos olimlari amalga oshirgan ilmiy ishlarni tan olmaydi. Shuning uchun ham u kitobning muqaddimasidayoq tatar o'quvchilariga Sayfi Saroyini «yangi ochilgan yozuvchilardan biri» sifatida taqdim etadi (Minnegulov H. Seyf Sarai. 5-bet). Eng muhimi, Xatip Minnegulov Sayfi Saroyini «turk-tatar adabiy tilining rivojiga ulkan ulush qo'shgan» ijodkor tarzida baholaydi (O'sha kitob, 5-bet). Kitob muallifi ijodkorning o'zbek adabiyoti vakillaridan biri ekanligini umuman inkor etadi. Buni uning «turk-tatar» birikmasiga beigan izohida ham ko'rsa bo'ladi. H. Minnegulov kitobning izohlar qismida ayrim fikrlarga aniqlik kiritishga harakat qiladi. Masalan, u kitobning o'sha bahsida «turk-tatar» birikmasi va uning qo'llanishi ustida mulohaza yuritarkan, quyidagi xulosalarga keladi. Asrlar davomida turkiy xalqlar tomonidan bunyod etilgan madaniy obidalarga nisbatan (eng qadimgi yozma yodgorliklar bundan mustasno) aralashiga turkiy xalqlarning mushtarak merosi sifatida qarash va ularni umumlashtiruvchi atama bilan ifodalash yaramaydi. Shuning uchun Idel-Ural, O'rta Osiyo, Kichik Osiyo, Kavkazorti mintaqalarida yaratilgan asarlarga nisbatan «turk-tatar», «turk-o'zbek», «turk-ozarbayjon», «turk-usmonli» kabi muayyan xalqqa mansublik birikmalardan foydalanishni yoqlaydi (O'sha kitob, 7-bet). Umuman olganda, tadqiqotchi tanlagan yo'nalish yomon emas va uning talay fikrlariga qo'shilsa bo'ladi. Darhaqiqat, har bir yurt, turkiy til va adabiyotning mushtarak jihatlari bilan yonma-yon o'zigagina xos bo'lgan rivojlanish yo'li, taraqqiyot qonuniyatlari, obidalar haqida gap ketganda, o'shanday aniqlikka amal qilgan tarzda mushohada yuritish, uni yozuvda aks ettirish ma'quldir. Lekin tarixiy vaziyatning talab va taqozosiga ko'ra, o'rta asrlarda, hatto undan so'nggi davrlarda ham turkiyda so'zlashuvchi qabilalar, hatto forsiy najot aholi bilan aralashdi, yurt dushmanlariga qarshi birgalikda kurashdi, o'z taqdirini belgiladi, hamkorlikda madaniy obidalar bunyod etdi. Aniqrog'i, har bir xalq o'z holi qudratiga ko'ra o'sha obidalarga hissasini qo'shdi. O'sha asarlarni baholash paytida bu tarixiy haqiqatdan ko'z yumish va birlikda yaratilgan ma'naviy obidani birgina xalqqa nisbat berish to'g'ri bo'lmaydi. Sharq adabiyotining zabardast tadqiqotchisi E.E.Bertels xuddi mana shunday bahstalar masala ustida fikr yuritib: «Klassik til deb ataluvchi tilda, ya'ni dariy yoki forsiy tilda yaratilgan ulkan adabiy merosga har qanday holda ham har ikki xalqning haqqi bor va bu adabiyotni ulardan biriga mansub deb bilishga urinish ikkinchisiga nisbatan adolatsizlik bo'lur edi» (Бертеле Е.Е. Избранное трудо. Том I. М., 1961, с. 241.), - deb yozgan edi. Yetuk olimning bu qaydlari turkiy xalqlar hamda turkiy tillar uchun ham ma'lum darajada xosdir. Bas, shunday ekan, ularni bir-biridan batamom ajratib olib qarash, tarixiy shaxs va asarlarga baho berish mutlaqo xatodir. Xatip Minnegulov masalaga ana shunday bir tomonlama munosabatda bo'lish oqibatida Sayfi Saroyini nuqul tatar adabiyotining arbobi tarzida qaraydi, shu niyat bilan ish boshlagan tadqiqotchi adabiy dalillarni soxtalashtirish, zo'rma-zo'raki yopishtirish kabi xolisona ilmiy bahs uchun noloyiq yo'ldan boradi. Uning bir yoqlama fikrlashi Sayfi Saroyining tug'ilgan joyi masalasida, ayniqsa, ochiqroq ko'rinadi. Sayfi Saroyining bizgacha yetib kelgan adabiy merosi tarkibida shunday satrlar ham uchraydi:

Qamishli yurt mani tuvg'on elimdi,

Bilik g'urbatda kelturg'on bilimdi.

Kelib o'ldim Saroyda she'r fldoyi

Saroyning shoiri, elning gadoyi.

Ana shu misralardagi ishoralarga suyangan holda N.Mallayev va boshqa adabiyotshunoslar Sayfi Saroyi Xorazmning shu nom bilan ataladigan qishlog'ida tug'ilgan bo'lsa kerak, degan fikmi o'rtaga tashlaydi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. T., 1976, 255-bet).

X.Minnegulov esa shu masala ustida N.Davronov bilan munozaraga kirishadi. Risola muallifi o'z nuqtai nazarini asoslash niyatida Idel bo'ylari—Donbass va Uralda «bu ism» bilan atalgan qishloqlarning anchagina uchrashini ta'kidlaydi (Minnegulov X. O'sha kitob, 25-bet). Hozirgi Tatariston hududida qadim-qadimdan ko'pgina «Qamishli» nomi bilan yuritiluvchi aholi yashaydigan joylar bo'lganligini ma'lum qilgan kitob sohibi o'z xulosalarini yakunlashga o'tadi. O'sha hukmga ko'ra, «Sayfi Sarooyi Idel bo'yidagi Qamishlida tug'ilgan» (O'sha kitob, 26-bet). Biroq, tadqiqotchi zikri o'tgan xulosadan oldin «shoir tug'ilgan qishloq tilga olingan joylardan qaysi biri»,- degan haqli savolni o'rtaga tashlab, uni javobsiz qoldiradi. Masalaning Xorazm bilan bog'liq tomoni ham ochiq qoladi. Ilmiy bahs talabi bir fikmi inkor qilish uchun ishonchli va rad qilish qiyin bo'lgan ma'lumotlarga suyanishni taqozo etadi. X.Minnegulovda ular yo'q. Qisqasi, Sayfi Saroyining Oltin O'rda hududidahayot kechiigani, «uning asarlari negizida qipchoq tili yotishi»ni asos qilib olgan X.Minnegulov tarixiy shaxslar faoliyatini baholashda qo'pol xatolarga yo'l qo'yadi (O'sha kitob, 26-bet). Uning ilmiy faoliyatidagi bunday bir yoqlama qarashlar Qutb Xorazmiy haqidagi kitobida ham ko'rinadi. Umuman olganda, so'nggi yillarda tarixiy shaxs va ma'lumotlarga xolisona munosabatda bo'lmaslik, ulami majburiy «o'ziniki» qilishga urinish hollari ahyon-ahyonda ko'zga tashlanib turadi. Bunday g'ayri ilmiy fikrlashning zararli oqibatlarini o'z vaqtida ilg'ab olgan akademik I.M.Mo'minov o'shanday shaxslarga nisbatan o'zining odilona xulosasini o'rtaga tashlagan edi. «I.Mo'minovning,-deb yozadi akad. I.Mins,-otashin baynalminanalchi ekanligi meni hayratga soldi. O'tmishdagi olimlar haqida gap borar ekan.. u vazminlik bilan o'sha olimlarning tug'ilgan joyini ta'kidlab o'tardi: «Ba'zilaiga hayronman,-derdi kuyunib,-biror shoir va olimning qaysi millatga mansubligi haqida chunonam shov-shuv ko'tarib, talashib-tortishishadi. Birlari bu-o'zbek olimi desa, yana birlari,-yo'q, bu-tojik, deb talashishadi, uni o'z millati vakili qilishga urinishadi Axir, o'tmish allomalari O'rta Osiyodagi jami xalqlarning ilk durdonalaridan oziqa olgan-ku. Demak, ularning asarlari umumxalq boyligi emasmi» (Mins I. Xotiralardan bir lavha. «Fan va turmush» 1978, 8-son, 24-bet).

Sayfi Saroyi XIV asr o'zbek dunyoviy adabiyoti tarixida eng avvalo, zabardast shoir sifatida qadrlidir. Uning bizgacha yetib kelgan tarqoq nazmiy merosi o'z muallifning yaxshigina salohiyatidan xabar beradi. Sayfi Saroyi o'z zamonasining farzandi. Ammo donishmand va ilg'or qarashlar egasi, dunyo va uning voqealariga aql ko'zi bilan qarashga, uni kuzatish, baholash, munosabat bildirishga qodir kishi edi. Shuning uchun uning adabiy merosi o'ziga zamondosh bo'lgan tab' sohiblari asarlaridan tubdan farq qilmaydi. Balki o'shalarga hamohanglik, yaqinlik kayfiyati ustun turadi. Sayfi Saroyi g'azaliyotining yetakchi mavzuini ishq-muhabbat talqini tashkil qiladi. Shu bosh va an'anaviy mavzuda asarlar yaratish jarayonida u o'zi yashayotgan zamon illatlarini turli ramz va ishoralar yordamida aks ettirib qoldirishga erishadi. Shuningdek, olijanob insoniy fazilatlarini ulug'lash, dunyo va uning ne'matlaridan bahramand bo'lishga undash, ummi zoe o'tkazmaslik, ilm-fan, kasb-hunar o'rganishga da'vat singari ilg'or g'oyalar targ'ibi ham Sayfi Saroyi ma'naviy merosining mag'z-mag'ziga singib ketgan. Shoir she'rlarining yetakchi qahramoni—oshiq. U o'z yorining samimiy shaydosi va hamdamidir. Oshiq uchun dunyoda yagona buyuk mayjudot bor, u ham bo'lsa mahbubadir. Uning nazdi va nazarida biror-bir kishi shu mahbubaga teng kelolmaydi. Mana, o'sha sodiq qahramon—oshiqning bu boradagi xulosasi:

Ul yuzi oykim, jahoniydur,

Bu zamon xo'blarining xonidur.

Yosamin tan, qomati sarvi ravon,

Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.

Kirpugining o'qina jonlar nishon,

Qosbi yosining jahon qurbonidur.

Shams aning har kun yoqasidan tug'ar,

Ul sababdin bu jahon nuroniydur. (Sayfi Saroyi. She'rlar. Guliston. Toshkent-1968. 12-bet). Jahonning fayz-u shukuhi, ko'rki va tarovati ham o'sha oy yuzli, sarv qomat, zulfi rayhon, kiprigi o'q yor borligi uchun. Aks holda bulaming hammasi, ya'ni dunyoning borligi mazmunsizdir. Sayfi Saroyi qalamidan ruh olib, qizg'in harakat qiluvchi oshiqning atrof-muhit, uning voqea-hodisalariga nigohi mana shunday. Shu tufayli Sayfi Saroyining nomi tabarruk, asarlari tildan tushmay keladi. Biroq shoir asarlarida harakat qiluvchi kuyunchak qahramon— oshiqning holati, kayfiyati birday ko'tarinki emas. Ba'zan u norozi qiyofada, yoridan shikoyat qiluvchi kayfiyatda ham namoyon bo'ladi. O'shanday ruhiyatdagi yor o'z ma'shuqasiga murojaat etadi, uni insofga chaqiradi.

Ayo, ey dilbari manzur, bu ko'rkingga bo'Iib mag'rur,

Ko'ngullar qilmagMI ranjur, kechar bu xusn davroni.

Bu muddatni g'animat bil, bu fursatda vafolar qil,

Bu izzat biria bo'l ko'p yil, xaloyiqning sevar joni (Sayfi Saroyi. 14-bet)

Yor ishvalarini ko'rgan, dunyo va uning nayranglari xususida tasavvuri tobora boyigan oshiqning o'z ma'shuqasiga munosabati voqealar rivoji davomida ancha dadillashadi. Endilikda oshiqning ma'shuqasiga murojaatida nasihat o'mini ginaxonlik, uni bevafoqlikda ayblash egallay boshlaydi. Shoir satrlaridagi norozilik ruhiyasining qamrov doirasi ham kengayib, ijtimoiy mohiyat kasb eta boshlaydi. Uning qalamidan chiqqan adabiy parchalaiga ijodkor yashagan zamon voqealari nuqtai nazaridan qaraydigan kitobxon misralardagi zorlanish, shikoyat ohanglari ikki shaxs: oshiq va ma'shuqa o'rtasidagina sodir bo'ladigan voqea bo'lmay, balki minglab, millionlab kishilar ohu fig'oni ekanligini osonlikcha his etadi.

Odati budur hamisha bu bevafo ma'shuqaning

Kim aning vaslin tilasa, ul firoqinda tutar,

Bu falak javri bekin Sayfi Saroyi bag'rini,

Ul yuzi oy hajr o'tining ixtiroqinda tutar(16-b).

Zamonadan cheksiz jafolar ko'igan oshiqning o'tli fig'oni, hasratli nafasi tobora balandlashadi. U tengsizlik, haqsizlik, jabr-u zulmning kuchayganidan iztirobga tushadi, vafo o'rniga jafoning peshvoz chiqqanidan to'lg'anadi, ruhan eziladi.

Tortib zamona xo'blarining javrini mudom,

Ko'rdungmi hech birinda bulardin vafo ko'ngul,

Kuydum sening bila necha kez fursat o'tina,

Yillar chekib sening bila javr-u jafo ko'ngul.

Qozi evi ne yerda, ajab, mufti qaydadur,

Bilg'ay edim sening birlan xush mojaro, ko'ngul (24-b.).

Fursat, kechayotgan hodisalar, adolatsizlikning avjga chiqishi javobiya-g'azal qahramoni ko'zini ochib, jur'atining kuchayishiga, sabr kosasining lim m o-lim to'lishiga olib keladi. Asta-sekin hurkovich, andishali, dadil gapirishdan hayiqadigan oshiq o'rmini jiddiy, rostgo'y,

haqiqatlab, g'azabli shaxs egallay boradi. Ana shunday ijobiy g'oyaviy o'sish yo'lining davomi Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi merosida ham ko'rinadi. To'g'ri, shoiming bu tildagi she'rlari chandon ko'p emas. Hozircha ulardan namuna sifatida uchtagina she'riy asar ma'lum. Ehtimol, ular yana bordir. Bulardan qat'iy nazar, mavjud she'rlaming o'zi ham Sayfi Saroyining bu sohada yaxshigina salohiyati, o'tkir qalami, puxta bilimi bo'lganligidan darak beradi. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'rlari ravon o'qiladi. Ularning badiiy bo'yoqdorligi ustida ham faqat yaxshi gaplarni aytish mumkin. Mazkur she'rlaming g'oyaviy yo'nalishi shoiming o'zbek tilidagi asarlariga to'la jo'rovoz bo'lishi bilan ahamiyatlidir. Sayfi Saroyining fors-tojik tilidagi she'rlaridan ham jafokash, fidoyi qahramonning dardli ovozi quloqqa chalinadi. Nochorlik, moddiy tanglikdan iztirobga tushgan bir shaxsning alamdiyda qiyofasi kishi ko'zi o'ngida gavdalanadi.

Ro'zam zi g'ami firoqi tu shabgun ast,

Y-az javri zamona in dilam pur xun ast.

Bifrist xayoli xesh imshab barman,

To sho'h damam ki ba tu holam chun asyo (36-b.).

(Mazmuni:

Firoqing g'amidan kunduzim tundir,

Zamona javridan bu dilim to'la xundir.

Yor xayoli etdi bu kecha menga quvonchli,

Onlarim boisi sen, sensiz holim nechundir).

Shoir ruboiylaridan birida hayotdagi iqtisodiy nochorlik mavzui turli ishoralar orqali aks ettiriladi. Unda safar taraddudini ko'rayotgan nochor-u nokom bir shaxsning yo'l ozuqasi yo'qligidan shikoyati, yurak nidosi, kuchli alami umumlashtirib beriladi. Shoir o'zga tilda ham ana shu katta ijtimoiy dardni g'oyat mahorat bilan gavalantirishga, silliq ifodalashga erishadi.

Yo rab, chi kunam zodi safar nest maro,

V-az oqibati xesh xabar nest maro.

Har chand ki, ba dargohi tu shoista nayam,

Miskini tuam, digar kase nest maro (36-b.).

(Mazmuni:

Yo rab, ne qilay safar ozuqasi yo'q manda,

Taqdirim oqibatidan ham xabar yo'q manda.

Garchi sening dargohing uchun noloyiqman,

Sening miskiningman, o'zga kishi yo'q manda

(Tajjima bizniki)

Mazkur ruboiy satrlarida ifodalangan mazmun kishini fikrlashga, Sayfi Saroyi tajjimai holi manzaralarini eslashga undaydi. Shoir yurti Xorazmda nochorlik, zulmning kuchayishi uni vatanini tark etishga majbur qilgan. Iqbol, ro'shnolik izlab u Oltin O'rdaga qarab yo'lga chiqqan.

Bu tasodifiy hodisa emas edi. Xorazm ma'lum muddat O'zbekxon va uning o'g'illari Tanibekxon, Jonibekxonlar ta'sirida boigan. Sayfi Saroyi esa markazga intilgan. Ko'rinadiki, u safar mashaqqatlarini boshidan kechiigan. Qo'nim topib, o'z salohiyatini namoyish etishga qadar g'aribona turmushga chidagan. Ajab emas, o'sha lahzalar satrlaiga ko'chgan bo'lsa. Sayfi Saroyining «Suhayl va Guldursun» asaridagi mana bu misralar ham bizning mulohazalarimiz foydasiga xizmat qiladi.

Temur Urganja tortib keldi lashkar,

Ko'rib ko'z- ko'r, bo'lib qoldi quloq-kar.

Qo'zutti jang bila olamda to'fon,

Oqitti suv tekin yer uzra ko'p qon

(Uch bulbuli gulshan. 326-bet)

Bunday ayanchli ahvolga Sayfi Saroyining befarq qaralishi aslo mumkin emas edi. Ayniqsa, To'xtamishxonning fojiali o'limi shoimi iztirobga tushiigan. O'sha mash'um lavhalar keyinchalik «Suhayl va Guldursun» dostoni misralarida muhrlanib qolgan. Shoiming fors-tojik tilidagi boshqa bir to'rtligida ham uning tajimai holiga oid lavhalar ko'zga tashlanadi. Sayfi Saroyi umr yo'lidan uning zamon zayli, turmush taqozosi tufayli Qamishli qishlog'idan Saroyga borib qolganligi, «Saroyning shoiri, elning gadoyi» bo'lib yashaganligi ma'lum. Shoir ishoralariga, uning satrlaridagi kayfiyat, ohangga jiddiyroq e'tibor qilib, quloq solinadigan bo'lsa, o'z yurtidan o'zga yurtlaiga borishning muallif istak va irodasidan tashqari bir holatda sodir bo'lganligining guvohi bo'lish mumkin. Mana bu to'rtlikda ham o'shanday norozi qiyofadagi jafokash bir shaxs namoyon bo'ladi.

Yo rab, tu maro rahi saodat binamoy,

Digar madavon dar ba daru boy ba boy.

Yo zoviyai hirsu vujudam bar band,

Yo qulfi mubimmoti murodam bikushoy (S.Saroyi. 36-bet)

Mazmuni:

Yo, rab, sen menga saodat yo'lini ko'rsatgil,

Yetar, endi meni uyma-uy, joyma-joy choptirma.

Yo vujudim hirslari yo'lini batamom bog'la,

Yo murodim muhimmotlari qulfini ochgil.

Sayfi Saroyi qalamidan chiqqan fors-tojik tilidagi nazmiy bisotning bir necha she'rdangina iborat bo'lishiga aql bovar qilmaydi. Ulaming yana anchagina miqdorda borligi shak-shubhadan tamoman xolidir. Xususan, Shayx Muslihiddin Sa'diyday fors-tojik adabiyotining zabardast bir aibobi asarini o'zbek tiliga o'girish uchun jur'at qilish katta tayyoigarlik, jiddiy sinovlardan o'tilgandan so'nggina sodir bo'ladigan hodisa hisoblanadi. Fikrimizcha, Sayfi Saroyi o'shalami his etgan, shu sharafli vazifani uddalash uchun o'zida tayyoigarlik va yetarli imkoniyat borligini tushungan holda ishga kirishgan. «Guliston» muqaddimasida o'rtaga qo'yilgan masalani oydinlashtirishga ko'maklashuvchi ishoralar mavjud. «Ilk yoz kunlaridan bir kun,-deb yozadi Sayfi Saroyi o'sha muqaddimada, —bo'ston ichinda gullar orasinda bir necha zarif olimlar bilan o'turub, insho ilmından bahs qilib, abyoti g'arib va ash'ori ajib o'qudum esa ul olimlaming ulusi aruz ilmında bir mushkul baytning taqattu'in savol etti. Filhol javobin eshitib aytti: «Ey adibi

g'arib, senga bir muvofiq nasihatim bor. Qabul qilsang, xayr bo'lg'ay». Aytim: «Buyurung». Aytiti: «Shayx Sa'diy «Guliston»ini turkiy tarjima qilsang, bir sohibdavlat er otina, yodgoring jahonda qolsun deb» (Qarang: Uch bulbul gulshani. Toshkent-1986, 170-bet). Ana shu tariqa yaxshilik yodgor qoldirish istagi bilan qalam ushlagan Sayfi Saroyi o'z zimmasiga tushgan ishning mas'uliyatini ham his etadi. Masalan, mana bu satrlarda shoiming o'sha holati ifodasini topgan.

Eygu oti yodi biria ko'p zamon,

Toza bo'Isun bu Gulistoni jinon.

Bu guliston bog'boni ul adib,

Kim Saroyi Sayf erur nazmi g'arib

Albatta, bu misralar sharqona kamtarlik maylidan ham xoli emas. Ya'ni Sayfi Saroyi o'z qobiliyat va imkoniyatlari ustida kamsuqumlik, xoksorlik bilan mushohada yuritadi. Buyuk daho egasi nazdida o'z salohiyatining «g'arib» ko'rinishini odilona tan oladi. Butun asar taijimesi davomida Sayfi Saroyining jiddiy bir holatda ishlaganligi namoyon bo'ladi. Aslida o'sha jiddiyat, so'z oldidagi mas'uliyat burchini yurakdan his qilish oqibatida «Guliston» taijimesi ko'ngildagiday chiqqan. Ayniqsa, asardagi parchalaming ohangdor, silliq aks-sado berishini zo'r qoniqish bilan qayd etishga to'g'ri keladi. Bulaming barchasi jamlanib, Sayfi Saroyining fors-tojik adabiyotiga bo'lgan baland rag'bat, ixlos va e'tiborini ko'rsatadi. Alqissa, zikri o'tgan ma'lumotlar Sayfi Saroyini o'z zamonasining zullisonayn ijodkori, tojig-u o'zbeklar birodarligi qasriga munosib g'isht qo'ya olgan hassos san'atkori sifatida baholash huquqini beradi.

Durbek taxallusli shoirga nisbat berilgan "Yusuf va Zulayho" dostoni tarjima asari emas, balki adabiyotimiz tarixidagi noyob asarlardandir. Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari (I jild)" asarida bu doston tilga olingan va Balx qamali qismidan parcha berilgan va shundan keyin ilmiy istifodaga kiritilgan. Bu asarning 1915 yilda Muhammad Said Mirzaahmad Buxoriy tomonidan ko'chirilgan nusxa asosida Xurshid (Sh.Sharafiddinov) nashrga tayyorlagan va 1959 yilda nashr etilgan. So'ngra R.Sharafutdinova asarni qayta nashrga tayyorlab, 1986 yilda «Uch bulbul gulshani» to'plamida nashr ettirgan.

Asar muqaddas kitoblarda aytilgan "Qissayi Yusuf" asosida yaratilgan, bu syujet turkiy adabiyotda ilk marta Qul Ali tomonidan yozilgan va tatar olimi Xisamov tomonidan nashr qilingan. Bu sujet keyinchalik forsiy adabiyotda Jomiy, turkiy adabiyotda Andalib tomonidan davom ettirilgan.

Mahmud Ibn Ali Kordariy (XV asr). «Nahju-l-farodis»

Asarning muallifi Mahmud ibn Ali Oltin O'rda poytaxti Saroy shahrida yashagani uning taxallusidan ma'lum bo'ladi.

Saroyining hayoti, ijodi to'g'risida batafsil ma'lumotlar ozircha ma'lum emas. Undan birgina asar "Nahj-ul-farodis" (Jannatlarning ochiq yo'li) bizgacha etib kelgan. Bu asar hijriy 761 (milod. 1360) yilning bahorida yozib tugatilgan. Shuningdek, muallif kitobni tugatgandan keyin oradan ikki kun o'tgach, "dorulfanodan dorulbaqoga rixlat qilgani", bu kitobdan ko'p allomalar foydalanganlari kitob so'ngida bayon qilingan.

Durbekning «Yusuf va Zulayho» dostoni hamda bu haqdagi bahs-u munozaralar

Sharq xalqlari orasida qadimdan mashhur bo'lgan qissalardan biri "Yusuf va Zulayho"dir. Bu sayyor syujet "Tavrot", "Injil" hamda islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni karimda ham uchraydi. Sharq adabiyotining buyuk darg'alari Firdavsiy, Saolibiy, Ibn Sino, Kisiy, Abdurahmon Jomiy kabilar arab va fors tillarida, Qul Ali, Shayyod Hamza, Nosuriddin Rabg'uziy singari ijodkorlar esa Durbekka qadar turidy tilda yozgan asarlarida mazkur qissaga

murojaat etishgan. Bu asarlar orasida Durbekning “Yusuf va Zulayho” dostoni alohida ahamiyatga molik.

“Yusuf va Zulayho” dostonining muallifi masalasi uzoq yillardan beri munozaraligicha qolmoqda. Ba’zilar bu dostonni Durbek emas, Ulug’bek, Homidiy Balxiy kabi shoirlardan biri ijod qilgani haqida ma’lumot beradilar (O’zbek adabiyoti tarixi, 1-tom, Toshkent, 1977, 278-279-betlar). Adabiyotshunos N.Mallayevning kitobida bu haqda quyidagi mulohazalar bayon etilgan: “Keyingi yillarda ayrim tadqiqot va maqolalarda “Yusuf va Zulayho” hamda uning muallifi haqida munozarali fikr-mulohazalar bayon etildi. Munozara “Yusuf va Zulayho”ning muallifi, uning yozilgan yili kabi masalalarni o’z ichiga oladi. Mavjud ma’lumotlarning ozligi, doston nusxalarining nisbatan keyinroq ko’chirilgan bo’lishi, ularning kamligi hamda o’zaro qiyosiy tadqiq qilinmaganligi ayrim munozarali masalalarni uzil-kesil hal etishga imkon bermaydi. Binobarin, biz an’ana bo’yicha «Durbek» nomi va «1409» sanasini saqlab qoldik (Mallayev N. O’zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 274-bet). Adabiyotshunos B.To’qliyev tomonidan umumta’lim maktablarining 9-sinflari uchun yozilgan «O’zbek adabiyoti» darsligida ham prof. N. Mallayevga fikrdoshlik qilinadi. Biroq xuddi shu sinf o’quvchilariga mo’ljallab nashr etilgan majmuada izoh berilgan holda «Yusuf va Zulayho» dostonining muallifi noma’lum asarlar sirasiga kiritilishi bir oz noaniqliklarni keltirib chiqaradi. Aslida «Yusuf va Zulayho» dostonining yozilgan yili va muallifi masalasida adabiyotshunoslikdalikda XX yuz yillikning 70-yillaridayoq ishonarli fikrlar o’rtaga tashlangan edi. Jumladan, akad. B.Valixojayevning tadqiqotlarida ayni masalada ko’p sonli adabiy ma’lumotlar guvohligida jiddiy xulosalar bayon qilingan. Taniqli olim samarqandlik ma’rifatparvar Abduhamid Po’lotiy shaxsiy kutubxonasida saqlanayotgan «Yusuf va Zulayho» qo’lyozmasiga tayanib, masalaga oydinlik kiritgan. O’sha qo’lyozmada «Ayladi bu qissani Durbek nazm» satri ham bor ekanki, buni inkor qilishning imkoni yo’qdir (Batafsil ma’lumot uchun qaralsin: Valixojayev B. O’zbek epik poeziyasi tarixidan. Toshkent, «Fan», 1974, 50-54-betlar).

«Yusuf va Zulayho» dostoni va asar muallifi xususida sharqshunos E.E.Bertels, V.V.Bartold, D.T.Voronovskiy, N.M. Mallayev, B.Valixojayev, E.Fozilov, F.Sulaymonova kabi olimlar ilmiy izlanishlar olib bordilar va qimmatli fikrlar bayon etdilar. 1971 yilda Javqon Lapasov «Yusuf va Zulayho» dostoni morfologiyasi mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Dostonning ilmiy jamoatchilik nazariga tushgan Toshkentda saqlanayotgan 5, Samarqanddagi 2 hamda 1516 yilda (hijriy 922) ko’chirilgan Istambuldagi To’pqopi saroyi kutubxonasida mavjud bo’lgan Hirot nusxasi va 1563 yilda (hijriy 971) ko’chirilgan Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxalari ma’lum. Professor A.Fitrat ilk bor 1929 yilda Samarqandda chop etilgan «O’zbek adabiyoti namunalari» kitobida «Yusuf va Zulayho» dostonidan parchalar e’lon qildi. Shundan so’ng turli darslik va majmualardan asar parchalari o’rin oldi. Durbekning hayoti bilan bog’liq ba’zi ma’lumotlar «Yusuf va Zulayho» dostonining muqaddimasidagina keltiriladi, xolos. Muallif asarning yozilgan yilini abjad hisobiga asoslanib quyidagicha ifodalaydi:

«Zod» edi tarix yana «xe» yu «dol»,

Muddati hijratdin o’tub mohu sol. (Uch bulbul gulshani. 7-bet)

Abjad hisobiga ko’ra «zod»-800, «xe»-8, «dol» esa-4 ga teng. Ularning yig’indisidan 812 hijriy yil kelib chiqadi. Uni milodiy yilga aylantirsak, 1409 yilga tug’ri keladi. Shoir doston muqaddimasida shu yili «jumla akobir»lar-u «nabi-yu vali»lar bag’rida sokin, abadiy uyquga ketgan «ummul bilod»—shaharlar onasi bo’lgan Balx qamal qilinganini iztirob bilan yozadi. Yozning sarhil mevalari pishgan paytda shahar ahlining butun noz-ne’matlardan bebahra qolgani Durbekni chuqur iztirobga soladi va u o’sha kayfiyatini satrlarda quyidagicha ifodalab qoldirgan:

Shahr chu do’zax kibi zindon edi,

Tashqari chun ravzai rizvon edi.

Tashqari erdi bori noz-u naim,

Shahr ichida erdi azobi alim...

Tashqari erdi ban polizu bog',

Shahr ichida erdi base dard-u dog' (7-bet).

Durbek qamal ichra qolgan shahar aholisining ayanchli holatini yuqoridagi parchada kuzatilganligi kabi qarshilantirish san'atidan mahorat bilan foydalanib badiiy ifoda etadi. Doston muallifi tasvirdagi o'sha voqealarning shaxsan guvohi bo'lgan. Asarda alohida ta'kid bilan qayd qilinishicha, qamal uch oy davom etgan:

Ushbu qalob xalq uch oyi tamom,

Yer edilar g'ussa-vu g'am subh-u shorn.

Banda alar biria giriftor edim,

Borchasidin voqifl asror edim (8-bet).

Adib mana shu qamal davrida taqdiridoshlari bilan birgalikda g'am sharobini ichib, goh Alloh kalomi, goh kitob o'qish bilan mashg'ul bo'ladi. Shoiming yozishicha, turkiy til bilan Yusuf va Zulayho qissasini nazmda bayon etish uning ko'nglida tug'ilgan shirin niyati edi. Balx qamali davrida Durbek forsiy tilda nasrda bitilgan «Qicasi Yusuf» bilan tanishadi. Biroq shoir bu asar va uning muallifi haqida dostonda hech qanday ma'lumot bermaydi. «Yusuf va Zulayho» haqida yirik hajmli doston yozishga kirishgan shoir, shubhasizki, «Yusuf va Zulayho»ning zukko kitobxonlar orasida keng tarqalgan xalq kitobi nusxalari bilan ham tanish bo'lgan. Shuningdek, shoiming «Goh o'qir edim zi kalomi iloh» misrasi uning Qur'oni karimdagi «Yusuf» surasidan ham ijodiy ta'sirlanganligini dalillaydi.

«Yusuf va Zulayho»-ishq-muhabbat mavzuida yozilgan doston bo'lishi bilan bir qatorda, unda shoiming axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari, adolatli hukmdor haqidagi o'y-xayollari hamda islom dinining dunyoviy shuhrat kasb etishi singari muhim ahamiyatga molik mulohazalari badiiy in'ikosini topgan. Dostonning qisqacha tafsiloti quyidagicha: Mag'ribda nomi keng tarqalgan, doimo zafar yo'ldoshi bo'lgan shoh Taymusning qizi Zulayho tushida Yusufni ko'rib, unga g'oyibona oshiq bo'ladi. Shoir Taymus haqida fikr yuritarkan, «Kofir edi ul, vale odil o'zi, bo'lmas edi ikki oning bir so'zi», - deya ta'riflaydi. Ushbu misralarning o'zidanoq dostonda muqaddas islom dini taig'ib qilinishi anglashiladi. Zulayho tushida Yusuf bilan «suhbatlashadi». Yusuf o'zini mahubuga quyidagicha «tanishtiradi»:

Dedikim:-« Yusufdur otim, gul uzor,

Men eraram Misr elida shahriyor (34-bet).

Zulayho uyg'ongach, o'zini yangi bir olamga kirib qolgandek his etadi. U ishqning asirasiga aylanadi. Zulayho butun umri davomida o'sha tush taassuroti bilan yashaydi. Shoir Zulayhoning Yusuf ishqida o'rtanishlarini juda ehtiros bilan badiiylashtiradi:

Erdi aning og'zida Yusuf oti,

O'rtadi bosbdin - oyog'i isbq o'ti (35-bet).

Mag'rib shohi Taymus olti oylik yo'l bo'lgan Misr eliga xat yozib, elchi yuboradi. Zulayhoning kelajagi, baxti haqida qayg'urgan ota-ona uni Misrga kuzatib qo'yishadi. Zulayho

Misrda katta tantana bilan kutib olinadi. Biroq u Misr Aziziga turmushga chiqadi va taqdiriga tan berishga majbur bo'ladi. Chunki u bilan kelgan enagasi qizdan ota-ona nomusini muhofaza qilishini qattiq talab qiladi. Iztiroblar alangasida qolgan Zulayhoning Yusufga bo'lgan muhabbati yanada haroratlana boradi. Sabr-toqat, chidam uning hamrohiga aylanadi. Biroq qiz muhabbatining tobora yolqinlanib borayotganiga ba'zan bardosh berolmay qolganligi ham dostonda badiiy ifodasini topgan. Bunday holat uning Yusuf bilan uchrashuvlarida namoyon bo'ladi. Taqdir taqozosi bilan Yusuf ham Misrga kelib qoladi. Uning go'zalligi va donoligiga hasad va g'ayrlik bilan qaragan otalari Ya'qub taxtining merosxo'ri Yusuf bo'lishidan xavfsiragan og'a-inilari uni yo'qotish payiga tushadilar. Ular Yusuf uchun cxoh qazishga tushadilar va qarib qolgan otalari Ya'qub hamda uning sevikli farzandi boshiga og'ir musibatlarni soladilar. Yahudo tboshliq Yusufning akalari Ya'qubdan hiyla bilan o'z ukalarini olib ketib, «bo'ri edi» bahonasi bilan uni chohga tashlaydilar. Munofiqlik shu darajaga borib yetadiki, og'a-inilardan biri uni pichoqlashga kirishadi. Shoir dostonda bu hodisani quyidagi misralarda tasvirlaydi:

Bir og'asi qo'pti, sug'urdi pichoq,

Keldi oning ko'ksina qo'ydi ayoq.

Chohda yotgan Yusufning joniga Moliki Tojir karvonining kelib qolishi oro kiradi. Yahudo boshliq og'a-inilar husnda, aql-farosatda yakto bo'lgan, otasining xizmatini sadoqat bilan o'taydigan Yusufni Moliki Tojirga sotadilar va munofiqlik ustiga yana munofiqlik qiladilar:

Dedilar, Xojai nek e'tiqod,

Bandamiz erur, o'zidur xonazod.

Uch kecha-kunduz qochib erdi tamom,

Qilg'on ekandur bu choh ichra maqom.

Emdiki, toptuq qiloli oni band,

Turfa gurizanda qul erur lavand.

Bizga kerakmasdur oning hech ishi,

Borcha sotarmiz agar olsa kishi.

Tliki egri, o'zi qochqoq erur,

Borcha yomonlik ichida toq erur (24-25-bet).

Ko'rinadiki, mol-mulk, mansab ilinjida og'a-inilarning bu qadar tubanlik botqog'iga sho'ng'ishi dostonda qattiq qoralanadi. Yusuf qullik azobiga giriflor qilinadi. Ya'qub esa ko'rar ko'zlaridan judo bo'ladi. Shu tariqa, Moliki Tojir Yusufni Misr Aziziga uning bo'yidan ham baland keladigan "yoqut ila dur-u guhan" evaziga sotadi. Misrdagi ko'shk ustida Yusufni ilk bor o'z ko'zlari bilan ko'rgan Zulayho ishq alangasi ichida o'rtanadi. U bu alanganing yuksak haroratiga bardosh berolmaydi. Biroq enagasining pand-u nasihatlari, sabrga undovchi o'gitlariga tan berishdan o'zga chora topa olmaydi.

Enagasi dedi: «Hali ayla sabr,

Qilmag'il o'zunga, ayo moh, jabr (88-bet).

Dostonda sevishtanlarning ehtiroslarini jilovlash borasidagi irodalarining sinovdan o'tishi yuksak mahorat bilan tasvirlanadi. Bu borada Zulayhodagi ishq mayidan ko'proq sarxush bo'lishga moyillik bilan Yusufdagi sabr-matonatning to'qnash kelishi asardagi ziddiyatlarning eng yuksak cho'qqisi bo'lib xizmat qiladi. Misr Azizi Yusufni sotib olarkan, jufti haloliga uni qul sifatida emas, balki farzandi deb bilishini o'tinadi. Bu esa Yusufning zimmasiga yanada mas'uliyat yuklaydi. Misr Azizi Yusufni Zulayho xizmatiga yuboradi. Shunday qilib, sevishtanlar bir-birlari bilan yaqindan uchrashadilar. Biroq bu uchrashuvlar Yusufning jiddiy qarshiliklari bilan kutilgan visol onlarini uzoqlashtiradi. Shoir Yusufning atayin Zulayhoning ko'ngil istaklariga qarshi borishi manzaralarini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalantirib beradi:

Yusuf ayittiki:,-«Holo xush siyom,
Men edim ozod, bo'lubmen g'ulom.
Men edim o'z mamakatimda amir,
Munda bukun xor erurmen, haqir.
Meni falak qildi otomdin judo,
Shoh edim, emdi bo'libmen gado.
Ko'rsa tushinda Zulayho gar mani,
Men dag'i tushumda ko'ribmen ani (144-bet).

Yuqoridagi iqtibos dostonda Yusufning Zulayho enagasiga aytgan so'zlaridir. Bundan Yusufning ham sadoqatli oshiq ekanligi yaqqol sezilib turadi. Enaga uning so'zlarini Zulayhoga yetkazadi va qizni ortiqcha fig'on qilmasdan tangriga shukr qilishga chaqiradi:

Yusuf erur xizmatingga subh-u shom,
Sabr bila etgasen oxir bakom,
Sabr bila tengri berur komi dil,
Sabr qil-u, sabr qil-u, sabr qil (45-bet).

Enaga tilidan aytilgan bu so'zlar dostonda ilgari surilgan yetakchi g'oyalardan biridir. Ayni choqda qamal ichida qolgan Balx shahri aholisini ham shoir turli ishoralar yordamida sabr-u bardoshli bo'lishga chaqiradi. Muhabbat iztiroblari Zulayho bardoshidan ustun keladi. Uni enagasi qanchalik sabr qilishga undamasin, baribir Zulayho faqat visolga intiladi. Yusufni xilvatga chorlab, unga ko'ngil istaklarini bayon etadi. Biroq Yusufning gunohga botgisi, zinoga yo'l qo'ygisi kelmaydi. Zulayho tuhmat va malomat qilib uni zindonga soldiradi. Ammo keyinchalik u bu qilgan ishlaridan juda pushaymon ham bo'ladi. Iloj topib Yusufning ovozini eshitishga, banddan ozod bo'lgan Yusufning uzoqdan bo'lsa ham jamolini ko'rish bilan taskin topishga harakat qiladi. Shoir mamlakat obodonchiligi, el-yurt farovonligini davlat boshliqlarining adolatli siyosat yuigizishlari hamda tadbirkorliklarida deb biladi. Dostonda Misr shohi Rayyon ana shunday kishilaidan biri sifatida tasvirlanadi. Rayyon davlat ishlarini boshqarish uchun o'zidan ko'ra tadbiriuroq va donishmandroq bo'lgan Yusufiii Misr taxtiga ko'taradi. Yusuf zindondagilami ozod qiladi va uning qat'iy buyruqlari hamda ko'rsatmalari bilan Misr xalqi dehqonchilikda misli ko'rilmagan natijalami qo'lga kiritadi. Olti yil davomida ocharchilik azobini boshidan kechiigan xalq farovon hayotga tashna edi. Yusuf xalqning ana shunday ezgu istagining amalga oshishida katta xizmatlar ko'rsatadi. Dostonda ikki sevishtan qalb sohiblari Yusuf va Zulayhoning Misrda o'tkazilgan to'ylari tafsilotlari ham bag'oyat

mahorat bilan tasvir etilgan. Shoir bu tantanadan xalqning behad xursandchiligini zo'r ehtiros bilan ko'rsatishga erishadi. Shu bilan biiga ikki sevishgan qalbning yangidan hayot boshlashi lavhalari tasviri ham ancha jonli chiqqan. Asarda chinakam muhabbat tarannum etilib, turli yovuzliklar natijasida aziyat chekkan barcha kishilar hayotning zavqli onlaridan bahramand bo'lishdek baxtga qayta musharraf bo'lishlari mahorat bilan badiiy ifodasini topgan. Og'a-inilar qilgan yovuz ishlaridan pushaymon bo'lishadi. Shoir chinakam adolat tantanasini dostonidagi Bashir obrazi sarguzashtlari asosida ifoda etadi.

Bashir Molik Tojiming qullaridan biridir. Yusufning onasi vafot etganda, Ya'qub Bashiming onasini sotib oladi va Yusuf shu enagasini emib katta bo'ladi. Ya'qub ona-bolani bir-biridan judo qilish uchun Bashimi qul sifatida sotib yuboradi. Farzandi dog'ida kuygan mushtipar onaning ikki ko'zi olamni ko'rishdek baxtdan mahrum bo'ladi. U doimo Kan'on darvozasi oldida o'g'lining yo'lga termulib o'tiadi. Ya'qubning ham boshiga taqdir shunday musibatlami soladi. Yusufning zindondan Bashimi ozod qilishi va echki qoniga belangan kuylagini unga berib yuborishi, barcha musibatlariga xotima yasaydi. Bashir avval onasini izlab topadi. Visol shodligidan onaning ko'zlari ravshanlashadi. Keyin Bashir Yusufning kuylagini Ya'qubga eltib beradi. Ya'qub bu kuylakni ko'zlariga surtadi va uning ko'zlari ham munavvar bo'ladi.

Dostonda asarning xalq og'zaki ijodi nusxalarida bo'lgani kabi qahramonlik ham ulug'lanadi. Yusufning katta o'g'li Meshomning maydonga kirib bir hamla bilan Yahudo bilan Sham'unni chetga olib otishi va qolgan sakkiz og'a maydonga chiqishga jur'at etolmaganliklarida folkloming ta'siri kuchli ekanligi sezilib turadi.

«Yusuf va Zulayho» dostonining qurilishi, voqealar rivoji murakkab bo'lgan asardir. Unda juda ko'p voqealar va obrazlar mavjud bo'lib, ular asosan Yusuf sarguzashtlari atrofida birlashgan hamda dostonidagi asosiy qahramonlarning qator fazilatlarini ochishga xizmat qilgan. Aruzning sari' bahrida (muftailun, mufiailun, foilun) bitilgan bu asar ravon uslubda yozilganligi hamda badiiy tasviriy vositalarga boyligi, shuningdek, o'zbek mumtoz adabiyotidagi badiiy jihatdan ancha mukammal ijod etilgan dostonlardan biri ekanligi bilan ahamiyatlidir. Bulardan tashqari, mazkur asar Durbekdan keyin shu mavzuda ijod qilgan o'zbek va boshqa qardosh xalqlar shoirlari uchun ham ilhom manbai bo'lib xizmat qildi.

Haydar Xorazmiy va vving «Maxzanul-asror» dostoni badiiyati

Haydar Xorazmiy XIV asming oxiri va XV asming boshlarida yashab ijod qilgan iste'dodli so'z san'atkoridir. Shoir haqidagi ba'zi ma'lumotlar Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuaro», Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn» kabi asarlarida uchraydi. Ularda shoiming noyob iste'dod sohibi ekanligi qayd etilib, turkiy va forsiy tillarda yaxshi she'rlar bitganligi, Amir Temur nabiralaridan Iskandar Sheroziyga bag'ishlab Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» («Sirlar xazinasi») dostoniga javoban turkiy tilda go'zal, ijodiy doston yozganligi e'tirof etiladi. Haydar Xorazmiyning turkigo'y shoirligi va uning xorazmlik ekanligi Alisher Navoiyning «Muhokamatul-lug'atayn» asarida e'tirof etilgan. Salohiyatli shoir o'z masnaviysini turkiy tilda yozishini quyidagicha izohlaydi:

Turk zuhuridur ochunda bu kun,

Boshlar uluq yir bila turkona un!...

Turk surudini tuzuk biria tuz,

Yaxshi ayolg'u bila ko'kla qo'buz...

Men bitigan xat bila yo'ng'il qalam,

Men yurug'on yo'l bila urgil qadam. (Muborak maktublar. Toshkent-1987, 221-bet. Ushbu majmuada asarning nomi «Gulshanul-asror» tarzida berilgan)

Adabiyotshunos N.Mallayev «Maxzanul -asror» Haydar Xorazmiy adabiy merosidan bizgacha yetib kelgan yagona asar ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, olim oliy maktab uchun yozilgan darsligida shoiming hayoti haqida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi: «Haydar asli Xorazmdandir. Uning Haydar Xorazmiy deb atalishi ham shu boisdan. U qachonlardir Fors viloyatiga kelgan. Birmuncha vaqt, Navoiy va Davlatshoh ta'kidlaganlaridek, Sulton Iskandar huzurida bo'lgan. Sulton Iskandar birmuncha ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lgan, o'z atrofiga ilm, san'at, adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham she'riyat bilan shug'ullangan. Haydar Xorazmiy farazan 1409-1414 yillar orasida «Maxzanul-asror» dostonini yaratgan» (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 288-bet). Keyingi yillarda Mavlono Lutfiy asari sifatida qayd etib kelingan «Gul va Navro'z» dostoni ham Haydar Xorazmiyga nisbat berilayotir. «Fununul-balog'a» hamda Bobur Mirzoning «Aruz risolasi»dagi e'timodli qaydlar shunday xulosani yanada quvvatlantirishga xizmat qiladi. «Maxzanul-asror»ning London, Parij, Vena, Qozon va boshqa joylarda saqlanayotgan qo'lyozma nusxalari fan olamiga ma'lum. Doston yuzasidan E.E.Bertels, H.Zarifov, A.Abdug'afurov, B. Valixo'jayev, E.Rustamov, J.Sharipov, A. Hayitmetov singari bir qator olimlar ilmiy izlanishlar olib borishdi. N.Abdullayev asaming qiyosiy matnini vujudga keltirdi va 1974 yilda Nizomiy Ganjaviy dostoni bilan chog'ishtirish asosida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Sharq xalqlari adabiyotida ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy «Xamsa»siga yoki uning ayrim dostonlariga javob aytish adabiy an'ana sifatida shakllandi. Bu ish shoiidan katta iste'dod, teran tafakkumi talab etardi. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni mana shu an'ananing samarasi o'laroq vujudga kelgan bo'lsa, ajab emas. Haydar Xorazmiy o'zining «Maxzanul-asror» dostoni bilan ushbu adabiy an'ana ravnaqiga muhim hissa qo'shdi.

Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoni falsafiy-ta'limiy asardir. Dostonning asliyatini 59 bobdan tarkib topgan. Masnaviyning dastlabki 18 fasli an'anaviy muqaddimaviy boblar sanaladi. Asaming asosiy qismi 20 maqolat va 20 hikoyatdan iborat bo'lib, mazmundor xotima bilan nihoyasiga yetadi. Shayx Nizomiy dostonining an'anaviy kirish qismlari Tavhid va Munojot, Muhammad alayhis-salomning ta'rifi, payg'ambaming me'roji, birinchi, ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi ta'rif, Dovud o'g'li Malik Faxriddin Bahrom shohning ta'rifi, Bahrom shohga xitob va ta'zim, bu kitobning tartibi, so'z madhi, nazmning nasrdan yuksakligi, ko'ngil, ko'ngil parvarishi haqida birinchi xilvat, birinchi xilvatning samarasi, ikkinchi xilvat, ikkinchi xilvatning samarasi singari bo'limlardan tarkib topadi.

Dostondagi maqolatlarda shoir o'zining muayyan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini ixcham, o'ta purma'no baytlarda ifoda etadi, Ularda ilgari surilgan g'oyalarni esa hikoyatlar asosida oydinlashtirish va mustahkamlashga erishadi. Maqolatlarda shoir adolat, mamlakatni boshqarish va xalqqa munosabat, zolim podshohlardan shikoyat, mehnat va uning foydasi, kishilarga yaxshilik qilish va qivinchiliklardan qo'rqmaslik, rashk va hasadning zarari, saxovatning foydasi, baxillikning yomon oqibati haqida muhim mulohazalarini bayon etgan.

Haydar Xorazmiyning «Maxzanul-asror» dostoni tuzilishi hamda janr xususiyatlariga ko'ra, Nizomiy Ganjaviy masnaviysiga juda yaqin turadi. Har ikkala doston ham falsafiy-ta'limiy mohiyat kasb etib, aruzning sari' bahrida (sari'i musaddasi matvii makshuf muftailun, muflailun faulun) yozilgan. Haydar Xorazmiyning dostoni Nizomiy Ganjaviy dostoniga nisbatan hajman ancha kichik. Haydar Xorazmiyning dostoni 639 baytdan iborat bo'lib, 23 bobdan tarkib topgan. Asaming dastlabki 7 fasli an'anaviy muqaddimaviy boblardir. Mazkur boblar Alloh hamdi, payg'ambar na'ti, xalifalar ta'rifi, Sulton Iskandar madhi, musannifning vasfil-holi kabi masalalarga bag'ishlangan. Dostonning asosiy qismi 16 bobni o'z ichiga oladi. Ularda mav'iza (o'git-nasihati), maqolat va hikoyatlar mavjud. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviydan farqli o'laroq, dostonda avval hikoyat, undan so'ng shu hikoyatdan kelib chiqadigan xulosa va fikrlarni

umumlashtiruvchi bob (maqolat) keltiradi. Maqolalar va hikoyatlarining mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ularning ba'zilari Nizomiy Ganjaviy maqolat va hikoyatlariga ancha yaqin tursa, ba'zilari tamomila yangidir.

Haydar Xorazmiy dostonidagi «Musannifning vasfil-holi» bobida o'zining bir kecha g'am bilan hamnafas bo'lganligi hamda ichki iztiroblarini bayon etib, Nizomiy Ganjaviyning «Maxzanul-asror» dostoniga yuksak baho beradi. Undagi tashbehlar va teran fikrlarning sodda uslubdagi bayoni shoiming nozik did va so'z san'atining o'ziga xos jozibasidan mahorat bilan foydalana oladigan ijodkor ekanligidan dalolat beradi:

Aql tengiz erdi-yu andisha kon,

O'rtasida gavhari ma'ni nlhon.

Jon tishi biria qozib ul konni,

Qildim o'zum g'avsv bu ummonni.

Ul kishi qo'yg'ay chu Nizomiy bu ganj,

Qozg'ana olg'ay guhari dast ranj.

Yo'q esa har muflisi be dastgoh,

Hech topa bilgaymu bu Maxzanga roh (206-207-betlar).

Aqlni dengizga tashbeh qilgan shoir shu dengizda yashiringan ma'ni gavharlarini ummonda g'ovvos singari suzib, jon tishlari bilan qaziganligini g'oyatda go'zal tasvirlaydi. Bu «gavhari ma'ni», shubhasiz, Nizomiy Ganjaviy dostonidir. Shu bois shoir Nizomiy kashf etgan bu ganjga musharraf bo'lish uchun katta mehnat talab qilinishini bayon etadi. Iqtibosdagi «hech topa bilg'aymu bu maxzanga roh»-misrasida shoir iyhom san'atidan mahorat bilan foydalangan. Haydar Xorazmiy «maxzan» so'zini dasdab xazina ma'nosida qo'llagan bo'lsa, ikkinchidan, «Maxzanul-asror» dostonini nazarda tutgan. Shuningdek, shoir Nizomiy Ganjaviy dostonidan ilhom olgani, undan adabiy ta'sirlanganini quyidagicha e'tirof etadi:

Menki pishurdim bu laziz oshni,

Shayx Nizomiydin olib choshni.

Shayx Nizomiy damidin jon topib,

Ma'nisidin yarliq-u bullion topib (222-bet).

Haydar Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida she'riy hikoya yaratish an'anasining ravnaq topishida katta hissa qo'shdi. «Maxzanul-asror» dostonidagi hikoyalar axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etadi. Muallif ularda biror kichik hayotiy voqeani hikoya qilish orqali kitobxonga pand-nasihat qiladi, ularga o'git beradi, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy masalalarga doir zamonasi uchun peshqadam xulosalarini ilgari suradi. Aytilganlar nuqtai nazaridan 43 baytdan tarkib topgan «Bo'z tuquvchi kampir va bazzoz hikoyati» alohida ahamiyatga ega. Mazkur hikoyat Kufa shahridagi g'ayb ilmidan xabardor bir darveshning bozorga kelib qolishi tasviri bilan boshlanadi. U o'z ishini ipidan ignasigachapishiq biladigan bazzozning faoliyatini kuzatib turadi. Savdogar (bazzoz) oldiga bir kekxa kampir ikki hafta tinimsiz mehnat qilib, to'qigan bir ko'ylaklik bo'zini olib keladi. Bu beva ayol o'zining ojiz va bechorahol ekanligi, bir to'da bolalari uning yo'lga intizor bo'lib turganini aytib, bazzozdan tegishli haqini tolashini iltimos qiladi. Bazzoz kampiming bo'zidan illat qidirishga tushadi. Uning qo'pol, dag'al, kiyimga yaroqsiz ekanligini vaj qilib, arzimagan pulga sotib oladi. Bu ham etmagandek bazzoz bo'zni

o'lchashda ham beva kampir haqidan urib qoladi. Kampir ketgach, bir xaridor bazzozning oldiga yaxshi bo'z so'rab kiradi. Bazzoz qaysi bo'zni ko'rsatmasin, xaridor undan qoniqmaydi. So'ngra bazzoz o'sha kampir to'qib kelgan bo'zni maqtay-maqtay xaridorga juda qimmat narxda sotadi. Bu holni kuzatib turgan haqparast darvesh bazzozni qattiq uyaltiradi. Haydar Xorazmiy mazkur hikoyatda keksa kamping bazzoz oldiga kirib kelishi manzarasini g'oyatda ta'sirchan badiiy ifodalaydi. Baytlardagi o'ziga xos sifatlashlar o'quvchi ko'z oldida kamping ayanchli ahvolini yanada yorqinroq gavdalantirishga xizmat qiladi:

Toki o'shul hoi ichida bir ajuz,

Bo'yi ikki qot bo'Iub orqasi kuz.

Bo'ji boshi ra'sha bila beqaror,

Dam urushi, yo'l yunishi murdavor.

Ne ko'zida nur-u, na og'zinda so'z,

Dunyosidin qo'ynida bir vusla bo'z (221-bet).

Hikoyatdagi darvesh chol haq yo'lida, komillik yo'lida umrini bag'ishlagan so'fiylar timsolidir. Shoir bazzozning nomaqbul xatti-harakatini fosh etish uchun o'quvchi e'tiborini uning sandig'i, undagi matolaiga qaratadi va ayni vosita orqali ifodalamoqchi bo'lgan maqsad-muddaosini badiiy tasvirlash uchun istifoda etadi. Bunda darveshning bazzozga aytgan nafratli so'zlarini hikoyada bayon etish Haydar Xorazmiyga qo'l keladi. Shoiming asarda ilgari suigan g'oyasi haqparast darveshning nutqida yanada oydinlashadi:

Dedi:-Bu sanduq ichida, ey falon,

Bergil ijozat, kirayin bir zamon.

Kim tilasang yer yuzida sarbasar,

Topmag'aysen dunyoda mendin asar.

Zohir-u botin ila oshufta men,

Mo'min egach, kofiri nuhufta men.

Muncha savome'g'aki qildim guzor,

Sa'yb ila tobmadi naqdim iyor.

Har necha kezdim bu uluq dunyoni,

Qutbi mukammal seni ko'rdum, seni.

Bo'z kim, erur momug'i xud besafo,

Ipligi betob-u o'zi bo'riyo.

Sen kim anga bir nafas etting nazar,

Bo'ldi katondin dog'i ham mo'tabar.

Kim, momig'i bila teng o'ldi yipak,

Suftalig'-u ravshan-u hamvortak.

Lol bo'lub Xojai oshufta dll,
Qoldi xijolat evinda munfa'....
Jazb qilib topti muammo kushoy,
Urdu ne kim, hosilina pushti poy (226-bet).

Haqparast darveshning bu adolatli va kinoya bilan yo'g'rilgan so'zlari bazzozni qattiq uyaltiradi va uning butun mol-mulkidan voz kechib, haq yo'liga kirishiga sababchi bo'ladi. Shoir bazzozning qilgan nojo'ya sa'y-u harakatlarini darvesh tilidan kinoyaomuz hajv ostiga oladi. Ammo bu tanqid keskin emas. Balki sokin holatda, donishmand, komillik yo'lini ixtiyor qilgan darvesh chol tilidan ifoda etilganki, bu ham hikoyatning badiiy pishiq, g'oyaviy ta'sirchan va irfoniy axloq talablariga muvofiq chiqishini ta'min etgan. Hikoyatning, shubhasiz, tasavvuf ta'limoti ta'sirida yozilganligi undagi atamalar va majoziylikdan ochiq ko'rinib turibdi. Hikoyatdan keyin undagi axloqiy-ta'limiy, ilohiy-irfoniy ruhni quvvatlantirish uchun keltirilgan mav'iza va maqolatda ham xuddi shunday mazmundagi baytlarning mavjudligi fikrimizning yorqin dalilidir. Jumladan, mav'izada boydan karamli va saxovatli faqiming ustun ekanligini ta'kidlash uchun xizmat qiluvchi quyidagi baytni uchratish mumkin:

Boy dagulsen diraming bor esa,
Faqr g'aniydir karami bor ersa (229-bet).

Shoir dostonidagi «Hotami Toyi» hikoyatida ham saxovatni ulug'laydi. Shuningdek, mav'izadagi baytlarda insonni komillikka erishuvi uchun eng xavfli dushmani bo'lgan nafs bilan doimo murosasiz bo'lishga chorlashi ahamiyatlidir:

Yarim oyoq oshki, toparsen nasib,
Yarimini berki, yesun bir g'arib.
Me'da tamug'ikim erur dnshmaning,
Qonmag'usidir agar ichsa qoning (230-bet).

Haydar Xorazmiy «Maxzanul-asror»da badiiy ifoda etgan fikr-mulohazalar, asarda ilgari surilgan g'oyalari bilan o'z zamonasining katta bilimdoni, o'zbek tili ravnaqi uchun kurashgan shoir, arab, fors-tojik tillarini chuqur o'rgangan, yetuk ma'rifatli kishi sifatida namoyon bo'ladi. Uning mazkur masnaviysi Alisher Navoiyga qadar yaratilgan doston janrining o'zbek mumtoz adabiyotidagi noyob namunalariidan biridir.

“Nahj-ul-farodis” to'rt bobdan va har bir bob bir necha fasllardan iborat. Asar “Qisas-ul-anbiyo” guruhidagi asarlarga mansub bo'lsa-da, Payg'ambarlar tarixi bayonida rivoyat va afsonalar emas, balki tarixiy voqealar asosiy o'rin egallaydi. Qolaversa, “Nahj-ul-farodis”ni yozishda muallif turli ishonchli manbalarga tayangani uchun ham asarga ko'p allomalar murojaat etganlar.

Birinchi bobda as-Saroyi Payg'ambar a.s.ning tarixini boshdan –oxirigacha bayon qilmaydi, balki uning hayotidagi eng muhim nuqtalarga e'tibor qaratadi. Jumladan, Xudoyi Taolo unga Payg'ambarlik sifatini ato qilgani, musulmonlikni ilk bor qabul qilganlar — Abu Bakr, Xadicha, Ali va Zayd to'g'risidagi voqealar, Payg'ambar a.s.ning Makkadan Madinaga borishi, uning mo'jizalari va b. shular jumlasidandir.

Xalifalar Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va to'rtala imom — imomi A'zam, imom Shafe', imom Malik, imom Ahmad va “ahli bayt” — Fotima, Hasan va Husaynga oid voqealar ikkinchi bobda bayon qilingan.

Uchinchi bob — Haq taolo tomonidan yuborilgan amallar bayoniga, to'rinchi bob — yovuz amallar va ularning oqibatlariga bag'ishlangan.

Garchi muallif asarni to'rt bobga bo'lgan bo'lsa ham, Payg'ambar a.s.ning faoliyati, ta'limoti butun asar davomida bo'rtib ko'rinadi.

Nashr qilingan manba: Nehsu'l-feradis. Uchmahlarning achuq yoli (Cennetlerin acik yolu). II Metin. Cevriyazi: Janos Eckmann. Turk Dil Kurumi Yayinlari: 518.

Ilmiy adabiyot: 1. Sihab'D-Din Marsani. Kitabu mustafadi'l-ahbar fi ahwali Qazan wa Bulgar, cild I. Kazan, 1885. –S.15-16; 2. Ahmed Zeki Velidi (Togan). Harezmi'de Yazilmis Eski Turkce Eserler // Turkiyat Mecmuasi II, 1926/ - Istanbul: 1928. –S.331-345; 3. Kivamettin Burslan. Nehcu'l-feradis'ten Derlenen Turkce Sozler // Turkiyat Mecmuasi IV, 1934, - Istanbul: 1934. –S.169-250; 4. Ali Fehmi Karamanlioglu. Nehcu'l-feradis'e Dair". // Turk Dili IV, sayi 45. –Ankara: TDK, 1955. –S.556-558; 5. Ali Fehmi Karamanlioglu. Nehcu'l-feradis'in Dil Hususiyetleri, I–IV. // Turk Dili ve Edebiyati Dergisi, XVI –Istanbul: 1968. –S.55-72; XVII – 1969. –S.33-56; 57-80; XIX – 1971. –S.145-170; 6. Janos Eckmann. Nehcu'l-feradis'in Bilinmeyen Bir Yazmasi // Turk Dili Arastirmalari Yilligi, Belleten 1963. – Ankara: TDK, 1964. –S. 157-159.

Pahlavon Mahmud ruboiylarining axloqiy-ma'naviy ahamiyati

Reja:

1. Pahlavon Mahmud va adabiyot.
2. Shoirning hayoti va ijodi haqida.
3. Pahlavon Mahmud she'riyati poetikasi.

Pahlavon Mahmud purhikmat ruboiylari bilan o'zbek adabiyoti tarixida alohida mavqega ega bo'lgan atoqli shoiidir. Ma'lumotlarga ko'ra, uning ota-onasi ko'hna Urganjdan Xivaga ko'chib ketayotganlarida, 645 (1248) yilda karvon ko'hna shaharga yaqinlashganda Mahmud tavallud topgan. Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'lom», Lutf Alibek Ozarning «Otashkadai Ozariy», Kamoliddin Husayn Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» singari mo'tabar manbalarda Pahlavon Mahmud haqida nodir ma'lumotlar keltiriladi. Shahar hunarmandlari orasidan yetishib chiqqan bu zukko shoir o'zining qator fazilatlarini bilan xalqqa tanilgan va zamondoshlari orasida ko'plab rivoyatlarning tug'ilishiga sababchi bo'lgan. Pahlavon Mahmud asosan po'stindo'zlik, telpakdo'zlik kasbi bilan shug'ullangan bo'lsa-da, jismonan baquvvat va kuragi yerga tegmagan pahlavonligi hamda badiiy jihatdan yuksak ahamiyat kasb etuvchi ruboiylari bilan ham shuhrat qozonadi. Shoiming asli ismi Mahmud bo'lib, Xorazmning qator shaharlari, hatto Hindistonga borib kurash tushganda doimo g'alaba qozongani bois u «Pahlavon Mahmud» unvoni bilan shuhrat taratgan. Mazkur ulug' inson haqidagi rivoyatlardan birida hikoya qilinishicha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Rapon Cho'nani o'limdan qutqarib qoladi va buning evaziga qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmlilarni ozod qildiradi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976 yil, 171-bet). Shoirning «Puryoyvaliy» deb atalgan laqabi ham mavjud bo'lib, bu yuksak nom uning kurashda ko'rsatgan jasorati hamda ma'rifiy-ma'naviy olamini ulug'lovchi sharafli unvon sanaladi. Shuningdek, manbalarda e'tirof qilinishicha, kurash tutuvchilardan biror kishi zo'rxonaga tavof uchun kirmoqchi bo'lsa, uning avval Puryoyvaliyning qadamiga bosh qo'yishi lozimligi ta'kidlanadi. Bu jihatdan ba'zan «puryoyvaliy» so'zi ma'jolan «aziz-u mukarram» ma'nosida ham qo'llanilishi qayd etilgan (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 189-bet). Ko'rinadiki, shoiming yuksak insoniy xislatlari, mazlumlarni hurlik quyoshidan bahramand bo'lishdek yuksak baxtga sazovor etishi borasidagi sa'y-u harakatlari tufayli u xalqning beqiyos muhabbatiga munosib ko'rilgan.

Shoir «Qitoliy» taxallusi bilan ham ijod qilgan. «Qitoliy» so'zi «bir-biri bilan jang qilmoq, kurashmoq» ma'nolarini anglatib, ayni taxallus ham shoiming jismonan baquvvatligi mashhur va dovrug'li pahlavonligiga ishoradir.

Pahlavon Mahmud 726 (1326) yilda, ba'zi manbalarda qayd etilishicha, 722 (1322) yilda Xivada vafot etgan. Uning shogirdlari shoimi po'stindo'zlik ishxonasi atrofida dafn etadilar. Keyinchalik Pahlavonning qabri ustida muhtasham bir maqbara barpo qilingan. Pahlavon Mahmud qalamiga mansub bir necha ruboiylar uning adabiy merosidan namuna sifatida bizgacha yetib kelgan noyob badiiyat durdonalaridir. Shoir ruboiylarining umumiy soni aniq emas. Shuningdek, o'sha ruboiylardan tashkil topgan qadimgi qo'lyozma kitoblar (devonlar) ham hali fanga ma'lum bo'lganicha yo'q. Mavjud qo'lyozmalar esa XIX asrda ko'chirilgan bo'lib, ulaming tarkibiga boshqa shoirlaming (jumladan Abu Ali ibn Sinoning) ko'plab forsiy ruboiylari ham kirib qolgan. Bular orasidan Pahlavon Mahmudga tegishli ijod namunalarini aniqlash bugungi adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Pahlavon Mahmud ma'naviy merosini o'iganish borasida ba'zi ishlar ham amalga oshirildi. Jumladan, adabiyotshunos T.Jalolov 1962 yilda Pahlavon Mahmud ruboiylarini alohida kitob holida nashr ettirdi. Shuningdek, Y. Isoqovning «Pahlavon Mahmud haqida mulohazalar» («O'zbek tili va adabiyoti», 1971 yil, 2-son, 20-25-betlar) nomli maqolasi e'lon qilindi.

Pahlavon Mahmud fors-tojik tilida ijod qildi. Uning ruboiylarini Ulfat (Imomiddin Qosimov), Boqir (Omonnulla Valixonov), Muinzoda, Shoislom Shomammedov, To'xtasin Jalolov, Vasfiy, Matnazar Abdulhakim, Engash Ochilor kabi olim va ijodkorlar o'zbek tiliga tajjima qilishdi.

Pahlavon Mahmudning ruboiylardan tashqari, «Kanzul-haqoyiq» («Haqiqatlar qaymog'i») nomli masnaviy yozganligi manbalarda qayd etiladi. Kamoliddin Fanoiyning «Majolisun-ushshoq» tazkirasida mazkur asardan olti bayt keltirilgan. «Kanzul-haqoyiq» tasavvuf masalalariga doir she'riy muhokama yuritishga bag'ishlangan falsafiy masnaviylar jumlasidan bo'lib, asaming ko'p o'rinarida muallif o'zining ilohiy-irfoniy o'y-mulohazalarini kichik hikoya va rivoyatlar yordamida ifodalashga harakat qiladi. Shu jihatdan mazkur masnaviy Jaloliddin Rumiy va Farudiddin Attorning ijodiy an'analari zaminida yaratilgan o'ziga xos falsafiy-axloqiy doston hisoblanadi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob, 169-bet).

Pahlavon Mahmud ruboiylari uning xalq orasida shoir sifatida shuhrat qozonishini ta'min etdi. Shoir ijodida Xorazmda Najmiddin Kubro boshlab bergan javonmardlik tariqati hayotbahsh g'oyalarining badiiy ifodasi ko'zga yorqin tashlanadi. Javonmardlik tariqati musulmon dunyosida o'ziga xos bir insonparvar ta'limot sifatida keng tarqalgan. Unda halimlik ulug'lanadi, saxovat, shafqat, ta'madan yiroq turish, muhtojlar g'amiga sherik bo'lish kabi yuksak insoniy fazilatlarga da'vat etiladi. Shoir ruboiylarida nafs insonning eng katta dushmani sifatida talqin qilinadi. Inson nafsdek qattol dushmanidan doimo g'olib kelishga harakat qilmog'i lozim, deydi shoir ruboiylaridan birida.

Oh tortgan chog'ingda yo'lga ko'z tikkil,

Yo'lda quduq bordir ehtiyoting qil.

Do'st uyida mahram boigan chog'ingda,

Qo'lingni, ko'zingni, dilni tiya bil.

Pahlavon Mahmud mazkur ruboiyda nihoyatda muhim mavzudan bahs etadi. «Oh tortgan chog'» deganda shoir kishi boshiga tushgan kulfatlami nazarda tutadi. Shunday chog'da inson, tabiiyki, yo'lga ko'z tikib, yaqin kishilaridan shu holatdan chiqib ketishi uchun qandaydir madad kutadi, najotga katta umid qilib yashaydi. Biroq buni hayot deydilar, unda turli quduqlar mavjud. «Quduqlar» shoir satrlarida, majoziy ma'no tashiydi. Unda inson murakkab ruhiy iztiroblar girdobida qolganda, musibatzada insonning ana o'shanday holatidan quvonadigan notavonbin, nokas shaxslar nazarda tutiladi. Shoir ta'kidicha, ulardan doimo ehtiyot bo'lmoq kerak. Ruboiyning keyingi misralarida esa shoiming tayanch g'oya, niyati o'z ifodasini topgan. Unda

do'st uyida mehmon bo'lganda, qo'lni, ko'zni, dilni tiyib turish kerakligi ta'kidlanadi. Bu tasavvuf ta'limotidagi var'a maqomini boshidan kechirayotgan solikning oldida turgan burchlariga uyg'un keladi. Ayni maqomda solikdan qo'l var'asi, ko'z var'asi hamda qalb var'asiga qat'iy rioya qilmoq talab etiladi. «Var'a»- arabcha so'z bo'lib, «parhez qilmoq» ma'nosini anglatadi. Bu maqomda bo'lgan solikning qo'li nopokliklardan xoli bo'lishi, ko'zi nomahramga qarashdan tiyilishi hamda solik qalban man' etilgan ishlami qilmasligi lozim. Ko'rinadiki, shoir ruboiyda o'zining olijanob axloqiy-ta'limiy mohiyat kasb etuvchi fikrlarini badiiylashtirgan. Bunday ruboiylarni Pahlavon Mahmud ijodida yana ko'plab uchratish mumkin. Quyida ulardan ayrim namunalarni keltiriladi:

Gurkiragan olov - dilim yo'ldoshi,

To'lqin urgan daryo - ko'zlarim yoshi.

Ko'zagarlar yasayotgan har ko'za -

Ko'hna do'stlar xoki - qo'li yo boshi.

Uch yuz Ko'hi qofni kelida tuymoq,

Dil qonidan bermoq falakka buyoq.

Yoinki bir asr zindonda yotmoq, -

Nodon suhbatidan ko'ra yaxshiroq.

Pahlavon Mahmudning mazkur ruboiylari shoiming ilm-fan, shariati islomiya, badiiy adabiyot va tasavvuf ta'limoti bilan jiddiy shug'ullanganligi hamda fors-tojik shoiri Umar Xayyomning izidan borib, ruboiy janri nafisligini oshirishda buyuk salafidan so'ng dong taratganligini dalillaydi. Shoiming abadiy uyquda yotgan manzili- maqbarasining ziyoratgohga aylanishi, xalqimizning yuksak badiiy salohiyat sohibi bo'lgan so'z san'atkori, ulug' jamoat arbobi, avliyosifat orif shaxs hamda saxovatli insonparast Pahlavon Mahmudga hurmatining ramziy ifodasidir.

XIII asr va XIV asr boshlarida yaratilgan adabiy asarlar o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida bosqichni tashkil etadi. Chingiz istilosi va mo'g'ul xonlari istibdodi O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayotiga qanchalik zarar yetkazgan bo'lsa, ma'naviy-madaniy hayotiga ham shunchalik, hatto, undan-da ancha ko'proq talafot yetkazdi. Ko'pchilik ijodkorlar yurt ozodligi uchun olib borilgan janglarda vafot etdi. Ba'zilar boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishga majbur bo'ldi. Shunday bo'lsa-da, bu davrda o'zbek mumtoz adabiyoti ma'lum bir tarixiy taraqqiyot bosqichini o'tadi. Turli janrlarda ijod etila boshlandi. Ayniqsa, turkiy adabiyotga g'azal, qasida janrining kirib kelishi, «Qisasi Rabg'uziy»day yirik hajmli nasr namunasining ijod etilishi xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy, adabiy-madaniy hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

XIII asr va XIV yuz yillik o'rtalariga qadar bo'lgan davr badiiy so'z san'ati tarixi oldida adabiyotshunoslikning katta qarzi ham bor. Biz ko'proq zikri o'tgan bosqich adabiyoti manzaralari xiyraligini mo'g'ul istilosi aybi sifatida sharhlab kelamiz. Mazkur omilning haq ekanligi shubha uyg'otmaydi, albatta. Ammo vatanni tark etib, o'zga yurtlarda uqubatda yashab, ona-tuproq sog'inchini qalb-qalbida asragan, hijron ohanglarini misralari bag'rida muhrlab qoldirgan qalamkashlar ma'naviy merosi ustida deyarli bosh qotirayotganimiz, Afg'oniston, Eron, Hindiston kabi davlatlarning xazinalarida saqlanayotgan nodir durdonalami tadqiq qilayotganimiz yo'q

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Pahlavon Mahmud va uning ruboiylari haqida nimalami bilasiz?
2. Pahlavon Mahmud ruboiylaridan yod ayting va tahlil qiling.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Pahlavon Mahmud. Puryoyvaliy. Qitoliy. «Kanzul haqoyiq»

Adabiyotlar

1. Ochilov E. Pahlavon Mahmud ruboiylarida futuvvat g'oyalari. «O'zbek tili va adabiyoti», 1999, 2-son, 21-28-betlar.
2. Safarova H. Hazrati Yusuf — go'zallik timsoli. Toshkent Islom universiteti nashriyoti-2003, 120 bet.
3. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent: «Fan», 1978, 168-186- betlar.
4. Haqqul I. Hadis haqiqati va talqin xilma-xilligi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1996, 4-son, 23-25-betlar.

XORAZMIYNING HAYOTI VA IJODI

Reja:

1. XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek adabiyoti.
2. Tarjima adabiyot va adabiyotshunoslik.
3. Xorazmiy hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar.
4. "Muhabbatnoma" asari.

Temur va temuriylar davlatining asoslanishi. Davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-adabiy hayoti. Adabiy tur va janrlar taraqqiyoti XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek xalqining madaniy hayoti, ayniqsa, turkiy til va shu lisonidagi adabiyot ravnaqi tarixida tub burilishlar hosil qilgan, o'ta sermahsul va nihoyatda muhim adabiy hodisalarga serob bosqich bo'ldi. Bu davrda badiiy adabiyot, musiqa, naqqoshlik, me'morchilik, tasviriy san'at hamda ilm-fan sohasida beqiyos yutuqlarga erishildi. O'rta Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatning tubdan o'zgarishi, jamiyat taraqqiyoti uchun siyosiy jihatdan ancha barqaror holatning vujudga kelishi, o'zbek xalqining yagona millat bo'lib shakllanishini tezlashtirdi. Ilm-fan, madaniyat rivojini kafolatladi. Mo'g'ullar istibdodiga qarshi ozodlik harakatlari Movarounnahr va Xurosonning turli hududlarida davom etdi. Mahmud Tarobiy rahnomoligidagi xalq qo'zg'olonidan tortib Oltin O'rda xonlari zulmiga qarshi murosasiz kurashlarda namoyon bo'lgan norozilik chiqishlari, nihoyat, tarixda «Sarbadorlar» deb nom olgan keng xalq harakatining vujudga kelishiga asos bo'ldi. "Sarbador" so'zining «boshimizni dorga tikdik» degan ma'noni anglatishi istilochilarga qarshi o'ta jiddiy, murosasiz kurashlar olib borishga kirishilganligidan dalolat berardi. Shunday janglar natijasida sarbadorlar harakatining rahbari Xo'ja Yahyodan taslim bo'lishni talab qilgan Xulogular xonadoniga mansub Tog'ay Temurxon o'ldiriladi. Sarbadorlar (poytaxti Sabzavor viloyati bo'lgan) o'z davlatlarini g'arbiy Xurosonda barpo etadilar. 1365 yilda Samarqand ham ular tomonidan bir muddat idora etiladi. 1381 yilda esa 43 yil umr ko'rgan sarbadorlar davlati Sohibqiron Amir Temur davlatiga qo'shilib ketadi. Shunday qilib, poytaxti Samarqand bo'lgan markazlashgan Amir Temur davlatining vujudga kelishi mo'g'ullar istilosiga barham beradi. Temuriylar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy hayotning ancha barqarorlashuvi madaniy hayotning qayta tiklanishi va ravnaq topishiga keng imkoniyatlar yaratdi. Taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetov buni quyidagicha izohlaydi: «Ulug' davlat arbobi va lashkaiboshi Amir Temur hamda uning xalqlari hukmronligi davrida O'rta Osiyoda kuchli va yagona davlat yuzaga keldi. Bu davrda tarixda birinchi marta Movarounnahr va Xurosondagi o'zbek qabilalari bir xalq, bir millat sifatida o'zaro birlasha boshladilar. O'rta Osiyoda katta

etnik guruhni tashkil etgan bu xalq Temur va temuriylarni har tomonlama suyb turgan asosiy kuch edi. Temur va uning avlodlari, avvalo, ana shu xalq nomidan ish ko'rar, o'zlarini shu xalqqa mansub deb bilar edilar. Temur va temuriylar davrida turkiy xalqlar orasida katta siyosiy va madaniy jonlanishning yuz berishi sababi ham, avvalo, shunda edi. Menimcha, tarixda hech qachon, hatto XVIII- XIX asrlarda ham o'zbeklar XV asrdagidek katta xalq bo'lib, shunday katta hududdagi buyuk bir davlatga birlashmagan edi. Xususan, Babe, Hirot yaqinidagi o'zbeklarning Movarounnahr o'zbeklari bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy yaqinlashuvi o'zbek xalqi tarixida katta voqea bo'lib, o'zbek adabiyoti tarixida chuqur iz qoldirdi. Alisher Navoiydek buyuk shoir va mutafakkimning o'zbek adabiyoti va adabiy tili taraqqiyotida ulkan hissa qo'shgan noyob ijodkoming O'zbekiston hududida emas, Hirotida nash'-u namo topgani va faoliyat ko'rsatganini ayrimlari qayd qilingan omillar bilan izohlash mumkin. Xurosonda bu davrda faqat Alisher Navoiy emas, Mavlono Lutfiy, Gadoiy, Atoiy kabi o'zbek shoirlari ham yetishganligini unutmazlik kerak» (Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent. 1993, 97-bet).

Sohibqiron Amir Temur Qora, Egey, O'rta Yer dengizidan to Hindistonning sharqigacha, Mo'g'uliston va Xitoygacha, Hind okeanidan to Ural tog'larigacha, Moskva ostonasidan Dnepr bo'ylarigacha bo'lgan juda katta hududni qamrab olgan buyuk saltanatga asos soldi. Temur davlatining poytaxti Samarqand sharqning eng go'zal shaharlaridan biriga aylandi. Buyuk jahongir Amir Temur kosib va hunarmandlarni, ilm arboblari, shoir va san'atkorlarni qo'llab-quvvatladi. Movarounnahming Samarqand, Shahrisabz, Turkiston kabi shaharlaridajuda katta me'moriy inshootlar baho qilindi. Bu ishlarga istilo qilingan mamlakatlardan keltirilgan hunarmandlar va olimlar ham jalb etildi. Ma'lumki, Amir Temur Xitoyga qarshi lashkar tortib O'troga borganida, 1405 yilning 18-fevralida olamdan o'tadi. Sohobqiron amirzoda Pirmuhummadni valiahd qilib tayinlagan edi. Temuriyzodalar uning vasiyatiga amal qilishmadi. Natijada Temur davlati parchalanib ketdi. Uning tarkibidagi ko'p o'lkalar alohida davlat maqomini qo'lga kirita boshladi. Temurning avlodlari ixtiyoriga Xuroson va Movarounnahr mamlakatlarigina qoldi, xolos. Amir Temurning vafotidan so'ng ikkiga ajralgan Hirot poytaxt Xurosonni 1409-1447 yillarda Shohruh Mirzo, Samarqand poytaxt Movarounnahmi esa uning o'g'li Ulug'bek Mirzo 1409-1449 yillarda idora qilishdi. Temuriylar davlati ikki yirik hokimiyatga ajralgan bo'lsa-da, har ikkala mamlakat o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy aloqalar tobora yuksala bordi. Hirot va Samarqand yirik madaniy markazga aylandi. Ayniqsa, Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor sifatida juda muhim ilmiy-madaniy ishlarini amalga oshirdi. Amir Temur zamonida qurilishi boshlangan «Bibixonim» masjidi, «Go'ri Amir» maqbarasi va Shohizinda binolari majmui Ulug'bek Mirzoning sa'y-harakatlari bilan nihoyasiga yetkazildi. Bulardan tashqari, bu ulug' hukmdor «Chil ustun» («Qirq ustun»), «Bog'i maydon» kabi bir necha bog'lar barpo qilib, obodonchilik ishlariga diqqatini qaratdi. Ulug'bek Mirzoning Buxoro, Samarqand, G'ijduvon va boshqa joylarda qurdirgan madrasalari ilm-ma'rifat taraqqiyoti uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

1424-yilda Muhammad Tarag'ay (Ulug'bek) nujum ilmini teran o'rganish maqsadida Samarqanddagi Obi rahmat suvi yonidagi tepalikda uch qavatli muhtasham rasadxona baho etdi. U yerda Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid, Ali Qushchi kabi olimlar ishtirokida sayyoralar olamining sirlarini aniqlab, 1018 ta yulduzning holat-harakatini o'rganib chiqishadi. Buyuk olimning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» («Ko'ragoniyning yangi yulduzlar jadvali») ana shu kuzatishlari asosida vujudga keladi. Shoh va olim Ulug'bek Mirzo san'at va adabiyot bilan shug'ullanar, san'atkorlar va shoirlarga homiylik qilar, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, «Gohi nazmga mayl qilur erdi» (MAT.13-jild. 166-bet) 1447 yilda Shohruh Mirzo vafot etadi. Oradan ikki yil o'tgach, 1449 yilda ulug' olim va hukmdor Ulug'bek Mirzo o'z o'g'li Abdulatif Mirzo tomonidan fojiali qatl etiladi. Bu voqealar temuriy shahzodalar o'rtasida toj-u taxt kurashini yanada keskin qilib qo'yadi va avj oldiradi. 1450 yilda ota taxtini egallagan padarkush Abdulatif ham o'ldiriladi. Uning saltanat taxtidagi hukmronligi bor-yo'g'i olti oygina davom qiladi, xolos. Temuriy shahzodalar o'rtasidagi toj-u taxt uchun olib borilayotgan kurashlar 1450 yilning boshlarida ancha kamayib qoladi. Xuroson 1451-1457 yillarda Shohruhning nabirasi

Abulqosim Bobur Mirzo, Movarounnahr esa 1452 yildan e'tiboran Mironshohning nabirasi Abusaid Mirzo ixtiyoriga o'tadi. Abulqosim Bobur Miizo Alisher Navoiy va Husayn Boyqaroga homiylik qilgan temuriy hukmdorlaridan biridir. U vafot etgach, 1457 yilda Abusaid Mirzo Xuroson va Movarounnahrni birlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Temuriy hukmdorlaridan faqat Abusaid Mirzoga Alisher Navoiyga yaxshi munosabatda bo'lmagan. U Hirot hukmdori sifatida Husayn Boyqaro avlodlari, jumladan, uning maktabdosh do'sti Alisher Navoiyni o'ziga ashaddiy dushman deb bilgani uchun ham ulug' shoimi Xurosondan uzoqlashtiradi. Bu haqda Zaxiriddin Muhammad Bobur. «Bilmon, ne jarima bila sulton Abusaid Mirzo Hiridin ixroj qildi» (Bobumoma. Toshkent, 1960, 233-bet), - deya munosabat bildiradi.

1469 yilning boshlarida G'arbiy Eronni ishg'ol etish uchun olib borilgan kurashlarda Abusaid Mirzo mag'lubiyatga uchraydi va fojeali o'ldiriladi. Shu yili Hirot taxtini egallagan Umarshayxning nabirasi Sulton Husayn Boyqaro Xurosonda hukmronlik qila boshlaydi. Movarounnahr esa Abusaid Mirzoning o'g'illari Sulton Ahmad, Sulton Mahmud va Umarshayxlar tomonidan bo'lib olinadi. Sulton Husayn Boyqaro davrida Xuroson poytaxti Hirot yirik madaniy markazga aylanadi. Bu davrda ilm-fan, san'at, badiiy adabiyot rivojlandi.

Albatta, bunday jiddiy ijobiy o'zgarishlarda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylarning ham xizmatlari nihoyatda ulug'dir. Temuriy hukmdor hamda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning sa'y-harakatlari bilan poytaxtda iqtidorli shoir-u olimlar, hunarmandlar to'planadi. Bir qancha madrasalar, madaniy va sog'lomlashtirishga qaratilgan inshootlar barpo etiladi. Husayn Boyqaroning o'zi ham «Husayniy» taxallusi bilan ijod qilib, dilbar she'rlar yaratadi. Uning «Devon» va «Risola» asari bizgacha yetib kelgan. Bu hukmdor san'at va adabiyot ahliga homiylik qilish bilan bir qatorda, manbalarda qayd etilishicha, ijod ahliga qarata turkiy tilda asarlar yozish haqida farmon ham chiqargan.

XV asrning oxirlariga kelib, temuriy davlatlari tobora inqirozga yuz tuta boshladi. Ayniqsa, Movarounnahming parchalanishi bu inqirozni ancha tezlashtirdi. Sirdaryoning quyi oqimida yashovchi o'zbeklar Abulxayrning o'g'li Muhammad Shayboniyxon tarafiga o'taboshladilar. Movarounnahrda temuriy hukmdorlarini birlashtira oladigan shahzoda yoki podshoh bo'lmaganligidan foydalangan Shayboniyxon 1499 yilda Buxoroni, 1500 yilda Samarqandni, 1505 yilda Xorazmni o'ziga bo'ysundirdi. 1506 yilda Husayn Boyqaro vafot etgach, Xuroson ham parchalana boshladi. 1507 yilda Muhammad Shayboniyxon Xuroson poytaxti Hirotni ham o'z ixtiyoriga o'tkazadi. Temuriy shahzodalardan Zaxiriddin Muhammad Bobur bobomeros saltanatini qayta tiklash orzusida uzoq yillar kurashdi, ammo har gal ham Shayboniyxon qo'shinlarining qo'li baland kelib, uning bu shirin oizusi qiyomat qarziga aylanadi. Shayboniyxon ham Amir Temur idora usuliga qat'iy amal qildi. Saroyga olim va shoirlar, san'at ahlini to'pladi. O'zi ham she'riar yozib, devon tuzdi. Shuningdek, u «Bahr ul-hido» («Hidoyat dengizi») nomli dostonining ham muallifidir. Shunday qilib, XVI asming boshlaridan Xuroson va Movarounnahida temuriylar saltanati o'mida shayboniylar hokimiyati o'rnatildi. Bu hokimiyat yuz yil davomida hukm surdi. Muhammad Shayboniyxon esa 1510 yilda Eron shohi Ismoil Safaviy bilan jangda mag'lubiyatga uchiadi va o'ldirildi. Shayboniylar sulolasi hukmronligi davrida ham toj-taxt uchun kurashlar temuriylardan meros bo'lib o'tdi va yanada kuchaydi.

XIV asrning oxirida «Muhabbatnoma» muallifi Xorazmiy, Qutb Xorazmiy, Sayfi Saroyi kabi shoirlar barakali ijod qilishgan bo'lishsa, XV asming birinchi yarmida Haydar Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiy, Hofiz Xorazmiy kabi so'z san'atkorlari badiiy ijod bilan shug'ullanadi.

XV asming ikkinchi yarmi o'zbek mumtoz adabiyoti tarixida, haqiqiy ma'noda, Alisher Navoiy davri bo'ldi. XVI asrda esa Zaxiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Majlisiy, Xoja kabi mumtoz ijodkorlar adabiyot ravnaqiga o'zlarining munosib ulushlarini qo'shishga muvaffaq bo'lishdi.

XIV-XV asming birinchi yarmida turkiy adabiyot olamida adabiy tur va janrlar ancha takomillashdi. Shoirlar yangi janrlarda ijod eta boshlashdi. Nazm badiiy adabiyotda yetakchi tur vazifasini o'tashda davom etdi. Shoirlarimiz (aniqrog'i, Alisher Navoiy) lirikaning 16 janrida qalam tebratishdi. Turkiy adabiyotda Nosiruddin Rabg'uziy asarida ilk bor uchragan g'azal namunasi bu daviga kelib, badiiy adabiyotdagi eng yetakchi she'riy shaklga aylandi. G'azalning mavzu doirasi ancha kengaydi. Unda ramziy-majoziy ma'no anglatuvchi badiiy timsollardan keng foydalanildi. Mana shu timsollar vositasida ilohiy va majoziy ishq, orifona g'oyalar, axloqiy-ma'naviy qarashlar badiylashtirildi. Hajviy g'azallar ijod etildi. Biigina Alisher Navoiyning o'zi 3000 dan ortiq turkiy va forsiyda mana shu janrda asarlar yozdi. «Xazoyinul-maoniy» devonidan ulug' shoiming 2600 dan ortiq g'azali o'rin oldi.

XV asrning ikkinchi yarmidan XVII asrgacha bo'lgan davrda muxammas, ruboiy, qit'a kabi janilar nazmning asosiy she'riy shakllari bo'lib qoldi. Muxammasning ikki ko'rinishi: biror shoiming faqat o'ziga tegishli misralardan tarkib topgan (muxammasi tab'i xud) muxammaslar hamda o'zga shoir g'azaliga muxammas bog'lash, ya'ni g'azal baytlariga uchtadan misralar qo'shib, uning bandlarini besh satrdan tarkib berish (muxammasi taxmis) kabi muxammaslar vujudga keldi. Taxmis-muxammaslar alohida ahamiyatga molik bo'lib, ular o'zaro ta'sirlanish, bellashish, javob aytish tarzida paydo bo'la boshladi. Shubhasiz, shoirlar o'tmishda yashagan yoki zamondosh ijodkorlarning eng yaxshi deb topilgan g'azaliga muxammas bog'ladilarki, bu ma'lum ma'noda g'azal va unga muxammas bog'lash shoiming ijodiy salohiyatini belgilashda bir mezon-me'yor vazifasini o'tadi, deyish mumkin. Shoirlar axloqiy-ta'limiy va falsafiy qarashlarini qit'a va ruboiy kabi janrlarda badiiy ifoda etishdi. Bu davrda faqatgina turkiy adabiyotga taalluqli bo'lgan va she'rxonga ko'proq badiiy zavq bag'ishlaydigan tuyuq janrining vujudga kelishi muhim ahamiyat kasb etadi. Tuyuq jinos san'ati vositasida vujudga kelgan she'riy shakl bo'lib, to'rt misradan tarkib topadi. Tuyuqda misralar a-a-b-a tarzida omonim so'zlar asosida qofiyalanadi. Bu she'riy shakl qat'iy ramali musaddasi maqsur vaznida (foilotun foilotun foilon) yoziladi. Adabiyotshunos N.Mallayevning ma'lumotiga ko'ra, dastlabki tuyuq namunasi turkiy adabiyotda XIV asr shoiri Burhoniddin Sivosiy devonida uchraydi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976,216-bet). Bulardan tashqari, lirik turning musaddas, musamman, mustazod, taiji'band, tarkibband, qasida, marsiya, soqiynoma, lug'z, muammo kabi jamiarida ham ijod etildi.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida muhim bosqich bo'lgan bu davrda noma, munozara, doston, hikoya, masal va memuar kabi janrlar ham vujudga kelgan. Xorazmiy «Muhabbatnoma» asari bilan nomajanriga (turkiy adabiyotda, albatta) asos soldi. Bu shaklda yaratilgan asarlarda epik bayon his-tuyg'ularning nozik ifodasi bilan badiylashtirilishiga ko'ra, noma - liro-epik turga yaqinlashdi. Liro-epik tur ham ancha ravnaq topdi. Ishqiy- romantik («Yusuf va Zulayho», «Gul va Navro'z», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor»), falsafiy-ta'limiy («Gulshanul-asror», «Hayratul-abror»), falsafiy («Lisonut-tayr»), tarixiy («Shayboniynoma») va qahramonlik («Saddi Iskandariy») kabi dostonlar masnaviy shaklida ijod etildi. Munozara janri esa ham nasriy, ham nazmiy ko'rinish kasb etdi. hikoya, masal, memuar jamiarida ham barakali ijod etildi. O'zbek mumtoz adabiyotida Alisher Navoiyning «Xamsatul-mutahayyirin», «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad» asarlari, Zahiriddin Muhammad Bobur «Bobumoma»sining vujudga kelishi o'zbek nasrining ancha taraqqiy etganligini dalillaydi. Shunday qilib, bu davrda juda ko'p she'riy shakllar bilan biiga badiiy nasming nodir namunalari ham vujudga keldi va takomillashdi.

Adabiy aloqalar. Taijima adabiyoti va adabiyotshunoslik asarlari

G'oyaviy-ma'naviy sarchashmalari Qur'oni karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limoti hisoblangan Sharq adabiyoti namoyandalari badiiy ijodida adabiy ta'sir, adabiy aloqalar masalalari g'oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Mumtoz she'riyatda g'oyani qay holda rangin ifodalanishi she'ring badiiyatini belgilovchi omil ekan, shubhasiz, Sharq xalqlarining mumtoz

ijodkorlari bir-birlarining adabiy tajribalaridan ilhomlandilar, ilg'or adabiy an'analami davom ettirib, uning yuksalishiga o'zlarining hissalarini qo'shdilar.

XIV asr o'rtalaridan XVII asrgacha bo'lgan davr o'zbek mumtoz adabiyoti o'ziga qadar shakllangan Sharq xalqlari adabiyoti ilg'or an'analarini teran o'rganib, kamol toptirgan, ayni choqda, keyingi bosqich shoirlari uchun maktab bo'larli adabiy meros qoldirgan muhim jarayondir. Bu davrda Rudakiy, Firdavsiy, Fariduddin Attor, Jaloluddin Rumi, Xoqoniy, Nizomiy, Salmon Sovajiy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz va Kamol Xo'jandiy singari buyuk Sharq so'z ustalarining asarlari turli xalq vakillari tomonidan sevib o'qilar, Movarounnahr, Xorazm, Xuroson, Eron, Ozarbayjon, Hindiston va boshqa yurtlarning kotiblari tomonidan kitobat qilinadi, musavvirlari tomonidan asarlari minatyuralar bilan ziynatlanar, tazkiralarda bu ulkan iste'dod sohiblari haqida ma'lumotlar berilardi. Zikri o'tgan davrda ijod etgan Lutfiy Shoshiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi shoirlar Sharq adabiyotining ulug' namoyandalari Hofiz va Sa'diy singarilar qatoridan o'rin oladi. Mashhur Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy asos solgan xamsachilik an'anasi bu davrda o'zining eng yuksak cho'qqisini zabt etdi. Haydar Xorazmiyning «Gulshanul-asror» dostoni Nizomiy Ganjaviy «Panj ganj»ining ilk dostoni «Maxzanul-asror»ga javobiya tarzida turkiy tilda bitildi. Ulug' fors-tojik shoiri Abdurahmon Jomiy o'zining «Haft avrang» asari bilan xamsachilik taraqqiyotini yangi bosqichga ko'tardi. Turkiy tilda Alisher Navoiyning «Xamsa» asari vujudga keldi. Shuningdek, bu an'anani davom ettirgan marog'alik shoir Mavlono Ashraf Alisher Navoiyning tahsiniga sazovor bo'lgan «Xamsa»sini yaratdi.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiyning qalb daftari varaqlanar ekan, unda buyuk mutafakkimning o'z ustozlari sha'niga aytilgan ko'plab dil so'zlari, haroratli satrlari ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Shayx Muslihiddin Sa'diy, Shamsuddin Xoja Hofiz Sheroziy singari Sharq she'riyati allomalariga bo'lgan yolqinli muhabbati yorqin sezilib turadi.

Shu nuqtai nazardan, uning «Xamsa»si katta ahamiyat kasb etadi. «Hayratul-abror» dan ko'chirilgan mana bu satrlarni his-hayajonsiz mutoala qilish imkondan tashqaridir.

Menki talab yo'Iida qo'ydim qadam,

Bordur umidimki, chu tutsam qalam.

Yo'ldasa, bu yo'Ida Nizomiy yo'lum,

Qo'ldasa, Xusrav bila Jomiy qo'lum,

Nukta sururida ravo bo'lmag'ay,

Buki Navoiyga navo bo'lmag'ay. (Alisher Navoiy. Xamsa. Toshkent, 1960, 32-bet)

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy so'z mulkining ma'ruf dostonlaridan ma'naviy madad so'raydi, ular ruhi va asarlarining ma'naviy-ma'rifiy xayrixohligiga katta umid bog'laydi. O'zbek, tojik, ozarbayjon, hind shoirlari ijodida qur'oniy-irfoniy g'oyalar hamda xalq og'zaki ijodi ta'siri tobora teranlashib boradi. Markaziy Osiyo xalqlari yozma adabiyotida sayyor mavzularga murojaat etish ham o'zaro adabiy aloqalarning bir ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Bu hodisa davr ijodkorlari tomonidan yaratilgan asarlarda o'z ifodasini topishi bilan bir qatorda, keyingi davr shoirlari ijodida yanada takomillashtiriladi. Jumladan, o'zbek shoiri Durbekka nisbat beriladigan «Yusuf va Zulayho» asari mavzuiga Ozarbayjon shoiri Xatoiy, tojik shoiri Abdurahmon Jomiylar murojaat qilib, an'ana zaminida yangi ijodiy asar bunyod qildilar. Shuningdek, Xoja Imomuddin Lohuriy, tojik shoirlari Xotifiy va Hiloliy, Ozarbayjon shoirlari Fuzuliy va Haqiriy hamda yana bir qator qalamkashlar «Layli va Majnun» mavzuini qalamga

olishdi. Bu sayyor mavzular xalqlar orasidagi do'stlik, adabiyotlar o'rtasidagi adabiy aloqalar rishtalarini yanada mustahkamladi.

XV asrning zabardast shoirlari Nuriddin Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning do'stlik hamda ijodiy hamkorlik munosabatlari o'zbek, tojik adabiy aloqalarini yanada yuksak pog'onaga ko'tardi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning ikki tilda ijod qilishi bu borada muhim ahamiyat kasb etdi. Alisher Navoiy ijod maktabining tojik, turkman, ozarbayjon va yana qator turkiy xalqlar adabiyoti rivojiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini akademiklar A.M.Mirzoyev, H.Orasli, B.A.Qoriyev singari yirik adabiyotshunoslar ilmiy o'rganib, adabiyotshunoslik fani uchun nihoyatda zarur bo'lgan qimmatli mulohazalami bayon etdilar. A.M.Mirzoyev Alisher Navoiyning fors-tojik adabiyoti oldidagi xizmatlari haqidagi qarashlarini xulosalar ekan, yozadi: «Shu tariqa Alisher Navoiy nafaqat turkiy adabiyotning buyuk bir namoyandasi, adabiyot va san'at ahlining homiysi hamda XV asming ikkinchi yarmidagi Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining ilmiy- adabiy va san'ati taraqqiyotiga qudratli asoschi bo'libgina qolmay, balki Abdurahmon Jomiydan keyin, XV asr fors-tojik g'azalchiligining eng buyuk vakillaridan biri sifatida, bizning adabiyotimiz tarixidan ham munosib o'rin oladi» (Mirzoyev A. Foni va Hofiz.- «Navoiy va adabiy ta'sir masalalari». Toshkent, 1968, 62-bet). Xuddi shuningdek, Ozarbayjon adabiyoti ravnaqida ham Alisher Navoiy ijodidan bahramand bo'lish alohida ahamiyat kasb etadi, deyish mumkin. Jumladan, shoir Muhammad Fuzuliy o'zining «Layli va Majnun» dostonida Alisher Navoiy an'analarini davom ettiribgina qolmay, uni takomillashtirdi.

O'zbek shoirlarining nomachilik bobidagi yutuqlari ozarbayjon shoiri Xatoyning «Dahnoma» asarini yozishga, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy va boshqalarning munozaralari Fuzuliyning shu janrda bir necha asar yozishga ilhomlantirdi. Turli xalqlarning shoirlari bir-birlarining asarlariga nazira yozdilar, g'azallariga taxmis bitdilar, tazmin qildilar. Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiy kabi shoirlar fors-tojik tilida ham ijod qilgan bo'lsalar, tojik shoiri Binoiy o'zbek tilida asarlar yozdi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent, 1976, 221-bet).

Bu davrda tajjima adabiyoti ham bir qator muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Ayniqsa, erkin tajjima borasida Qutb Xorazmiy tomonidan o'zbek tiliga o'girilgan Nizomiy Ganjaviyning «Xusrav va Shirin» dostoni hamda Sayfi Saroyi tomonidan Shayx Sa'diy «Guliston»ni «Guliston bit-turkiy» nomi bilan tarjima qilishi yuksak ma'naviy ahamiyatga molik. Shuningdek, Ma'sud ibn Ahmad Sa'diy Sheroziyning «Bo'ston» asarini turkiy tilga o'girdi. «Malikul-kalom» Mavlono Lutfiy esa Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafamoma»si asosida turkiyda o'n ming misra hajmidagi qahramonlik dostonini yozadi.

XV asr o'rtalaridan XVII asigacha bo'lgan davrda Sharq adabiyoti, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida turli janrlarda badiiy jihatdan mukammal asarlar vujudga keldi. Bu hodisa o'z navbatida adabiyotshunoslik fanining taraqqiy etishida keng imkoniyatlar yaratdi. Ayni davrda ham adabiyotshunoslik hamda adabiy tanqid o'ziga xos yo'nalishda, turli-tuman shakllarda namoyon bo'ladi. Taniqli shoirlarning asarlarini to'plash, kitobat qilish ana'anasi davom etadi. Jumladan, temuriy hukmdorlaridan Shohruh Mirzoning uchinchi o'g'li Boysunqur Mirzo rahbarligida fors-tojik shoiri Abulqosim Firdavsiy «Shohnoma»sining bir necha qo'lyozmalarini chog'ishtirish asosida ishonchli mukammal matn vujudga keltiriladi. XV asming ikkinchi yarmida Xusrav Dehlaviyning kichik she'riy asarlarini to'plab, alohida devonlar holda tartib berilishi, ko'paytirilishi ham muhim adabiy hodisadir. Shuningdek, XIV-XV asrlar adabiyoti bo'yicha yangi tazkiralarni tuzildi. Zamonasining iqtidorli olimi va shoiri Faxriy Hirotiy «Radoiful-ash'or» («Radifdosh she'rlar») bayozini yaratdi. Navoiy asarlari asosida «Badoyiul-lug'at» kitobi vujudga keldi.

Mazkur davrda adabiy-tanqidiy qarashlar faxriya, debocha, manoqib, turli she'riy parchalar, she'r va shoirlik haqidagi maxsus asarlar, tazkira va tarixiy kitoblar tarkibida rivoj topdi. Bu hodisa oldingi davrlarga qaraganda, adabiyotshunoslikning ancha ravnaq topganligi

hamda adabiy-tanqidiy qarashlarni ifodalashda aniqlikka e'tiborning birmuncha kuchayganligini ko'rsatadi. Chunonchi, aruz vazni, qofiya, muammo janri va adabiyotning boshqa dolzarb masalalari haqida bir necha asarlar vujudga keldi. Shayx Ahmad Taroziyning she'riy janrlar, san'atlar, qofiya, muammo hamda turkiy aruzga doir risolalarini o'zida mujassam etgan «Funun ul-balog'a» kitobi, Yahyo Shaybakning aruzga doir ikki risolasi, Sayfi Buxoriyning «Aruz» risolasi, Kamoliddin Husaynning muammo haqidagi risolasi, Abdurahmon Jomiyning muammo (muammoga doir uch risola) va qofiya hamda aruzga doir risolalari, Alisher Navoiyning «Mezonul-avzon», «Majolis un-nafois» va «Risolai muammo» asarlari, Bobur Mirzoning («Muxtasar») aruz risolasi, Hiloliyning «Risolai qofiya»si, Atoulloh Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi'» asari kabilar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning rang-barang janrdagi asarlarida, Zayniddin Mahmud Vosifiyning «Badoyi' ul-vaqoe'», Zahiriddin Muhammad Bobuming «Bobumoma»sida adabiyot tarixi va nazariyasiga oid nodir ma'lumotlar, fikr-mulohazalar bildiriladi.

Abu Mansur as-Saolibiyning «Yatimat ad-dahr» asari tazkira janrining ilk namunasi bo'lsa, asli buxorolik bo'lib, keyinchalik Hindistonda muqim yashagan Muhammad Avfiy XIII asming birinchi choragida «Lubob ul-albob» («O'zaklaming o'zagi») tazkirasini yozgan edi. XV asr esa tazkirachilik taraqqiyotida alohida bosqich bo'ldi. Bu davrda ilk turkiy tazkira Shayx Ahmad bin Xudoydot Taroziyning «Fununul-balog'a» («Yetuklik ilmlari») nomli asari (hijriy 840, milodiy 1436-1437 yillarda) dunyo yuzini ko'rdi (Qarang: Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent, 1996, 19-26-betlar). Aslida Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» asariga nisbatan qo'llangan tazkira atamasi nisbiy mohiyat kasb etadi. Chunki muallif o'z davri ijodkorlari haqida maxsus ma'lumot berishni o'z oldida vazifa qilib qo'ygan emas. U she'riy janr, san'atlar va aruz haqida nazariy mulohazalarni bayon qilarkan, o'z nazariy mulohazalarini tasdiqlash maqsadida turli zamonlarda yashagan turkiygo'y hamda forsiyzabon shoirlar she'rlaridan misollar tanlaydi. Ana shu tariqa «Funun ul-balog'a» she'riy guldasta-tazkirani eslatadi. Shuningdek, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro» va Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» hamda «Nasoyim ul-muhabbat» asarlari bu davrda yaratilgan tazkiralarning eng mumtozlari sanaladi. Abdurahmon Jomiyning «Bahoriston» asari ham tazkirachilik taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. Mazkur asarning yettinchi ravzasi (bobi) tazkira tarzida yozilgan bo'lib, unda qirq shoir-u adiblar haqidagi ma'lumotlar jamg'arilgan. Bu yodnomalar keyingi davr tazkirachilik taraqqiyotiga ijobiy turtki berdi.

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari, uning badiiyati Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandalardan biridir. Bu iste'dodli ijodkoming hayoti va faoliyati, adabiy merosi haqidagi ma'lumotlar juda kamy etib kelgan. Shoirning hozircha bizga ma'lum yagona asari «Muhabbatnoma»ning muqaddima va xotimasida uning shaxsi qisman bo'lsa-da, o'quvchiga tanishtiriladi. Shuningdek, adabiyotshunos N.Mallayevning qayd etishicha, shoiming «Muhabbatnoma» asariga ilova qilingan she'riy «hikoyat» ham mavjud bo'lib, unda ijodkoming Sharq mamlakatlariga sayohatga chiqqanligi, jumladan, Rum va Tayfundan o'tib, bir do'sti bilan Shomga safar qilganligi haqida ma'lumot beriladi (Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976, 227-228-betlar).

Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari juda ko'p sharqshunos olimlarning e'tiborini o'ziga qaratadi. Jumladan, A.M.Samoylovich, M.F.Ko'prulizoda, A.M.Shcheibak kabi horijiy tadqiqotchilar bu borada qiziqarli ilmiy izlanishlar olib borishdi. Shuningdek, o'zbek adabiyotshunoslaridan S.Qosimov 1950 yilda Xorazmiy ijodi bo'yicha nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. Bulardan tashqari, N.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi»da va boshqa manbalarda shoir haqida ma'lumot beriladi. Xorazmiy ijodkoming taxallusi bo'lib, uning nomi hamon ma'lum emas. «Muhabbatnoma»da mazkur taxallus bir necha o'rinlarda keltiriladi. Chunonchi, asar xotimasidagi quyidagi baytlarda uning yozilgan yili ham o'z ifodasini topgan:

«Muhabbatnoma» so'zin munda ayttim,

Qomug'in Sir yaqosinda bitidim.

Nazar biria agar Jamsen, gar Osaf,

«Muhabbatnoma»ni qilsang musharraf.

O'qig'il fotiha dur qibla yoni,

Suvyunsun banda Xorazmiy ravoni.

Bu daftarkim bo'lubtur Misr qandi,

Y yetti yuz elli to'rt ichra tugandi. (Xorazmiy. Muhabbatnoma. Kitobda. Muborak maktublar. Toshkent-1987, 39-bet). Shoir «Muhabbtнома»ning aksariyat qismini Sirdaryo bo'yida yozganligini e'tirof etadi. Asaming yozilgan joyi masalasiga kelganda, tadqiqotlarda Sirdaryo bo'yidagi Sig'noq shahri tilga olinadi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978,187-bet). Ijodkoming taxallusi uning Xorazmda tug'ilib o'sganligini dalillaydi. Shunday qilib, asar hijriy 754 yilda (melodiy 1353-1354 yillaming qish faslida) Sirdaryo atrofida yozilgan. «Muhabbatnoma» Oltin O'rda hukmdoriidan bo'lgan Muhammad Jonibekning (1342-1357) Sirdaryo muzofotidagi amaldori Muhammadxojabekning taklifi bilan qish faslida ijod etilganligi asarda shoir tomonidan quyidagicha bayon etilgan:

Tabassum qildi, aydi: «Ey faloni,

Keturgil bizga loyiq armug'oni.

Ko'ngul bahrinda ko'p gavharlaring bor,

Ochunda porsiy daftarlaring bor.

Muhabbat nardini ko'plardin uttung,

Shakartek til bila olamni tuttung.

Tilarmankim, bizing til biria paydo

Kitobe aylasang bu qish qotimdo.

Kim ush eltek kechar ayyomi foniy,

Jahonda qolsa bizdin armug'oni.»

Qabul qildim, yer o'ptim, aydim «Ey shoh!

Eshiking tuprog'i - davlatli dargoh.

Kuchum yetmishcha ko'p xizmat qUoyin,

Jahonga ezgu otingni yoyoyin.

Bukun tongqa tikin may no'sh qilg'in,

Badiha bu g'azalni go'sh qilg'in» (11-12-b.).

Ko'rinadiki, «Shakartek til bila olamni tut»gan Xorazmiy «Muhabbatnoma»gacha ham badiiy ijod bobida yetarli tajribaga ega qalamkashlardan biri edi. Ikki tilni ham (forsiy va turkiy) hayotdan olgan zavqini badiiy va ravon ifodalash darajasida bilgan shoir dastlab zamona zayliga

ko'ra, forsiyda qalam tebratdi. Parchada Muhammad Jonibek tilidan keltirilgan ishoraga muvofiq «Muhabbatnoma» uning turkiydagi dastlabki asari bo'lib chiqadi. Fikrimizcha, bu badiiy uslub qirrasining satrdagi jilosi bo'mog'i lozim. Aslida esa Xorazmiy «Muhabbatnoma»ga qadar ham turkiyda she'rlar yaratgan ko'rinadi. Chunki muayyan tajribaga ega bo'lmay turib, bunday yirik she'riy asami bunyod etishni tasavvurga sig'dirish dushvordir. Shayx Sa'diy «Guliston»ining Sayfi Saroyi tomonidan qilingan (1390-1391) tarjimasining Leyden universiteti kutubxonasida saqlanayotgan bir qo'lyoznasi tarkibida Xorazmiy taxallusli shoirning quyida matni ko'chiriladigan turkiy g'azali uchraydiki, bu adabiy ma'lumot ham bizning yuqoridagi xulosamiz foydasiga xizmat qiladi. Xorazmiy aytur.

Soldi niqob chehratin ul turid xovariy
Bo'ldi yana jahon yuzi oynatek oriy.
Tun nafasig'a urdi quyoshing shuo'i o't,
To'ldi aning nasimi bilan ko'k mijmari.
Qochti habash cheriki odam qal'asi taba,
Chiqti esa ufuq qinidin subh xanjari.
Anqosi ko'k qofining ochti ikkinchi bor,
Yulduz tuyuri barchasi turdi ari-bari.
Daryoqa cho'kti oy sadaftek ko'rinmas-ush,
Sohilg'a tushti Zuhra-yu tiladi Mushtari.
Soqiy, qadahni sun dag'i ravonaklm,
Bo'ldi ravona kol: uza xurshid sog'ari.
Ishrat bila jahonni yigitlikta xush kechir,
Kim hech kishiga qolmadi bu bevafo qari.
Dunyo senga qolurmu, Sulaymong'a qolmadi?
Ulkim anga musaxxar edi dev-u ham pari.
Xorazmiyning agar tani tuproq bo'lsa ham,

Otin tin tutar jahon ichra so'zIari . (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom. Toshkent, 1978,188-bet). Mazkur g'azalning turkona ohangi va uslubi Xorazmiy she'riyati ruhini eslatadi. Shunga ko'ra, bu g'azal ham «Muhabbatnoma» muallifiga tegishli, deyish mumkin. «Muhabbatnoma»ning ikki qo'lyozma nusxasi mavjud. Ulardan biri uyg'ur va ikkinchisi arab yozuvida ko'chirilgan. Uyg'ur yozuvidagi qo'lyozma 1432 (835) yilda Yazd shahrida, Mir Jaloluddin degan kishining topshirig'i bilan Boqi Mansur baxshi nomli kotib tomonidan ko'chirilgan. Mazkur qo'lyozmaning 158-177-varaqlaridan «Muhabbatnoma»ga o'rin berilgan bo'lib, qolgan qismida «Sirojul-qulub» («Ko'ngillaming nuri»), «Masala kitobi» («Masal va matal kitobi»), «Rohatul-qulub» («Ko'ngillaming rohati») kabi axloqiy-ta'limiy asarlar va Mavlono Lutfiy qalamiga mansub to'rt g'azal keltirilgan.

Asaming arab yozuvidagi nusxasi 1508-1509 yillarda (hijriy 914 yilda) kitobat qilingan. Bu nusxada mustaqil mazmunga ega bo'lgan «xikoyat» asari ilova tarzida keltiriladi. «Muhabbatnoma» ning XX asrda chop bo'lgan turli majmua va darsliklarga kiritilgan parchalari

uchun arab yozuvidagi o'sha nusxasi asos qilib olingan. Mazkur nusxadagi «Muhabbatnoma» unga ilova qilingan she'riy «xikoyat» bilan birgalikda, 473 baytdan tarkib topgandir. Xorazmiyning «Muhabbatnoma» asari muayyan an'analarga ko'ra, Alloh hamdi bilan boshlanadi. Shundan so'ng shoir Muhammad Xo'jabek bilan ko'rishganini bayon qiladi va ikki turkiy hamda bir forsiy g'azal keltiradi. Bulardan keyin «Muhabbatnoma»dan o'rin olgan masnaviy-«Muhammad Xo'jabek madhi» hamda «Vasful-hol aytur» kabi fasllar berilgan bo'lib, bular asaming muqaddimasini tashkil etadi.

Asosiy qism nomalardan tashkil topgan. Shoir «Muhabbatnoma» muqaddimasida quyidagi masnaviyi keltirib, maqsad-muddaosini o'quvchilari bilan baham ko'radi:

Kitobat bosbladim, anjoma yetgay,

«Muhabbatnoma» Misr-u Shomga yetgay.

Bu xon uzra saloyi oma qildim,

«Muhabbatnoma»ni o'n noma qildim.

Qiloyin ikki bobin porsiy ham

Kim, atlas to'n yaroshur bo'lsa mu'Iam.

Bunin alqissa, bek madhin ayoyin

Ush andin so'ngra noma boshlag'oyin (13-bet).

Faxriya tarzida bitilgan bu ajoyib baytlarda Xorazmiy asardagi nomalar sonining o'ndan iborat bo'lishini qayd etadi hamda «Muhabbatnoma»ning 2 bobi (nomasi)ni forsiy tilda ijod qilishini ta'kidlaydi. Biroq asaming xotimaviy-o'ninchi nomasidan so'ng keltirilgan quyidagi masnaviyda muallif maqsad-muddaosining o'zgaiganligi ifodalanadi:

Kel, ey soqiy, keturgil xush sabuhi,

Kim ushbu dam erur jonning futuhi.

Icholing bodani gullar so'lisar,

Tanimiz oqibat tuproq bo'lisar.

Bu yerga yetti so'z ta'xir bo'ldi,

Burun o'n dedim, ul o'n bir bo'ldi... (35-bet).

Ko'chirilgan iqtibosga ko'ra, shoir «Muhabbatnoma»ni o'n noma tarzida tarkib bermoqchi bo'lgan. Ammo ijodiy ish jarayoni boshdagi rejaga tahrir kiritgan va shoir o'n birinchi nomani ham bitishga jazm qilgan. Biroq, negadir, asaming uyg'ur yozuvidagi nusxasida o'n birinchi noma mavjud emas. Asaming arab yozuvidagi qo'lyozmasiga tayangan adabiyotshunos N.Mallayev «Muhabbatnoma»ning o'n bir nomadan tuzilganligini qayd etadi. Darhaqiqat, «Muhabbatnoma»ning chop bo'lgan nusxalari o'n bir nomadan tarkib topgan va ulardan uchta 4-,8-hamda 11-nomalari fors-tojik, qolgan sakkiz maktub o'zbek tilidadir. Aksariyat nomalar-masnaviy- nomadan tashqari, g'azal, kichik soqiynomalami ham o'z ichiga oladi.

Shuningdek, asar xotimasida «g'azal», «Munojot», «qit'a», «Xotimatul-kitob», mustaqil mazmunga ega «Hikoyat», «Iltimosin aytur» kabi sarlavhalar ostidagi parchalar uchraydi. Asar fard bilan yakun topadi. Prof. N. Mallayev fikricha, birinchi noma tarkibida kelgan g'azal Muhammad Xo'jabek tilidan aytilgan ko'rinadi (Mallayev N. O'ek adabiyoti tarixi. Toshkent,

1976, 230-bet). Shunday qilib, «Muhabbatnoma» noma, masnaviy, g'azal, qit'a, madhiya kabi janr namunalaridan tarkib topadi. «Muhabbatnoma» haqida fikr bildirgan aksariyat mualliflarning ishlarida ayrim munozarali mulohazalar ham nazaiga tashlanadi. Bunday bahsli o'rinlar asaming forsiy nomalari, ayniqsa, o'n birinchi maktubiga tegishlidir. Ko'pchilik mualliflar o'n birinchi maktubning uslub va vaznida asar tarkibidagi o'n nomaga nisbatan qandaydir «begonalik» va «saktalik» ko'rishadi. Aslida esa «Muhabbatnoma»ning turkiy hamda forsiy maktublari o'rtasida hech qanday mazmuniy va uslubiy tafovut nazaiga tashlanmaydi. Turkiy hamda forsiy misralar qiyosiy o'rganilganda yuqoridagi fikriga to'la qanoat hosil qilish mumkin. Xorazmiy ayrim forsiy misralarni turkiyda va aksincha, turkiy satrlarni forsiyda aynan berishga harakat qilgan. Aslida yuqoridagi «shubhalar»ning negizi asar boshidagi «o'n» bilan xotimadagi «o'n bir»ga kelib taqaladi. Muallifning bunday tabiiy ishoralarini bu qadar ishonchsizlik bilan qabul qilish esa yaramaydi. Ijodiy jarayonning o'ziga xos bir maktab ekanligini, unda kutilmagan hodisalar yuz berishi, boshda chizilgan reja nogahoniy tahrirlarga uchrashining mo'tadil holat sifatida qabul qilish lozimligini nazarda tutsak, «o'n»ning «o'n biiga» aylanishiga ham oddiy bir voqea sifatida qarash mumkin. Yana «Muhabbatnoma»ga javob tarzida yozilgan Xo'jandiyning «Latofatnoma», Said Ahmadning «Taashshuqnoma» va Amiriyning «Dahnoma» asarlarining o'n nomadan tarkib topishi adabiyotshunoslikda kuzatilayotgan chalkashliklarga sabab bo'lib kelayotir. Jumladan, Xo'jandiy «Latofatnoma»ni yozishda bevosita Xorazmiyning «Muhabbatnoma» sidan ilhomlanadi. «Latofatnoma»dagi quyidagi misralar buning yorqin misolidir.

Mubabbat jomidin ichsang sharobe,

«Muhabbatnoma»ga aysang javobe.

Qabul ettim, qabuliyat yo'q erkan,

Salo urdim, salohiyat yo'q erkan.

Riyozat bahrig'a soldim o'zumni,

Iborat silkig'a tortim so'zumni.

Tilimda so'z, alimda xoma boidi,

«Latofatnoma» ham o'n noma bo'Idi (O'sha kitob, 411-bet)

Ko'rinadiki, Xo'jandiy «Muhabbatnoma»ning o'n nomadan iborat bo'lgan nusxasiga javob yozgan. Shu o'rinda badiiy ijod tajribasida tez-tez ko'zga tashlanadigan o'z-o'zini tahrir hodisasini e'tibordan soqit qilmaslik lozim. Asar birinchi tahririni nihoyasiga yetkazgan muallif matnni jiddiy nazardan o'tkazarkan, uning mulammaligiga (ikki til bilan bog'liq ranginlikka, shir-u shakaiga) yanada quvvat berish maqsadida forsiy zabondagi o'n birinchi nomani qo'shganligi shak-shubhasizdir. Xorazmiy «Muhabbatnoma»ni Alloh hamdi bilan boshlarkan, Sharq mumtoz adabiyoti an'analariga sadoqat saqlaydi va Parvardigorng yaratuvchanlik bilan aloqador fazilatlarini ko'rkam badiiy libosda beradi. Shu bilan bir qatorda, buyuk Bunyodkor mo'jizaisi bilan vujudga keltirilib, ilohiy ruhdan jon baxsh etilgan inson go'zalligini ulug'lash ham muallif diqqat markazida turadi. Asaming hamd qismida xuddi shunday uslubiy fazilatni kuzatish mumkin:

Ulug' tangrining otin yod qildim,

«Muhabbatnoma»ni bunyod qildim.

Iki yoqtu guhar olamga bergan,

Muhabbat ganjini odamga bergan,

Falakning daftarindin tunnl bo'yg'an,

Jahon bunyodini so'z uzra qo'yg'an.

Yeti qad zarnigor ayvoni volo,

Yaratti olti kunda haq taolo.

Havo uzra berur shunqorg'a quni

To'lun oydek qilur bir qatra suvni.

Aningkim, ol enginda meng yaratti,

Bo'yi biria sochini teng yaratti. (Navoiyning nigohi tushgan. Toshkent-1986, 41-bet)

Ulug' Tangrini vasfiga atalgan mazkur baytlarning so'ngida Allohning yaratig'i insonning ham benihoya go'zal ekanligi o'z ifodasini topgan. Shoir haq taolo ma'shuqaning go'zal yuzida xol yaratib, bo'yi bilan sochini teng yaratgan, - deya mahbubaning go'zal timsolini nihoyatda nazokat bilan badiiy ifoda etgan. Nomalar asaming yetakchi janri bo'lib, ular oshiqning o'z ma'shuqasiga yo'llangan she'riy maktublaridir. Ularning o'ntasi to'g'ridan-to'g'ri ma'shuqaga murojaat bilan boshlanadi. Faqat ikkinchi nomanigina shoin "Salomim gulga ayt, ey tong nasimi",-deya nasimi subhga ko'ngil izhorini bayon qilish shartli majoziy uslubiy jilosi bilan boshlaydi. Nomalar asosan ta'rif-tavsif yo'nalishida yozilgan bo'lib, ularning har birida shoiming Sharq mumtoz adabiyoti an'alaridan ijodiy foydalanganligi kuzatiladi. «Muhabbatnoma» tarkibidagi she'riy maktublarning mazmun-mohiyati, nomalarga xos xususiyatlar va badiiyati haqida muayyan tasavvur hosil qilish uchun "Avvalg'i nomani aytur" faslidan olingan quyidagi parchani nazardan o'tkazish ayni muddaodir:

Ayo, ko'rk ichra olam podshohi,

Jahon tutti sening husnung sipohi

Pari ruxsoralaming ko'rka boyi,

Yuzung- navro'z-u qoshing bayram oyi.

Ko'ngul shirin so'zungga bo'ldi Farbod,

Ko'zung Kashmir jodusig'a ustod.

Qaro meng ol yanoqinga yaroshur,

Boshim doyim adoqingqa yaroshur.

Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,

Yafo qilg'on kishilarga vafo qil.

Aqiqing suhbatindin jon bo'lur so'z,

Qamartek chehrangga boqsa, qamar ko'z.

Urur nargislaring novakni jong'a,

Kular chehrang chechaktek arg'uvong'a.

Muhabbat nori jondin ketmadi hech,

Qo'lum siym olmangizga yetmadi hech.
Saroydin bordi Chin-Mochinga choving,
Qiyoy boqsang bo'lur arslonlar oving.
Tabassum qilsangiz shakkar uyolur,
Tishing injusidin gavhar uyolur.
Jamoling y yetti olamga sipahlar,
Qatingda yer o'parlar jumla shahlar.
Falak ishqing yo'linda besar-u poy,
Isirg'ang donasi—Zuhra, yuzung-oy.
Latofat mulkida sultonsan, ey jon,
Qamuq boshdin-oyoqqa jonsen, ey jon.
Qotig' kulsang magar og'zing bilurg'ay,
Pari ko'rsa seni mendek tilurg'ay.
Soching ming torina ming hur yetmas,
Yuzungnung nurina ming nur yetmas.
Agar bersa suyurg'ib haq taolo,
Kerakmas sensizin firdavsi a'lo.
Ko'ngulning qoni barcha toshqay,
Ko'zumning yoshidin kavsar bo'shoshqay.
Kishing sensizin ne joni bo'lsun,
Aningtek umrning ne sonl bo'lsun.
Shakar erning naboti Xizra o'xshar,
Ayog'ing kimki o'psa, mangu yoshar.
Jamolimgtek kishini yo'q jamoli,
Darig'o, bolmasa erdi zavoli.
Qiyomat ko'rklusen, husnungga ne so'z,
Yiroq bo'lsun jamolingdin yovuz ko'z.
Bukun yo'qtur sen oyttek ko'kta, asra,
Qulung bechora Xorazmiyni asra.
Masnaviy:
Kel, ey soqiy, keturgil bodai nob,

Kula-o'yna-yu ichsunlar bu as'hob.

Kim, usb yeltekk kechar ayyomi foniy,

Ajaldin hech kishining yo'q amoni.

Sabrdin yaxshi yo'qtur, peshaq qilsam,

Bu yo'lda sabr yo'q, andisba qilsam. (Muborak maktublar. 16-18-betlar)

Har bir maktubdan keyin keltirilgan soqiynomada shoirning hayotdan olingan yuksak zavq-u shavqi, nozik hayotsevarlik tuyg'ulari go'zal badiiy ifodasini topgan. Mazkur soqiynomalardagi misralarda badiiy ifodalangan mazmun teran ilohiy-irfoniy mohiyat kasb etadi va aksariyat parchalar oxirida aynan takrorlanuvchi «Sabrdin yaxshi» baytidagi axloqiy-ta'limiy aqidalarga quvvat beradi. Aniqroq qilib aytadigan boisa, Xorazmiyning mazkur asarini yaratishdan kuzatgan bosh muddaosi insoni komil qiyofasi manzaralarini rangin chizishdan iborat ekanligi yaqqol anglashilib turadi. Ayni mayl Xorazmiy «Muhabbatnoma»sida gavdalantirilgan yuksak insoniy fazilatlarining Davlat ta'lim standarti talab-tamoyillariga mos kelishini alohida ta'kidlash imkonini beradi. Baytlarda qayta-qayta murojaat qilinadigan may va ishq timsollari o'sha muddaoni yuzaga chiqarish yo'lida beminnat xizmat qiladi. Xorazmiyning tayanch murodi «bu o'tkinchi dunyoda do'stlar ishq mayidan bebahra qolmasinlar»dan iboratdir. «Muhabbatnoma»dan yuqorida ko'chirilgan birinchi nomaning o'ziyoq, shoir ijodiy salohiyatining nechog'li yuqori ekanligi xususida yetarli tasavvur paydo qilish imkoniyatini beradi. Shunday bo'lsa-da, parchadagi ba'zi baytlarda mujassamlashgan ichki-botiniy ma'nolar haqida fikr yuritish Xorazmiyning badiiy mahorati xususida muayyan xulosalarga kelish uchun yo'l ochadi. Avvalo, shuni aytish joizki, nomalardagi dastlabki baytlarda shoir ilohiy va majoziy ishqni yonma-yon tutib tasvirlaydi. Shunday ohang quyidagi baytda ham kuzatiladi:

Pari ruxsoriarning ko'rkaboyi,

Yuzung-navro'z-u qoshing-bayram oyi.

Ma'shuqa-pari ruxsoriarning eng ko'rkilisi. Uning yuzi - Navro'z. Navro'zning lug'aviy ma'nosi «yangi kipp». «Кип» turkiy tilda quyoshning ma'nodoshi hisoblanadi. Demak, yoming yuzi quyosh, uning qoshi esa-bayram oyi. Bayram oyi deganda, Navro'z bayrami nazarda tutiladi. Ma'lumki, hamalning birinchi kuni yangi yilning boshi sifatida bayram qilinadi va «Navro'z bayrami» deb ataladi. Shu kuni hamal oyi boshlanishi bilan samoda yangi oy ko'rinadi. Yangi oy-hiloldir. Hilol qoshni eslatadi. Shoir ma'shuqa yuzini Navro'zga qiyoslamaganda edi, uning qoshini bayram oyiga tashbeh qilolmagan bo'lardi. Bu jihatdan olib qaraganda, «Muhabbatnoma» muallifi o'xshatish vositasida so'z ta'sirchanligini oshirishga erishgan. Shuningdek, quyidagi baytda shoiming jinosa san'atidan mahorat bilan foydalangani namoyon bo'ladi:

Bo'yung sarv-u sanobartek, beling qil,

Vafo qilg'on kishilarga vafo qil.

Ko'rinadiki, Xorazmiy ma'shuqaning tashqi qiyofasini tavsiflash bilan cheklanib qolmay, uning ruhiy-botiniy olamiga ham daxl qilish orqali o'zining axloqiy-ta'limiy qarashlarini ham badiylashtirishga muassar bo'ladi. Bunda shoir «qil» so'zining ikki ma'noda qo'llanilishidan san'atkorona foydalangan. Shuningdek, keyingi misrada ish —harakat ma'nosidagi «vafo qil» birikmasi ham Xorazmiyning tub botiniy iddaosini yuzaga chiqarishga ko'maklashgan. Asarda Faridun, Sulaymon, Masih, Yusuf, Hotami toy, Rustam, Ali, Muhammad Xo'jabek singari afsonaviy, ilohiy va tarixiy shaxslarning nomlari ham uchraydi. Xorazmiy «Muhabbatnoma»da bu an'anaviy ilohiy-irfoniy timsollarga ko'proq talmeh san'ati imkoniyatlari nuqtai nazaridan

murojaat qilib, she' ming badiiy nazokatini oshirishga harakat qilgan. «Muhabbatnoma»dan o'rin olgan Muhammad Xo'jabek madhiga atalgan misralar ham alohida ahamiyatga molik. Tasvirga ko'ra, Muhammad Xo'jabeksiz Jonibek mulki jonsiz tanga o'xshaydi. Xorazmiyga iltifot ko'rsatib, uni «Muhabbatnoma»day go'zal asami bunyod qilishga ruhlantirgan qo'ng'iroq naslidan bo'lgan hukmdor (Muhammad Xo'jabek) o'z el-yurti uchun Sulaymon qadar ulkan xizmatlar qildi. Mazkur parchadagi quyidagi bayt ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi:

Quyoshdek davlating tobanda bo'lsun,

Eshingingda yeti ko'k banda bo'lsun (14-bet).

Xorazmiy zamon hukmdoriga chin dildan tilak tilarkan, uning davlatini quyoshdek porloq bo'lishini istaydi. Bunda «davlat» oltin, kumush singari moddiy boyliklar bilan bir qatorda, tabiiyki, mamlakat ma'nosida ham qo'llaniladi. Baytdagi o'xshatish va o'xshatilmish (davlat va moddiy) o'rtasidagi o'zaro munosiblik ulaming porloqligidadir. Shu bilan birga baytda quyoshning qiyomatgacha nur sohib turishiga ham ishora qilinadi va keyingi misradagi «yeti ko'k» birikmasini qo'llashda ijodkor uchun ana o'sha quyosh timsoli imkoniyat yaratib bergan.

«Muhabbatnoma» aruzning hazaji musaddasi mahzuf (mafoiylun, mafoiylun, faulun) vaznida bitilgan. Undagi o'ziga xos ohang, badiiy ifodaning nafis nazokati Xorazmiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligini tasdiqlaydi. Shoir ushbu asari bilan turkiy tildagi noma janrining keyingi taraqqiyotiga zamin hozirladi. Shuningdek, «Muhabbatnoma» o'zbek tili tarixini o'rganish uchun ham muhim mumtoz manba sanaladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Temuriylar davrida o'zbek adabiyoti qanday muvaffaqiyatlarga erishdi?
2. Shu davrdagi lirik tur, janrlar taraqqiyoti va adabiy aloqalar haqida gapirib bering.
3. Shu davrda adabiyotshunoslikka doir yaratilgan qanday asarlarni bilasiz?
4. Xorazmiy haqida «Muhabbatnoma»da qanday ma'lumotlar berilgan?
5. «Muhabbatnoma» tarkibida kelgan qanday she'riy janrlarni bilasiz?

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Mahmud Tarobiy. Sarbadorlar. Temur davlati. Shohruh Mirzo. Ulug'bek Miizo. Abusaid Miizo. Umarshayx Mirzo. Sulton Ahmad Mirzo. Mahmudxon. Zahiriddin Muhammad Bobur. Shayboniyxon. Sayyor mavzular. Noma janri. Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. «Fununul-balog'a». Davlatshoh Samarqandiy. «Tazkiratush-shuaro». Alisher Navoiy. «Majolis un-nafois». Abdurahmon Jomiy «Bahoriston» Xorazmiy. «Muhabbatnoma». Muhammad Xo'jabek. «Guliston». «Bo'ston». Shayx Sa'diy Xusrav. Shakar. Shirin. Maryam. Farhod...

Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: "O'qituvchi"1994.
2. Ahmadxo'jayev E. Gadoiy (hayoti va ijodiy merosi). Toshkent: «Fan», 1978, 110 bet.
3. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyotshunosligi tarixi. Toshkent: «O'zbekiston», 1993.
4. Xorazmiy. Muhabbatnoma. Toshkent, 1959.
5. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 1-tom. Toshkent, 1977, 186-236-betlar.

Reja:

1. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni — erkin-ijodiy tarjimaning nodir namunasi.
2. Atoyi hayoti va ijodining o'rganilishi.
3. Atoyi she'riyati mundarijasi, janrlari va badiiyati

Qutb Xorazmiy o'zbek mumtoz adabiyotida «Qutadg'u bilig» va «Hibat ul-haqoyiq»dan so'ng «Xusrav va Shirin» nomli yirik hajmli masnaviy yaratgan iste'dodli shoirdir. Shoirning boy ma'naviy-adabiy merosidan ana shu tarjima dostonigina bizgacha yetib kelgan. Mazkur asar taniqli Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»idan o'rin olgan «Xusrav va Shirin» dostoni asosida vujudga kelgan bo'lib, unda Qutb Xorazmiyning ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-talimiy, irfoniy-ilohiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoir Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbek tiliga muvaffaqiyatli o'girish barobarida, unga jiddiy yangiliklar kiritib, erkin-ijodiy tajjimaning mumtoz namunasini meros qoldirdi. Qutb Xorazmiyning hayoti va faoliyati haqida «Xusrav va Shirin» dostonidagi ayrim ishoralar orqali ma'lum tasavvurlar hosil qilishimiz mumkin. Dostondan anglashilishicha, shoir Xorazmda tug'Ugan. Shuning uchun aksariyat mumtoz manbalar va ilmiy tadqiqotlarda u Qutb Xorazmiy tarzida e'tirof etiladi. Doston muqaddimasidagi ma'lumotlarga ko'ra, shoir XIV asming o'rtalarida yashab ijod etgan. Qutb Xorazmiy «Xusrav va Shirin» dostonini Oltin O'ida poytaxti Sig'noq shahrida O'zbekxonning o'g'li Tanibek va uning xotini malika Xonmalikka bag'ishlab yozadi. Tajjima -dostonning yaratilish sanasi manbalarda turiicha talqin etiladi. Jumladan, Tanibekning qisqa muddatlik hukmronligi 1340 yilga to'g'ri kelganligi bois ilmiy adabiyotlarda dostonning aynan shu yili yozilganligi qayd etiladi. Sharqshunos A.Tohirjonov esa asar ta'kidida kelgan bag'ishlovda Tanibek shahzoda tarzida tflga olinganligiga asoslanib, ayni raqamni inkor etadi hamda «Xusrav va Shirin»ni 1330-1336 yillar orasida yozilgan, deb ta'kidlaydi (O'zbek adabiyoti tarixi. 1-tom, Toshkent, 1978, 202-bet).

Shuningdek, «Tazkirayi Qayumiy»da shunday ma'lumot beriladi: «Muhammad O'zbekxon va uning o'g'illari Tanibek va kichik o'g'li Jonibek va padarkush Beidibeklar vaqtida Qutb Xorazmiy saroy doirasida edi. O'z akasi Tanibekni o'ldirib, xon bo'lmish otasi Jonibekni o'ldirib, ular o'miga Berdibekning o'ltirishi voqealariga Qutb Xorazmiy shohid edi. Muhammad O'zbekxon 1342 yilda vafot etmish edi. O'rniga xon bo'lmish Tanibekning xon bo'lishi ila va uning xotining nomiga atab turkiycha dostonning yoza boshlagan edi» (Po'latjon Domullo Qayumov, «Tazkirayi Qayumiy», Toshkent, 1998, 42-bet). Ko'rinadiki, dostonning yozilgan davrini aniqlashdagi chalkashliklarga Tanibekning taxtga o'tiigan sanasidagi noaniqliklar (1340, 1342) sabab bo'lib kelmoqda. Shuningdek, dostonning muqaddimaviy kirish fasllari tarkibida «Shahzoda Tanibek madhi» deb nomlangan maxsus bobning borligi ham shubhalar uchun yo'l ochib bergan bo'lishi mumkin. Qutb Xorazmiy dostonning «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» bobida quyidagi misralarni keltiradi:

Necha yil bo'ldi jonim sukor erdi,

Ko'ngulda ushbu andisha bor erdi.

Netak shoh tobg'inga bir borgaman teb,

Bu ko'nglum qazg'usini torg'aman teb.

Ko'rub ko'nglum kim asm rag'batim bor,

Buyurdi kim qatig'lom emdi ey, yor

Ravon, ey Qutb, tarkin kech bo'lur bil,

Ne bilg'aylar seni so'zlatmasang til.

Nizomiy nazmi yanglig⁴ tuz so'zungni

Ani bilgut xoningg'a bu o'zungni.

Xonim biria malika otinga bir,

Kitobe qilg'ug'a qil, tedi tadbir. (Qutb Xorazmiy. Xusrav va Shirin. Kitobda. Uch bulbul gulshani. Toshkent-1986.339-340-betlar).

Ko'chirilgan iqtibosdan anglashiladiki, Qutb Xorazmiy necha yillardan beri Nizomiy Ganjaviy dostonini o'zbekchaga tajjima qilishni ko'ngliga tugib yurgan. Shohning oldiga borib ijodiy niyatini unga aytish orzusi ham shoir qalbida yashagan. Shunda Qutbning yaqin do'stlaridan biri unga jo'yali maslahat berib, bu ishni tezroq bajarish kerakligini aytadi. Yuqoridagi parchadagi «Xonim biria malika otinga bir»-misrasi ham shunday xulosaga kelish uchun asos bo'ladi. Qutb «Xusrav va Shirin» dostonining hozircha yagona qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanadi. Bu nusxa 1383-1384 yillarda amir Qutlu Xo'janing tavsiyasi bilan kotib Barka Faqih ibni Barokaz Edg'u Qipchoqiy tomonidan Misrda ko'chirilgan. «Xusrav va Shirin» dostonining ushbu nusxasi 4740 baytdan iborat bo'lib, shundan 4685 bayti bevosita Qutb Xorazmiy qalamiga mansubdir. Qolgan bir yuz o'n misra esa kotib tomonidan asarga ilova qilingan. Doston 91 bobdan tarkib topadi. Asar asliyati yuz bobdan iborat bo'lib, olti mingdan ziyodroq baytni o'z ichiga oladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonining ayrim boblarini ixchamlashtiradi. Jumladan, Xusravning Rum qaysari huzuriga borib, undan madad olib qaytishi, so'ngra esa Bahrom Cho'binni mavh etishi bilan bog'liq voqealar Nizomiy Ganjaviy dostonida ikki bobda bayon etilgan bo'lsa, Qutb Xorazmiy ulami qo'shib yuboradi. Bulardan tashqari, Xusravning otashkadaga ketishi hamda u yerda o'g'li Shemya tomonidan qatl etilishi tafsilotlari ham asliyatda ikki bobda ifodalangan bo'lsa, tarjimada ular birlashtiriladi. Qutb Xorazmiy dostonining an'anaviy «hamd», «na't», «munojot» singari fasllari Nizomiy Ganjaviy dostonidagidek 5 bobni tashkil qiladi. Keyin esa «Shahzoda Tanibelocon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi», «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» boblaridan so'ng «Xusrav va Shirin hikoyatining avvali» sarlavhasi bilan asosiy voqealar tafsiloti boshlanadi. Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni turli adabiy majmualar va darsliklardan o'rin olgan. Dasdab, 1948 yilda ulug' Ozaibayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tug'ilgan kunning 800 yilligiga bag'ishlab Toshkentda nashr etilgan «Guldasta» to'plamida dostonan parchalar e'lon qilindi (Guldasta, to'plam. Tuzuvchi Hodi Zarif. Toshkent, 1947). Shuningdek, «O'zbek adabiyoti» kitobidan ham dostonan ayrim parchalar o'rin olgan. O'zbek adabiyoti, 4 tomlik, 1-tom, Toshkent, 1959, 118-161-betlar).

Dostonni nashr etish va ilmiy o'rganishda polyak olimi A.Zayongkovskiy, taniqli sharqshunoslar E.E.Bertels, G.Begdele, H.Zarif, N.Davron, N.Mallayev, A.Tohijonov va boshqalarning hissalarini kattadir. Asaming qisqacha mazmuni quyidagicha: Sosoniy shohlardan Hurmuz keksayib qolgach, Xusrav ismli o'g'il ko'radi. Yusufdek ko'rkam jamolli bo'lgan shahzoda jismonan ancha baquvvat bo'lib, tezda ulg'ayadi. U yoshlikdan hukmdorlik qoidalari, si pohiylikva turli ilmlarni o'rganadi. Yoshlikdan o'z xohishiga ko'ra ish yuritishga o'igangan Xusrav bir paytlar mamlakatda otasi tomonidan adolat intizom o'matish borasida qabul qilingan farmonga xilof harakatlar qiladi. Buning uchun otasi g'azabiga duchor bo'lgan shahzoda tavbat-zarmlar bilan arang qutuladi. Xusravning do'stlari orasida Shopur ismli bir jahongashta musavvir ham bor edi. U Xusravga Barda malikasi Shirin haqida so'zlab beradi. Xusrav esa Mehinbonuning jiyani malika Shirinni g'oyibona sevib qoladi. Uning tinchi, oromi yo'qoladi. Xusrav Shirinni izlab topish niyatida Shopumi Bardagajo'natadi. Shopur Armanistonga yetib boradi va Shirin sayr qilib yuradigan bog'dagi bir daraxtga Xusravning suratini osib qo'yadi. Ko'rkam va baquvvat yigit suratini ko'rgan Shirin unga oshiq bo'lib qoladi. Shopur Shirin bilan uchrashib, unga Xusrav haqida gapirib beradi hamda sovg'a sifatida Xusrav bergan uzukni Shiringa yetkazadi. Shirin Mehinbonuning ruxsatisiz Madoyinga yo'l oladi. Biroq u yerdagi shoh saroyida ro'y bergan Etna hamda Hurmuz bilan Xusravning o'zaro ziddiyatlari sevishtiriladi.

ancha tashvishga solib qo'yadi. Xusrav saroydan qochib ketishga majbur bo'ladi va panoh izlab Barda tomonga yo'l oladi. Madoyinda Xusrav yo'qligini eshitgach, Shirin ham Bardaga qaytadi. Biroq Shirin Xusravning Bardaga yo'l olgani xabarini eshitib, Madoyindan Bardaga qaytadi. Shu orada shoh vafot etadi. Xusrav ota taxtini egallash niyatida yana Madoyinga qaytishga majbur bo'ladi. Biroq Hurmuzning taxtini uning uzoq qarindoshlaridan biri, lashkarboshi Bahrom Cho'bin egallashga ulguradi. Shuning uchun Xusrav yana Armanistonga qaytishga qaror qiladi. Shirin to'ygga shoshilmaslikni, avval Eron taxtini qo'lga kiritib, mamlakatda osoyishtalik qaror topishiga erishishni maslahat beradi. Xusrav Bahrom Cho'binni yengish uchun Rum qaysaridan madad so'rab boradi va uning katta yordami bilan Bahrom Cho'binni tor-mor keltirishga muvaffaq bo'ladi va u Rum malikasi Maryamga uylanishga majbur bo'ladi. Xusrav Eron taxtini egallaganda, Mehinbonu vafot etgan edi. Shirin esa Armaniston o'lkasini idora eta boshlaydi. Dostonda Shirinning Madoyinga kelishi, uning istagi bilan sut arig'i qazishga kirishgan Farhodning oshiqona sarguzashtlari, fidoyi hunarmand va ishq shaydosining Xusrav tomonidan makr bilan mahv etilishi tafsilotlari ancha mufassal badiiy ifodasini topgan. Asarda tasvirlanishicha, Shiringa xizmat qilib yuigan Farhod uni sevib qoladi. Bundan rashk qilgan Xusrav Farhodni yo'qotish payiga tushadi. Unga Besutun tog'idan tuynuk ochib qo'shinim qarorgohiga yo'l solib bersang, Shirin senga bo'lsin, deya «shart» qo'yadi. Farhod bunday xavfli topshiriqni ishq yo'lida muvaffaqiyatli bajara lx»shlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Xusrav makr-hiyla yo'lmi tutadi. Farhodning oldiga bir makkora kampirni yuborib, «Shirin o'ldi»-, degan shum xabami yetkazadi. Aldangan Farhod bunday ko'rgulikka chiday olmay, o'zini-o'zi o'ldiyadi. Bu orada Maryam ham vafot etadi. Xusrav isfahonlik Shakar degan qizga uylanadi. Ammo u ham uzoq yashamaydi. Shundan so'ng Xusrav qilgan xatolarini tushunadi, Shiringa bo'lgan muhabbatini eslaydi, undan kechirim so'raydi. Shiringa uylangandan keyin, u saroyiga olimlarni da'vat etib, dunyo va uning jumboqlari haqida suhbatlar quradi, adolatli farmonlar qabul qiladi. Biroq mamlakat osoyishtaligi, sevishganlarning totli hayoti uzoqqa cho'zilmaydi. Xusravning Maryamdan tug'ilgan o'g'li Sheruya saroy amaldorlari bilan til biriktirib, fitna uyushtiradi va otasini o'ldiradi. Otasining qotili bo'lgan Sheruya Shiringa uylanmoqchi bo'ladi. Biroq Shirin Xusravga bo'lgan muhabbatini oyoq osti qilmaydi. Qo'l ostidagi qullarini ozod etib, boyliklarini bechoralarga ulashib beradi va Xusravning qabri ustida o'zini-o'zi halok etadi. Sharq xalqlari adabiyotida Xusrav va Shirin nomi bilan bog'liq qissa uzoq tarixga ega sayyor syujetlardan biridir. Bu mavzu yozma badiiy adabiyotda Qutb Xorazmiygacha bo'lgan davrda ham qayta-qayta ishlangan. Dastlab ayni voqealar tizmasi Firdavsiy «Shohnoma»sida Xusrav hikoyati tarzida uchrasa, keyinchalik Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviylar tomonidan pishiq ishlandi, ularning «Xusrav va Shirin» nomli ishqiy dostonlari vujudga keldi. Ba'zi tadqiqotchilar Qutb Xorazmiy dostonining tajjima mahsuli ekanligini qayd qilishdan cho'chiydilar. Holbuki, asar muqaddimadagi mana bu bayt masalaga oydinlik kiritadi:

Qozondek qaynab ush savdo pishurdum,

Nizomiy bolidan halvo pishurdim (340-bet).

Misralar mag'zidagi ma'no ortiqcha talqinalaiga muhtojlik sezmaydi. Bolsiz halvo bo'lmaganidek, Nizomiy Ganjaviy dostonisiz Qutb asarini ham tasavvur qilish dushvordir «Xusrav va Shirin» dostonida Qutb Xorazmiy yashagan davr hayoti lavhalari o'zining badiiy ifodasini topgan. XV asr birinchi yarmida Oltin O'rda aholisining ko'pchiligi ovchilik va chorvachilik bilan shug'ullanar edi. Shu bois Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonidan farqli o'laroq, o'z asarida shahar hayoti bilan birga chorvachilik hamda ovchilik bilan bog'liq lavhalar tasviriga urg'u beradi. Shuningdek, Qutb dostonida Xusrav Armanistonga birinchi marta yo'l olganida Mehinbonu uni hashamatli saroyda emas, balki maysazor bir dalada kutib olib, ziyofat beradi. Bir qarashda mayda- chuyda bo'lib ko'ringan va asliyatda uchramaydigan bunday lavhalar Qutb dostoniga zamon nafasini, turkiy xalqlar tabiatiga xos rasm-rusum-u udumlarni olib kiigan. Muallif o'z ona xalqi va adabiyoti manfaati yo'lida sadoqat bilan xizmat qilgan.

Turkiygo'ylarga mo'ljallangan asar shu xalq zavq-shavqi, ruhiy-ma'naviy dunyosiga muvofiq lashtirilgan.

Qutb Xorazmiy saroy tantanalari, marosimlari va ziyofatlari tasvirini ham o'z davriga oid yangi manzaralar evaziga boyitgan. Jumladan, Qutb dostonida may qimiz bilan almashtiriladi. Bazmlarda qo'bz asosiy cholg'u asbobi sifatida ko'zga tashlanadi. Saroydagi cholg'uchilarning barchasi qo'bizchilar nomi bilan taqdim etiladi. Qutb o'z dostonida xotin-qizlar obrazini bir muncha mukammallashtiradi. U xotin-qizlarning tashqi qiyofasini turkona va batafsil ko'rsatadi. Dostonda ular xuddi erkaklardek qilich - qalqon osib olgan tarzda, otda yurishda ham ulardan qolishmaydigan bir qiyofada tasvirlanadi. Qutb dostonida asliyatda nazaiga tashlanmaydigan shunga o'xshash bir qancha lavhalar mavjudki, ular asar badiiyatini ko'tarish bilan birga, misralar bag'riga milliy ruhni singdirishday vazifani ham ado etgan. Tabiiyki, shoir bunday murakkab ijodiy jarayonda o'zbek tilining boy imkoniyatlari, xalq og'zaki ijodi xazinasi durdonalaridan mahorat bilan foydalangan.

«Xusrav va Shirin» dostonining muqaddimasida kelgan «Shahzoda Tanibekxon madhi», «Malika marhuma Xonmalik madhi» va «Kitob nazm qilmoqqa sabab bayon ayur» kabi fasllari Qutb Xorazmiyning mustaqil ijodi mahsulidir. Dostonda markaziy o'rinda tuigan masalalardan yana biri ishq talqinidir. Shoimning bu boradagi falsafiy-ijtimoiy, ilohiy-irfoniy qarashlari uning o'z zamonasining yetuk donishmandi, salohiyatli ma'naviy arbobi ekanligidan shahodat beradi :

Falak mehrobi ishq ermish xush onglar,

Oshiqning so'zin ishq biria tinglar.

Kishilarning oshiq ermaz joni yo'qdur,

OMukni bormu ter ochunda oqil?

Agar it ko'ngliga haq ishq kirsa,

Kelur ul tilga, ketmaz, ursa, sursa.

Agar bo'lmasa oshiq charxi bazrom,

Ne sargardon yurir, qilg'a erdi orom.

Oshiq bo'lmasa ushbu y yetti qat yer,

Nedin muncha xaloyiq zahmini yer.

Tengizlar oshiq ermaz ersa bir so'r,

Nedin qaynar, ne g'urrushlar qilur ko'r?

Qayuningkim bu olam ichra ko'rdum,

Nedin muntek tiyu aqlimga so'rdum.

Ayur: ishq biria tirik ushbu olam,

Agar ishq bo'lmasa bo'lmaz erdi odam.

Jonim ishqdin farah tobtu esa bildim,

Ko'ngul berdim, yeringa ishq oldim.

Bu ishqim biria boshlab dostonni,

Salo teb ishqqa undadim jahonni (341-bet).

Qutb Xorazmiy ishq haqidagi falsafiy fikrlarini bayon etarkan, ularni hayotiy lavhalar bilan tasdiqlashga harakat qiladi. Bunda shoiming tajohil-u orif, tamsil, tashbeh, mubolag'a singari badiiy san'atlardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, o'sha fikrlaming o'quvchini mushohada yuritishiga undashi alohida ahamiyat kasb etadi. Shoir aqidasicha, borliqdagi, olami kubrodagi barcha narsalar: maxluqot, nabotot haqning oshig'idir. Hatto it agar haq ishqining shaydosi bo'lsa, u tilga kiradi, uni qanchalik urib, sursang ham u bu yo'ldan qatmaydi. Y yetti qat yer haq oshig'i bo'lganligi bois xaloyiq zahmini ko'taradi. Dengizlar ham oshiq bo'lmasalar edi bunchalik qaynab junbushga kelmas edilar. Bunday muqoyasaviy badiiy lavhalar dostonida yana talaygina topiladi. Biroq o'sha misollardan chiqadigan xulosa yakrangdir: olam, undagi barcha mavjudotlaming negizini ishq tashkil etadi.

Qutb Xorazmiy tajjima jarayonida Nizomiy Ganjaviy dostonining asl mazmun-mohiyatini, uning g'oyaviy-badiiy yuksakligini imkon qadar saqlab qolishga intilgan va aytish joizki, aksariyat boblarda u bunga erishgan.

Dostondagi markaziy obrazlardan biri Shirindir. Unin timsolida xalq osoyishtaligi, obodonligi uchun tinimsiz kurashgan, sevgisiga vafodor, sadoqatli ayolning notakror olijanob fazilatlari mujassamlashgan. Shirin nafaqat Armanistondagi faoliyati, o'zining samimiyati, vafosi, tadbirkorligi bilan, balki Eronda ham mamlakatni adolat bilan boshqarish borasidagi ibratli sa'y-harakatlari bilan ham o'quvchi e'tiborini o'ziga tortadi. Dostondagi Farhod obrazi Shirindagi go'zal fazilatlami yanada to'laroq namoyon qilishga xizmat qildirilgan. Shirinning sut oquvchi ariq va katta hovuz barpo qilish yo'lidagi niyatini Farhod amalga oshirishga kirishadi. Gap shundaki, Xusrav, Shirin, Farhod nomlari bilan bog'liq voqealar asosida Alisher Navoiyga qadar yaratilgan deyarli barcha asariarda shu lavha (sut arig'i va hovuzi) saqlanadi.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiygina unga ijtimoiy va xalqchil mohiyat bag'ishladi. Qutb asari negizida tajjima yotganligi uchun ham u mavjud an'anani buza olmaydi va shu masalaga quyidagi baytlami bag'ishlaydi:

Ko'rub Shirinning oy yanglig' yuzini,

Munavvar qildi ul yuzdin ko'zini.

Keturmish erdi bora sut birga,

Ol ich yonimga tedi, to'kma yerga.

Olib Shirin elindin sutni Farhod,

Shakartek ichti, Shirin aydi:-Xush bod!

Ayitti-Soqi sansan bu erur xush,

Sut ermaz, og'u bo'lsa qilg'aman no'sh (495-496-b.).

Farhod bu so'zlari bilan Shiringa nisbatan samimiy munosabatini izhor qiladi. Biroq Shirin o'z ahdini buzmaydi. Xusrav esa ancha beqaror bir inson qiyofasida namoyon bo'ladi. U ba'zan ishqqa berilsa, gohida oshiqlikni ham unutib qo'yadi. U ba'zan sadoqatli oshiq, adolatli podsho qiyofasida namoyon bo'lsa, gohida esa Shakarga mahliyo bo'lib qoladi. Qutb Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy dostonini juda ravon bir uslubda, o'zbek tili imkoniyatlaridan keng istifoda etgan holda tajjima qildi. Fikrimizni asaming «Xusrav Hurmuzdan qochib Armanga borurda chashmada

Shiringa yo'liqqani» sarlavhasi ostida berilgan quyidagi baytlar dalillaydi:

Ko'rub shoh chashma ichra ul yuzini,
Yuzindin hech ketarmaz bo'ldi ko'zini.
Qaroqlar ko'nglini aning qaroqi,
Yurakln kuydurur nortek yangoqi.
Boqib aning bilur yanglig' taninga,
Bulo'rdin o't yoqildi shoh joninga.
Ul oy g'offl bu Xusrav boqqanindin,
Bo'lub mashg'ul tarayur erdi socbin.
Kishi kelmasmu teb ko'nglinga tushti,
Boqib nogah ko'zi Xusravqa tushti.
Ko'zin surtub nazar yuzinga soldi,
Ko'rub kuntek yuzin hayron qoldi.
Qatig' boqdisa shoh Shirin uyaldi,
Ne qilg'u emdi teb andisha qildi.
Qochib bechora, izdab, chora topti,
Bulut yanglig' sochin oy uzra yohti (380-381-betlar).

Parchada Qutb so'z san'atining katta naqqoshi qiyofasida nazarga tashlanadi. U go'zal manzaralar chizadi. O'z tasviridagi qahramon tashqi qiyofasi ko'rkamligi bilan bog'liq lavhalami jonli, ta'sirli ifodalash uchun vosita izlaydi. Shariati islomiyaga xilof kelmaydigan yo'llar tanlaydi. Shirinning suvda tanho, harir libosda cho'milishi jarayoni unga ma'qul keladi. Yupqa libos ho'l badanga yopishib, uning «sir»ini oshkor qilib qo'yadi. Bunday nafis manzara esa Xusravni ham sabr quyushqonidan chiqaradi. Biroq shar'iy talablar uni «jilovlab» qo'yadi.

Qutb Xorazmiyning «Xusrav va Shirin» dostoni ikki qardosh xalq: o'zbek va ozarbayjon xalqlarining ildizi olis tarix qatlaridan boshlanadigan iqtisodiy-siyosiy hamda adabiy-madaniy aloqalari zaminida vujudga keldi. Shoir o'zbek adabiyoti tarixida tajjimachilikning rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan ushbu dostoni bilan yangi bir an'anaga asos soldi. Muhimi, Qutb Xorazmiyning bu dargohga qo'ygan qutlug' qadami yagona va oxirgi bo'lmadi. Keyinchalik Nizomiy Ganjviy forsiy dostonlarini o'zbek kitobxonlariga yetkazish borasida muhim ishlar amalga oshirildi. Haydar Xorazmiy "Maxzanul-asror" dostonini erkin, ijodiy tajjima qilgan bo'lsa, Ogahiy «Haft paykar» dostonini nasriy bayonda o'zbekchalashtirdi.

Atoyi XV asming birinchi yarmida o'zbek mumtoz adabiyotida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan iste'dodli shoirlardan biridir. Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida shoir haqida quyidagilarni yozadi: «Mavlono Atoyi Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvasht va xushxulq, munbasit (shod-xursand) kishi erdi. O'z zamonasida she'ri atrok (turkiy tilda so'zlashuvchilar) orasida shuhrat tutti. Bu matla' aningdurkim:

Ul sanamklm, suv qirog'inda paridek o'lturur,
G'oyati nozuklugidin suv bila yutsa boiur

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona (sodda, ravon) aytur erdi. Qofiya ehtiyotiga muqayyad ermas erdi. Qabri Balx navohisidadur.» (MAT.13-jild, 63-bet). Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat»da Ismoil ota Ahmad Yassaviyning Ibrohim ota ismli inisining o'g'li ekanligini qayd etadi. Shuningdek, uning o'n sakkiz nafar faizand ko'iganligini aytadi. (MAT.17-jild. 420-bet). Ayrim manbalarda shoiming taxallusi Otoy taizida qayd etilib, buning sababi shoir Yassaviy tariqatini elga yoyuvchi so'fiylardan, ya'ni Mansur ota, Zangi ota, Sulaymon ota, Hakim ota, Anbar ota, Ibrohim ota kabi mutasavvif otalar (atolar) oilasidan va guruhidan chiqqanligi deb ko'rsatiladi (O'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1959, 251-bet).

XX asr 50-yillarining oxirlarida respublika davriy matbuotida ayni masalada qizg'in bahs-u munozaralar bo'lib o'tdi. Unda akademik shoir G'.G'ulom, dosent M.Mirzayev va Respublikada xizmat ko'rsatgan kutubxonachi H.Akobirovalar ishtirok etishgan (qarang: G'.G'ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. 2 jildlik, 1-jild. Toshkent: «Fan», 1971, 80-84-betlar). Adabiy-ilmiy jamoatchilik esa shoir taxallusini «Otoy» tarzida emas, balki «Atoy» shaklini qabul qildi. Bugun hamma nashrlarda shoir adabiy taxallusi «Atoy» shaklida qo'llanmoqda. Atoy iste'dodli shoir sifatida Ulug'bek Mirzoning o'z saroyi atrofiga tortgan olim va shoirlari qatoridan ham o'rin olgan (O'zbek adabiyoti tarixi, I tom, Toshkent, 1977, 296-297-betlar).

Shunday qilib, Atoy shoiming taxallusi bo'lib, uning to'liq ismi, tug'ilgan va vafot etgan yillari ma'lum emas. Shoiming 260 ta g'azalini o'z ichiga olgan yagona devoni bizgacha yetib kelgan. Mazkur qo'iyozma XVI asrda ko'chirilgan bo'lib, Rusiya Fanlar Akademiyasi Shaitphunoslik insdudning Sankt-Peterbuig bo'limida saqlanadi. Atoy she'riyati AN.Samoylovich, E.Rustamov va yana bir qator olimlar tomonidan tadqiq etilgan.

Atoy Sharq xalqlari badiiy ijodi bilan yaqindan tanish bo'lgan. Uning g'azallarida Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Vomiq, Uzro, Yusuf, Zulayho, Masih, Ya'qub singari adabiy, ilohiy, tarixiy nomlaming badiiy timsol sifatida qo'llanilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Shuningdek, shoiming «Qissasin» radiffi g'azali ham uning Sharq xalqlari she'riyatining bilimdoni ekanligini tasdiqlaydi. Chunonchi, g'azalda o'qiyimiz:

Sen buti Chin ishqida holimni g'ayb etgan kishi,

«Mantiqu-tayr' ichra ko'rsun Shayxi San'on qissasin. (Atoy. G'azallar. Kitobda: Hayot vasfi. Toshkent-1988, 397-bet).

Shoir adabiy merosi bizgacha to'liq holda yetib kelgan emas, salohiyatli qalamkash she'riyatning boshqa janrlarida ham ijod qilgan bo'lishi mumkin. Ammo ular Shayx Atoyining Sankt-Peteibuigda saqlanayotgan devoniga kiritilmagan. Atoy ma'naviy merosida o'z ijodidan faxrlanish, g'ururlanish hislari balqib turgan baytlar mavjudki, ular shunday xulosaga kelishimizga asos bo'ladi:

Bitisam bo'lg'ay nasihatnomalar yuz «Ganji panj»,

O'zga qilmas Xusraviu Shirin dahonimdan ko'ngul (377-bet).

Ma'lumki, Nizomiy Ganjaviyning «Panj ganj»i Sharq xalqlari adabiyoti ravnaqiga muhim ijodiy turtki berdi.. Atoy o'zining qalami salohiyatiga to'la ishongan holda, yuzta shunday asar bitishi mumkinligini mubolag'a-faxriya yo'sinida e'tirof etadi. Albatta, mazkur bayt shoiming ehtiroslaridan xoli emas. Ammo aytish mumkinki, bunday qat'iy fikrlar muallifi bo'lgan shoiming katta ijodiy tajriba sohibi bo'lganligi tabiiydir. Zero, Atoy g'azallarida bunday fikrlami yana uchratish mumkin:

Atoy she'rining lutfini bilsa,

«Latofatnoma»dan kechgay Xo'jandiy. (Navoiy nigohi tushgan. 282-bet)

Ko'rinadiki, mazkur baytda ham shoir faxriyadan istifoda etgan. Biroq bu o'rinda ham yuqorida ko'rganimizdek, faxriya o'ta mubolag'a (ig'roq) bag'rida, qorishiq holida kelayotir. Atoy g'azaliyotida ishq-muhabbat mavzui markaziy o'rinda turadi. Unda oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari vositasida sevgi masalalari yoritiladi. Shoir bu mavzuni to'laqonli badiiy ifodalash maqsadida yana o'nlab badiiy timsollarga murojaat etadi va ulardan ijodiy foydalanadi. Shoir she'riyatida ilohiy va majoziy sevgi yonma-yon tutib ulug'lanadi. Atoy ulami bir-biriga chambarchas bog'liq holda kuylaydi. Alisher Navoiyning Atoyini «darveshvash kishi», -deya ta'riflagani bejiz emas edi. Shoirda tasavvuf ta'limotiga moyillik g'oyatda baland bo'lgan. Zero, uning g'azallaridagi «so'fiy» timsoli shoir qiyofasi va falsafiy-irfoniy qarashlarini xotiiga keltirganday bo'ladi:

To podshoh bo'lgali sen husn Misrida,

Afsona bo'Mdi Yusufi Kan'on hikoyati.

Sufiy Atoy holatini o'tkanur, vale,

Isbq ishidur kishiga azaldin hidoyati. (O'sha kitob. 248-bet)

Atoy ishqday yuksak tuyg'uni insoniyatga azaldan, yagona Qodiri qudrat tarafidan berilgan inoyat ekanligini ta'kidlaydi. Shundan bo'lsa kerak, u muhabbat mavzuida jo'shib kuylaydi. Iste'dodli shoiming g'azallari ravon uslubda va o'ynoqi ohangda bitilgani bois o'quvchiga katta badiiy zavq bag'ishlaydi. O'sha o'ynoqi ohang qanotida shoirning ishq, hayot haqidagi teran mushohadalari ham badiiy ifodasini topgan. Atoy musaffo nafosat va o'sha dilkash go'zallik shaydosi. U dili va didiga har jihatdan manzur keluvchi go'zallikni ona-zamin tabiati bag'ridan izlaydi. Shoiming Navro'zi olam tashrifi haqidagi misralar bilan boshlanuvchi g'azali bu jihatdan ahamiyatlidir:

Soqiyo, keltur mayi gulgunki, xush damdur bukun,

Oiami farxundayi Navro'zi olamdir bukun.

Nakhati bodi sabodin topti oiganlar hayot,

Xabbazo, bodi sabo Isiyi Maryamdur bukun.

Qomati gulbun chamanlar sahnida ta'zim uchun,

Soqiyi gulruh bikin sarv oldida xamdur bukun.

Yer yuzinda gulshan-u bog'-u bahor-u bog'cha,

Gunbazi xazro mengizlik sabz-u xurramdur bukun.

Har kishigakim, muyassardur parivash yor ila,

Jur'ayo no'sh aylamak, xoshold odamdir bukun.

Kingakim bo'lsa safoli biria maydin jur'ae,

Ushbu to'qqiz shishadin ko'ngilga ne g'amdir bukun.

Salsabil-u kavsari moyi mayin keltursalar,

Jomi may majlisda borchadin muqaddamdur bukun.

Kel dame mayxonaning baytul haramin qil tavof,

Kim sanamlar la'lidin may obi zamzamdur bukun.

Ey Atoyi, bo'lma g'ofil, bir nafas hamdam tila,

Tunni hamdam kechurmaklik base kamdur bukun. (O'sha kitob.236-bet)

Soqiyga murojaat bilan boshlangan mazkur to'qqiz baytli g'azalda gulgun may talab qilinib, bugun qutlug' Navro'zi olam ekanligi e'tirof etiladi. May-ishq-u ma'rifat timsoli. Shu bois bu xush damni ishqisiz tasavvur etish mumkin emas. Shoir Iso Masihning jon baxsh etish a'molini Navro'zi olam kelgan kundagi tong shamoliga ko'chirib, tabiatning uyg'onishini juda go'zal lavhalarda tasvirlaydi. Bahoming tiniq osmonga o'xshash yer yuziga ko'm-ko'k libos «kiygizishi», olamning gulshan-u bog'-u bahor-u bog'chaga aylanishi tasviri ham shoiming tabiatdan ilhomlanishini yana bir karra dalillaydi. Tabiatning bunday maftunkorligi kishi ruhiyatiga ko'tarinkilik baxsh etadi. Shoir kimdakim safol idishda bir qultum may bo'lsa, u xushbaxt, o'zini Arshi A'loda his etadi, deya ta'kidlaydi. Uningcha, bunday insonning qalbida g'am aslo yo'lamaydi. Haqiqatan ham, go'zallik va ishq insonni butun g'am-alamdan xalos etadi. Atoyi olamning to'qqiz qat osmondan tarkib topganligini she'rda «to'qqiz shisha» shaklida qo'llaydi. Bunda shoirga dastlab ko'm-ko'k osmonni «gumbazi xazro» deb nomlagani sabab bo'lgan. Shishaning shaffofligi g'azalda osmon ma'nosida (rang nuqtasi nazaridan) qo'llanilishi, bahoming ko'ngillaiga o'zgacha sumr baxsh etganini anglatadi. Ko'rinadiki, shoir dilkash g'azalida ranglar va badiiy timsollatdan yuksak san'atkorona did bilan foydalangan. Atoyi boshqa g'azallarida ham muhabbat mavzuini to'laqonli yoritishda tabiat tasviriga, gul, bulbul singari an'anaviy timsollaiga murojaat etadi:

Kel, ey dilbarki, bo(ston vaqti boidi,

Gul ochildi, guliston vaqti bo'ldi.

Qilay nola, boqib guldek yuzungga,

Chu bulbullarga afg'on vaqti bo'ldi. (O'sha kitob.250-bet)

Atoyining «Qon bo'ldi ko'ngil...», «Ul sanamki...», «Ko'ngil olding...», «Jamoling vasfini...» singari bo'yoqdor iboralar bilan ibtido topuvchi g'azallari yuksak badiiy qimmatga ega ekanligi bilan ahamiyatlidir. Ularda shoiming haqiqiy muhabbat kuychisi ekanligi sezilib turadi. Fikrimizni «Jamoling vasfi...» birikmasi bilan boshlanuvchi g'azali orqali izohlashga harakat qilamiz:

Jamoling vasfini qfldim chamanda,

Qizardi gul uyatdin anjumanda. (O'sha kitob.216-bet)

Shoir matlada nihoyatda go'zal manzara tasvirini badiiy ifodalash bilan o'quvchi diqqatini g'azal matniga jalb etadi. Bunda Atoyiga chamandagi gulning qizil rangda ekanligi qo'l keladi. Ijodkor baytda husni ta'lil san'atiga murojaat etish bilan bir-biriga daxli bo'lmagan hodisalar orasida aloqadorlik paydo qiladi. Go'yo ma'shuqa jamoli oshiq tomonidan chamanda ta'riflangani bois mazkur anjumanda ishtirok etayotgan gul xijolat chekadi, uyaladi. Chunki u go'zalligi bilan mag'rur edi. Shoir ayni choqda gul obrazini jonlantirish vositasida misralaiga harorat bag'ishlashga erishadi:

Tamanno qilgali la'lingni ko'nglum,

Kishi bilmas onikim, qoldi qanda? (216-bet).

Atoyi la'l timsolini istiora asosida lab ma'nosida qo'llab, uning naqadar kichik ekanligiga o'quvchi e'tiborini qaratadi. Shoir ma'shuqa lablarini qaerda qolganligini kishi bilmaydi, deya tajohuli orifona san'atini ham ishga soladi.

Chu jonimdin aziz jonona sensan,

Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Oshiq o'z ma'shuqasini olamdagi barcha narsalardan ustun qo'yadi. Shu bois ma'shuqa unga jon singari aziz jononadir. Jononasiz oshiqqa jon lozim emas. U yorsiz, jonsiz tanga o'xshaydi. Tabiiyki, jon-u jonona tasavvufning mulki. Ana shulaiga tayanib, Atoyi she'riyati irfoniy-ilohiy ruh bilan yo'g'rilgandir deyish mumkin.

Menga bu dunyoda jannat ne hojat,

Eshiging tuprog'i basdur kafanda .

Ishq yo'liga kiigan oshiqni faqatgina ma'shuqaning vasli qiziqtiradi. Biroq oshiq-solik ayni choqda tangrining ham oshig'idir. Uning uchun yolg'iz haqqa yetish asosiy maqsad sanaladi. Bu yo'lda oshiq barcha qiyinchiliklaiga bardosh berishga tayyor. Ishq yo'lida oshufta oshiq uchun bu olamda jannatning hojati yo'q. Bordi-yu oshiq vafot etib kafanlanganida, unga yor eshiging tuprog'idan bir siqimgina yetsa, shuning o'zi kifoya. Baytda xalqona udumga murojaat ham kuzatiladi. Ya'ni inson jasadi lahatga qo'yilgach, kafan ochilib, ko'z va ko'krak qafasidagi chuqurchalaiga qabristonga chiqqan odamlar nafasi tekkan tuproqni sepish odatiga ishora qilinadi.

Sollb borma meni, ey Yusufi husn,

Bukun Ya'qubtek baytul xazanda.

Ma'shuqa Yusuf singari ko'rkli. Shoir Yusuf va Zulayho sayyor mavzuiga talmeh san'ati vositasida ishora qilarkan, Ya'qub alayhis-salom timsoli orqali uning o'g'li hajrida juda ko'p iztiroblar chekkaniga ishora qiladi. She'r qahramoni ma'shuqadan Ya'qubdek gunohlardan forig' bo'lishga da'vat etadi.

Uzun sochingdin uzmasmen ko'ngilni,

Ayog'ing qanda bo'lsa boshim anda.

Mazkur baytda shoir oshiqning ma'shuqasiga, beg'ubor muhabbatiga bo'lgan yuksak sadoqatini mahorat bilan ifoda etgan. Ma'shuqasi maftuni bo'lgan oshiq uning uzun sochlaridan ko'nglini uzolmaydi. Shu bois u ma'shuqaning oyoqlari qaerda bo'lsa, o'sha yerda boshini qo'yishni o'zi uchun yuksak saodat deb biladi. Baytdagi «qanda bo'lsa» so'zi yangi bir ma'noni ham ifodalaydi. Uni «qaeiga borsa» ma'nosida ham tushunish mumkin. Bunday talqinga ko'ra, ma'shuqaning uzun sochlaridan ko'zini uzolmagan oshiq, yori qaerga borsa, u ham xayolan o'sha yerda hozir bo'ladi, tarzida ham tushunish mumkin. Har ikkala ma'no ham g'azalda mohiyatan ilgari surilgan g'oyaga putur yetkazmaydi, aksincha uni to'ldirishga xizmat qiladi. Shoiming bunda iyhom san'atidan mahorat bilan foydalanganligi yorqin sezilib turadi.

Tilar el mansabi oily va lekin

Atoyi sarvi ozoding'a banda.

G'azal ko'tarinki ruhda yozilgan ushbu maqta' bilan nihoyasiga yetadi. Unda el, odamlar g'azal qahramoniga oliy mansablar tilashi mumkin, ammo oshiq uchun o'z ma'shuqasining go'zalligiga banda bo'lishdek baxtdan ulug' mukofot yo'qdir, degan g'oya kelib chiqadi.

Ko'rinadiki, Atoyining g'azalnavislikdagi badiiy mahorati ancha yuksak. Atoyi g'azallarining aksariyati y yetti baytdan tarkib topgan. Ular orasida 5, 9 baytlilari ham uchraydi. O 'sha g'azallarning ko'pi ramal, hazaj va aruzning boshqa bahrlarida yozilgan. Ijodkor o'z she'riyatining yetakchi unsurlari qofiya va radiflariga alohida e'tibor beiganligi ham sezilib turadi. Ayniqsa, g'azalda ravon, musiqiy qofiyalami qo'llash hamda ulami yanada quvvatlantiruvchi, ravonlik, musiqiylikni ta'min etuvchi va misralarni mazmunan boyitishga xizmat qiluvchi radiflar tanlash Atoyi ijodiga xos xususiyatdir. Shuningdek, shoir badiiy-tasviriy vositalardan ham mahorat bilan foydalana olgan. Shunga ko'ra, Atoyini g'azalnavislikda o'zbek mumtoz adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri deyish mumkin.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Qutb Xorazmiy «Xusrav va Shirin» masnaviysi Nizomiy Ganjaviyning shu nomdagi dostoni bilan qanday o'xshash va tafovutli jihatlari bor?
2. Atoyi hayoti haqidagi ma'lumotlardan ayting.
3. Atoyi she'riyatida qo'llanilgan badiiy san'atlar.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Erkin tarjima, mubolag'a va talmeh san'ati, Atoiy yoki Atoyi

Adabiyotlar

1. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. Toshkent: "O'qituvchi"1994.
2. Ahmadxo'jayev E. Gadoiy (hayoti va ijodiy merosi). Toshkent: «Fan», 1978, 110 bet.
3. Vohidov R. XV asming ikkinchi yarmi, XVI asming boshlarida o'zbek va tojik she'riyati. Toshkent, «Fan», 1983, 145 bet.
4. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 1-tom. Toshkent, 1977, 186-236-betlar.
5. Qutb Xorazmiy. Xusrav va Shirin. «Uch bulbul gulshani» kitobida. Toshkent, 1984, 333-619-betlar.
6. Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti. Toshkent:»Fan» 1996.

SAKKOKIY VA GADOIY HAYOTI VA IJODI

Reja:

1. Sakkokiyning hayoti va ijodi.
2. Shoir qasidalari.
3. Gadoiy hayoti va ijodi.

Temuriylar davri o'zbek adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri-shoir Sakkokiyydir. Ijodkoming hayoti va faoliyati xususida juda oz ma'lumotlar saqlanib qolgan. Sakkokiyning o'z devoni, Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois», «Xutbai davovin» (Alisher Navoiy ma'naviy merosi tarkibida shu nom bilan yuritiladigan maxsus asar yo'q. Ulug' shoir badiiy yaratmalarining oxirida keladigan xotima-duo qismlari umumlashtirilib, shunday yoziladi) asarlarida uning yashagan davri, ijodiy faoliyati, XV asr adabiy hayotida tutgan o'rnini haqida ayrim ma'lumotlar beriladi. Shuningdek, Mavlono Yaqiniy o'zining «O'q va yoy» munozarasida Sakkokiyni «turk (o'zbek) shoirlarining mujtahidi (g'ayratlisi)», -deya ta'riflaydi.

Sakkokiyy—movarounnahrlik shoir. U temuriylar poytaxti Samarqandda yashadi va ijod qildi. Shoir devonidagi

Dasht elidln hoji Tarhonga etushsa bu g'azal,

Tark etar har baytiga osuda dunyosin Saroy. (Hayot vasfi. 248-b.)

bayti uning boshqa yerlarda ham bo'lganini ko'rsatadi. Ammo bu baytdagi «dasht eli» Dashti qipchoqmi, Buxoro yaqinidagi Dashtakmi, Samarqandning Dashtaki bolosimi yoki boshqa biror joyi, aniq bir gap aytish qiyin, albatta. Shoir ijodiy merosida ko'zga tashlanadigan bunday ishoralar maxsus tadqiqotga muhtojdir. akkokiyo shoiming adabiy taxallusi bo'lib, uning asl nomi hamon ma'lum emas. Sakkokiyo taxallusi «sakkok' (pichoqchi) so'zidan olingan. Bunday ishora shoir hunarmand oiladan yetishib chiqqan, deb faraz qilishga imkon beradi. Shoiming tug'ilgan yili ham aniq emas. Adabiyotshunos N.Mallayevning «O'zbek adabiyoti tarixi» kitobida Sakkokiyo XIV asrning ikkinchi yarmida, ehtimol, o'sha yuz yillikning oxirgi choragida tavallud topganligi qayd etiladi. Zabardast olim yuqoridagi fikrining tasdig'i sifatida shoir devonida hijriy 810 (1407-1408) yilda amir Temuming nabirasi Xalil Sultonga (1405-1409) bag'ishlab bir qasida yozganligini ko'rsatadi. Jumladan, o'sha madhiyada quyidagi misralar mavjuddir

Tarixqa sekkiz yuz dag'i o'n erdi-yu qadr axshomi,

Bir oy tug'ildi dunyoda kim mamlakatda xon bo'ldi.

Bu qadr tuni izzat-u qadr erdi da'vo qilsa ham,

Chun shahzoda maqdami da'vosina burxon erur.

La'l-u javohir sochilur shoh xizmatida, men dog'i,

Kelturdim shu so'z gavharin kim o'z-o'ziga kon erur.

Prof. N. Mallayev shoir bu qasidani ma'lum ijodiy tajriba to'plagan chog'ida, chamasi 30 yoshlarida yozgan bo'lishi kerak, deb taxmin qiladi. Olimning ushbu mulohazalari ehtimoldan yiroq emas, albatta. Sakkokiyo ijodi Ulug'bek hukmronlik qilgan davrda ancha kamol topadi. Bu haqda taniqli adabiyotshunos A.Hayitmetovning «Temuriylar davri o'zbek adabiyoti» (Toshkent, 1996) kitobida quyidagi fikrlar keltiriladi: «Ulug'bek saroyida eng obro'li va nomdor o'zbek shoiri, shubhasiz, Sakkokiyo edi. Uning dilrabo lirik she'rlari bilan bir qatorda o'zbek tilida Ulug'bek, Arslon Xo'ja Tarhon, Xo'ja Muhammad Porso haqidagi qasidalari ham bu she'riy janming yorqin yutug'i bo'ldi. Uning Ulug'bek haqidagi qasidalaridan birida olim-shoh tug'risidagina emas, o'zi haqida ham so'zlab:

Falak yillar kerak aylansa-yu keltursa ilkiga,

Meningdek shoiri turk-u seningdek shohi dononi. —

deb yozilganida ma'lum bir tarixiy haqiqat bor edi,-deyish mumkin. Lekin biz Sakkokiyo adabiy merosiga to'la baho bera olmaymiz. Chunki uning bizgacha yetib kelgan devonidan oxirgi bir qismi saqlanib qolgan, xolos» (7-8-b.).

Taniqli olim A.Hayitmetov kitobida keltirilgan yuqoridagi bayt ilm ahli orasida mashhur bo'lib, u Sakkokiyo o'z davrining yirik shoiri ekanligini tasdiqlaydi.

Sakkokiyo XV asr o'rtalarida vafot etgan. Alisher Navoiy Samarqandda bo'lgan yillarida (1465-1469) Sakkokiyo muxlislari bilan uchrashgani va suhbatlashganini bayon qiladi. Sakkokiyo iste'dodli lirik shoirlardan biridir. U o'zbek va fors-tojik adabiyoti tajribalaridan ta'lim oladi, o'zbek mumtoz adabiyoti ravnaqiga munosib hissa qo'shib, ko'pgina g'azallar va qasidalar yaratadi. G'azalda san'atkorlik m ahoratini yaxshi egallagan Sakkokiyo o'zbek qasidachiligining ham asoschilaridan biri bo'ldi. Navoiy «Xutbai davovin»da o'zbek shoirlaridan Sakkokiyo va Lutfiyoning kitobxonlarga manzur bo'lib, shuhrat qozongani haqida bunday deydi: «Uyg'ur iborati fusahosidin Mavlono Sakkokiyo va Lutfiylarkim, birining shirin ab'yotidin ishtixori

Turkistonda bag'oyat va birining latif g'azaliyotidin intishori Iroq va Xurosonda benihoyatdurur va devonlari mavjud bo'lg'ay». Demak, Sakkokiy Turkiston, ya'ni Movaraunnahrda juda shuhrat qozongan shoirlardan biri bo'lgan ekan.

Sakkokiy devonining bir necha nusxasi ma'lum. Jumladan, Londonda, Britaniya muzeyida uning taxminan XVI asr o'rtalarida ko'chirilgan bir nusxasi va Toshkentda O'zRFAning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'iyozmalar xazinasida 1937-yilda Shoislom kotib tomonidan qandaydir manba asosida ko'chirilgan nusxasi saqlanmoqda. Bu nusxalar bir-biridan u qadar katta farq qilmaydi. Biroq ulardan birortasi ham Sakkokiy devonining to'la va mukammal nusxasi emas. Ularda Sakkokiy g'azallarining faqat bir qismigina berilgan, xolos.

Sakkokiy devoni hamd va na't bilan boshlanadi. Keyin 10 qasida beriladi: bir qasida - Naqshbandiy shayxlaridan Xoja Muhammad Porsoga, bir qasida - Xalil Sultonga, to'rt qasida - Mirzo Ulug'bekka va to'rt qasida - Arslonxo'ja Tarxonga bag'ishlanadi. G'azal Sakkokiy she'riyatining yetakchi janridir. Shoir ilohiy ishq hamda insonning insonga bo'lgan samimiy sevgisini yonma-yon qo'yib kuylaydi va sharaflaydi. Bu sevgi hayotga, uning zavq-shavqi, tabiat ko'rki va ezgu insoniy xislatlarga bo'lgan mehr-muhabbat bilan uzviy bog'lanadi. Sakkokiy g'azallarida uch obraz: oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari yetakchi o'rinni egallaydi. Oshiq—shoir g'azallarining tayanch qahramoni. U-samimiy va sadoqatli inson. Yoming visoliga oshiqadi, hijron azobi bilan o'rtanadi. Sevgisining zavq-shavqi va yoming lutf-inoyatini orzu qilgan oshiq turli-tuman moneliklarga, azob-uqubatlaiga giriftor bo'ladi. Binobarin, mashhur rind shoir Hofiz Sheroziy:

Ayo soqiy, sunub joining qil ehson, yashnasin dillar,

Ko'rindi avval ishq oson-u so'ngra tushdi mushkullar, -

deganidek, Sakkokiy ham:

Ishq ishin Sakkokiy avval bilmayin oson ko'rib,

Oxiri o'z jonining ishini dushvor ayladi. (O'sha kitob. 278-bet)

deydi. Biroq oshiq hijron azoblariga duchor bo'lsa ham, ishqdan chekinmaydi, sabrmatonat bilan har qanday qiyinchiliklaiga qarshi kurashga shaylanadi. Farhod Shirinning ishqida «Ko'hkan» bo'lsa, Sakkokiyning qahramoni «jonkan» bo'lishga ahd qiladi:

Agar Shirin uchun Farhod ishq ko'hkan bo'lsa,

Ne tong Sakkokiy ham, jono yo'lungda jonkan bo'ldi (257-b.).

Shoiming tasvirida yor-go'zal, latofatli va dilrabo. Uning husn-jamoli oy va quyoshdan, chamanzor gullaridan ham ziyoda. yoming qomatiga na sarv va na sanobar, uning og'ziga na pista va na g'uncha, labiga na la'l va na yoqut, ko'ziga na ohu va na nargis, zulfiga na sunbul va na rayhon tenglasha oladi. Shu bilan birga, yor oshiqqa hayot va umid, shodlik va quvnoqlik bag'ishlaydi. U bemorga shifo, o'likka jon ato qiladi. Bunday tasvirlar shoir g'azallarida ilohiy ishq bilan majoziy ishqni bir o'zanga birlashishiga sabab bo'ladi. Aslida ham bu ikki ishq biibirini taqazo qiladi.

Shoirning o'ylashicha, yor faqat tashqi go'zalligi bilangina emas, balki ma'naviy olami bilan ham oshiqni maftun qiladi. Biroq yor rahm-shafqat, lutf-karam, vafo va sadoqatda izchil emas. U oshiqqa jabr-sitam ko'rgazadi, va'dasiga vafo qilmaydi. Kibr-havo va mutakabbirlikka beriladi. Yoming «zulf lashkari» jon mulkini g'orat (barbod) qiladi, turrasi (kokili) ko'ngil shahrida g'avg'o qo'zg'aydi. Aslida, ma'shuqaning bunday «harakat»lari uning fe'l-atvoridagi

illat emas. Ular majoziy mohiyat kasb etadi. Yanada aniqroq aytiladigan bo'lsa, ular «maxaki imtihon. Oshiq muhabbatining sofligini aniqlashning tayanch vositasidir.

Turrang ko'ngil shahrinda ko'p oshnbi g'avg'o qunqorib,

Jon mulkini g'orat qilur bar lahza zuffing lashkari. (276-b.).

Shunday qilib, Sakkokiy o'z g'azallarida majoziy (insoniy) sevgini, vafo va sadoqatni, shodlik va quvnoqlikni ulug'laydi. Vafosizlik va mutakabbirlikni esa keskin qoralaydi. Sakkokiy g'azallarida bunday g'oyalarning ilgari surilishi uning quyidagi g'azaiida aniq o'z ifodasini topgan. G o'yo unda shoiming qalbidagi yorqin orzu tilaklari ifodalalanadi:

Agar qoshimda o'shal guluzor bo'lsa edi,

G'ame yo'q erdi, g'amim gar hazor bo'lsa edi.

Jonim fidosi aning, koshki mening bu tanim,

Oti tuyoqidin uchqon g'ubor bo'lsa edi.

Ko'zim bog'ir qonidin yuz nigor qilmas edi,

Agar ko'ngulga muvofiq nigor bo'lsa edi.

Biror ko'ngil g'amidin bo'lsa edi, voqif do'st,

Ne qayg'u dushman agar sad hazor bo'lsa edi.

Ulaitla qolmag'ay erdi ko'ngulda bu hasrat,

Raqib it bikin eshigina zor bo'lsa edi.

Jonimg'a sahl erur erdi jafosi yoming,

Agar ko'ngul bila ul yor, yor bo'lsa erdi.

Raqib tashlamas erdi seni, ey Sakkokiy,

Aning iticha senga e'tibor bo'lsa edi (260-bet).

Sakkokiy o'zbek mumtoz adabiyoti, aniqrog'i, g'azaliyoti ravnaqiga sevgi muhabbatning g'oyaviy jilolari bilangina emas, balki san'atkorlik mahorati bilan ham o'z hissasini qo'shdi. Shoiming o'z g'azallarida Masiho (Iso) haqidagi diniy afsonalardan foydalanib, oshiq va yor munosabati bayonida juda go'zal manzaralar yaratishi e'tibomi jalb qiladi. Quyida keltiriladigan baytda shoir tazod san'atidan unumli foydalanib, dilbar hayotiy manzara yaratgan:

Ey Masihodam begim, bir dam birla bergil shifo,

Sheva birla ko'zlaring jonimni bemor ayladi (278-bet).

Yor-masihodam. Uning shahlo ko'zi oshiqni bemor qiladi. Biroq dami (nafasi) unga shifo beradi. Demak, yoming so'zi hayot bag'ishlovchidir. Sakkokiy tazod tasviriy vositasini qo'llashda an'anaviy Masih obrazi bilan kifoyalanib qolmaydi. Yangi, ohori to'kilmagan tashbeh va nafis manzaralar yaratadi. Chunonchi:

Yuzungni qilur toza ko'zum yoshi-yu ohim,

Gul toza bo'Iur topsa, vale ob-u havoni (261-bet).

Sakkokiy yomg'ir va mayin shabada gulni tozalab, uning tusini, «chehra»sini ochgani kabi, oshiqning ko'z yoshi va ohi yor yuzini yanada tozaroq, go'zalroq qiladi, deydi. Bu baytda tazod (ko'z yoshi va oh yuzning toza bo'lishiga xizmat qiladi. Bular bir-biriga ziddir va tanosib yomg'ir va shabodaning gul tusini ochishi, oshiqning ko'z yoshi va ohidan yor yuzining tozaroq-go'zalroq bo'lishi muvoziy qo'yilgan) usuli ishlatilgan. Ayni zamonda bu baytda yuz gulga, ko'z yoshi yomg'irga, oh-shabodaga o'xshatiladi.

Sakkokiy boshqa baytda ham bir emas, bir necha usul va tasviriy vositalar qo'llab, maroqli lavha va tashbehlar yaratadi. Misollar:

Movarounnahr ichra qoldim, chunki ikki yonima,

Ko'zlarimning biri Sayhun, biri Jayhun ayladi (275-bet).

Sabo gultek yuzingdin olmasa sunbul niqobini,

Saharda tun kecha bulbul nedin muncha fig'on qildi 266-bet).

Yeltti og'zingdin o'g'urlab pista torliqni anga

Tuz suvin quydilar oncha, ondin iqror ayladi (278-bet).

Sakkokiytek og'zingni ko'rub koni latofat,

Chok ayladi gulg'uncha giribon chamanida (239-bet).

Sakkokiy she'rlarining ko'pchiligi boshqa g'azalxon shoirlarda bo'lganidek, y yetti baytlidir. Shular qatorida besh, to'qqiz baytlilari ham kam emas.

Sakkokiy devonining muhim bir qismini qasidalar tashkil etadi. Qasidaning ilk shakllangan namunalari o'zbek mumtoz adabiyotida XIV-XV asrlarda vujudga keldi. Sakkokiy o'zbek qasidachiligining boshida turgan asoschilaridan biri sanaladi. Shoiming temuriy hukmdoriidan olim va shoh Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan bir qasidasi «Hayot vasfi» hamda «Navoiyning nigohi tushgan...» nomli to'plamlarga kiritilgan. Mazkur qasida haqidagi mulohazalar asosida shoiming qasidanavislik sohasidagi badiiy mahorati xususida bir to'xtamga kelish mumkin.

Avvalo, shuni e'tirof etish lozimki, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlab yozgan qasidalarida mubolag'ali maqtovlargina emas, balki tarixiy haqiqatni badiiy ifodalash markaziy o'rinda turadi. Ulug'bek Mirzo ma'rifatparvar hukmdor, buyuk olim sifatida tarixda o'z nomini muhrlab qoldirishga erishdi. Binobarin, Sakkokiy maqtovlari zamirida ham ulug' shoh va olimga cheksiz hurmat borligi sezilib turadi:

Jahondin k yetti tasbvisb-u mabodiyi omon keldi,

Xaloyiq, aysh eting, bu kun sururi jovidon keldi.

Tan erdi bu ulus barcha aningtek joni bor yo yo'q,

Bihamdilloh, o'g'on fazli bila ul tanga jon keldi (283-b.)-

deydi. Shuningdek, shoir Ulug'bek Mirzoni «Sulaymoni zamon», «No'shiravon», «Musotek shubon», «Atodin mehribon», «xurshidi zamon» sifatlar bilan maqtaydi, uni harbiy ishlarda, janglarda tengi yo'q bahodir sifatida ta'riflaydi va qasidaning xotimasini duo bilan tugatadi:

Salotin dunyoda ko'p keldi-yu kechti, senlngtek bir,

Falakning gar tili bo'lsa, aytisunkim, qachon keldi? (284-bet).

Darhaqiqat, Mavlono Sakkokiy Ulug'bekdek ma'rifatparvar va oqil insonni shunday madh etishga to'la haqli edi. Shunday qilib, Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarida tarixiy haqiqat ham, mo'tadil mubolag'ali tasvirlar ham mavjud. Shoirning o'shanday o'ta mubolag'aviy tasvirlarida ham uning Ulug'bek Mirzoga bo'lgan cheksiz muhabbati yorqin ufurib turadi. Bunday tasvirlarda Ulug'bek Mirzoning raiyatparvarligi o'z ifodasini topadi:

Raiyat qo'y erur, Sulton anga cho'pon yo bo'ri,

Bo'ri o'lga-yu qo'y tingay, Musotek shubon keldi,-

der ekan, podsholami xalq ahvolidan hamisha ogoh bo'lishga da'vat qiladi. Shuning uchun Sakkokiyning Ulug'bek Mirzoga bag'ishlangan qasidalarining qimmatini benihoya balanddir.

Umuman, Mavlono Sakkokiy o'zbek mumtoz she'riyatining Navoiyga qadar yetishgan yirik namoyandalaridan biri bulib, uning ijodi o'zbek mumtoz adabiyotining ravnaq topishiga ma'lum hissa bo'lib qo'shildi.

O'zbek mumtoz she'riyatining taniqli nasoyandasi, 1403-04 yillarda tug'ilganligi taxmin qilinadi. Temuriylar xonadonining vakillaridan biri.

SHoir merosidan birgina devon saqlangan bo'lib, umumiy hajmi 2974 misradir. Qo'lyozma Parij Milliy kutubxonasi (inv.981)da saqlanadi. Devon taxminan XU asrning oxiri — XU1 asrning boshlarida ko'chirilgan (Lutfiy devoni bilan bir muqovada),uning tarkibida 230 g'azal, bir tugallanmagan qasida, mustahzod va 5 qit'a bor.

Nashr qilingan asarlari: 1.Gadoiy. SHE'rlar (nashrga tayyorl. S./anieva). – T.: 1965; 2. Gadoiy. Devon (nashrga tayyorl. E.Ahmadxujaev). – T.: 1973;

Ilmiy adabiyot: 2. E. Ahmadxo'jaev. Gadoiy hayoti va ijodi). —T.: 1978; E.Ahmadxo'jaev. Gadoiy devonining nodir nusxasi haqida. «Adabiy meros» jurn. –1972, № 2; 3. /anieva s. SHoir Gadoiy. «O'zbekiston madaniyati» gaz. 1962, 1 sentyabr.4. E. Rustamov. Uzbekskaya poeziya v pervoy polovine XU veka. – M.:1963.

LUTFIY VA SAYYID QOSIMIY VA

Reja:

1. Ahmad Taroziy Mavlono Lutfiy haqida.
2. «Gul va Navro'z» haqida hahslar.
3. Sayyid Qosimiy hayoti va ijodi.

Zamonasining malikul-kalomi—so'z mulkinging sultoni faxriy unvoniga munosib ko'rilgan, Firdavsiy, Nizomiy, Anvari, Sa'diy, Xoja Hofiz singari buyuk fors-tojik adabiyoti daig'alari qatoridan faxrli o'rin egallagan Mavlono Lutfiy o'zbek mumtoz adabiyotining taniqli namoyandalaridan biridir. Shoiming hayoti va faoliyati haqida Alisher Navoiyning «Majolisun-nafois», «Muhokamatul-lug'atayn», «Holoti Pahlavon Muhammad», «Xutbai davovin», «Badoyi' ul-bidoya» devoni debochasi va boshqa asarlarida, Davlatshoh Samarqandiyning «Tazkiratush-shuaro», Xondamim «Habibus-siyar», «Makorimul-axloq », Abdulla Kobuliyning «Tazkirat -ut tavorix», Shamsuddin Somiyning «Qomusul-a'lom», Vosihning «Majmuai manzum va mansur», Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul- balog'a» singari qator manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Shunday bo'lishiga qaramay, Lutfiyning tajjimai holi va adabiy merosi haqida to'liq tasavvur hosil qilish imkoniyatiga ega emasmiz. Jumladan, Lutfiy shoiming taxallusi bo'lib, uning nomi, ota-onasi, tug'ilgan yil va joyi, safarlari hamda shunga o'xshash qator masalalar haligacha lutfiyshunoslikda o'z yechimini qat'iy topganicha yo'q.

Mavlono Lutfiyning zamondoshlaridan bo'lgan ulug' O'zbek shoiri Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida shoiming to'qson to'qqiz yil umr ko'rgani, hayotining so'ngida forsiyda «Oftob» radifli g'azal yozgani va zamon shoirlari unga tatabbu' qilganliklari, yigitligida

zohiriy ulum tahsilidan so'ng Mavlono Shahobiddin Xiyoboniy qoshida so'fiya tariqatidan tahsil olgani hamda Hirot chekkasidagi Dehikanor degan joyda dafn etilganligi haqida qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. (Qarang: Alisher Navoiy.MAT. 13-jild. 60-61-betlar). Akademik B.Valbco'javev «Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy» (Samarqand, 1999) nomli risolasida shoiming tug'ilgan va vafot etgan yillari hozirgi kunda Abdulla Kobuliyning «Tazkirat ut-tavorix» kitobiga tayangan holda prof. Ismoil Hikmat Ertaylon tomonidan 1395-1492, adabiyotshunos S.Erkinov, E. Ahmadxo'javevlar esa bu sanalarni 1366-1465 yillar tarzida belgilaganliklarini qayd etadi. Shuningdek, olim bu masalaning nozik nuqtalariga e'tiborni qaratib, shoiming tavallud va vafot etgan sanalarini taxminan 1385-1386—1482-1483 yillar tarzida belgilash mumkinligini e'tirof etadi (O'sha kitob, 7-14-betlar). Akademik B.Valixo'javevning bu boradagi mulohazalari diqqatga sazovordir. Olim Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» asarida «Ma'dan ul-latoyif Lutfiyi Shoshiy» hamda «Lutfiyi Shoshiy aytur» tarzida tilga olingan bo'lsa-da, shoiming tavallud manzilini qat'iy Shosh—Toshkent deb belgilash mushkil ekanligini asosli dalillar vositasida izohlaydi hamda Lutfiyning tug'ilgan vatani haqida hozircha ikki mulohaza mavjud, bulaming biri - Hirot, ikkinchis - Shosh-Toshkent ekanligini qayd etadi (O'sha kitob, 14-17- betlar).

Mavlono Lutfiy madrasada tahsil olgan. U o'sha davr madrasai oliyalarida o'qitiladigan rasmiy-zohiriy fanlarni o'rganish jarayonida, shubhasiz, arab va fors tillarini ham o'zlashtirgan va zullisonayn shoir sifatida turkiy hamda forsiy tillarda ijod qilgan. Lutfiy, ayniqsa, turkiy tilda badiiy jihatdan barkamol asarlar yozgan. Albatta, shoir bu darajaga yetishish uchun Sharq mumtoz adabiyoti an'analari va badiiy ijod sirlarini puxta o'rgangan. Lutfiyning yuksak iste'dod sohibi ekanligidan Movarounnahr hukmdori Ulug'bek Mirzo, Xuroson hukmdori Shohruh Mirzo va Boysunqur Mirzolar ham xabardor bo'lishgan. Mavlono Lutfiy she'rlarida Turkiston, Chig'atoy, Samarqand, Amu, Hirot, Qorabog', Aras, Qrim, Kobul, Iroq kabi jug'rofik nomlar uchraydi. Biroq biz eslatgan manbalarda shoiming zikri o'tgan shaharlarga safar qilganligi haqida ma'lumotlar keltirilmagan. Lutfiy turkiy tildagi she'rlarini jamlab, devon tartib bergan. Alisher Navoiy shoiming «turkcha devoni ham mashhurdir», - deya ta'kidlaydi. Shoir devonlarining bir necha qo'lyozma nusxalari bizgacha yetib kelgan.

Mavlono Lutfiy devonining hozirgacha ma'lum nusxalarida 372 g'azal, 3 qasida, 115 to'rtlik, 60 fard va ruboiy, tuyuq, qit'a kabi janr namunalari uchraydi. Shuningdek, «Gul va Navro'z» dostoni ham Lutfiyga nisbat berilgan. Mazkur dostonning muallifi haqidagi bahslar uzoq yillardan beri davom etib kelmoqda. (Bu sohadagi bahsni adabiyotshunos Y.Is'hoqov «O'zbek tili va adabiyoti» jumalida e'lon qilingan «Gul va Navro'z»ning muallifi Lutfiymi? (1972, 1-son) maqolasi bilan boshlab berdi. Shundan so'ng zikri o'tgan jumalning o'sha yildagi 2,3,4-sonlarida S.Erkinov, A.Rustamov, E.Fozilovlarning maqolalari chop bo'ldi. Biroq munozara yakunlanmay, ora yo'lda qolib ketdi...) Taniqli adabiyotshunos A. Hayitmetov Shayx Ahmad Taroziyning «Fununul-balog'a» ilmiy asarining qo'lyozma nusxasiga asoslanib, «Gul va Navro'z» dostonining muallifi xususida quyidagilarni bayon etadi: «Bu asar («Funun ul-balog'a»-R. V., H.E.)» yordamida endi «Gul va Navro'z» dostonining muallifi masalasi ham hal etilishi mumkin. Qo'lyozmaning 110- varag'ida «Gul va Navro'z»dan quyidagi mashhur baytlar keltirilib, ularning Mavlono Haydar, ya'ni Haydar Xorazmiyga tegishli ekanligi aytilgan:

O'shal kunlarki, vaqtim erdi darham,

Buzulgan bu ko'ngulda ming tuman g'am.

Parishonlig' bila holim mushavvash,

Tiriklik nomuloyim, umr noxush.

Na bir bamrohkim, ul bamroz, bo'lg'ay,

Na bir hamdamki, ul damsoz bo'lg'ay.

Bu fikmi «Muxtasar» risolasida Zahiriddin Muhammad Bobur ham ta'kidlab, mazkur asar haqida gap borganda, «Mavlono Abdul Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z»i deb o'tgan edi» (Hayitmetov A. Temuriylar davri o'zbek adabiyoti, Toshkent, 1996, 25-26-betlar).

Ko'rinadiki, tadqiqotchi doston muallifi haqida qat'iy fikr bildirmaydi.

B. Valixo'jayev ham o'z tadqiqotida mazkur masalaga e'tibomi qaratadi. Olim Bobur Mirzo va Shayx Ahmad Taroziylarning ma'lumotlariga asoslanib, Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviyning xamsachilik an'anasini davom ettirib, o'zbek tilida beshlik yozishni niyat qilgani va ikki doston yozganini ta'kidlaydi hamda u quyidagi umumlashma-xulosalarni bayon etadi: «Yuqorida ko'rilganidek, «Gul va Navro'z» dostoni Lutfiy qalamiga mansub emas. Shuning uchun 1941 yilda nashr ettirilgan «O'zbek adabiyoti xrestomatiyasi»ning birinchi tomidagi Lutfiy bo'limida u tilga olinmagan. Shunday qilib, Mavlono Lutfiy tomonidan yaratilgan va bizgacha ma'lum bo'lgan asarlari she'rlar devoni, «Zafamoma» tajjimesi bo'lib, bulardan «Zafamoma» tajjimesi tugaUanmay qolgani tufayli bizgacha yetib kelmagan.Turkiy va forsiy she'riy devonliridan esa turkiy devoni yetib kelgan, forsiysi esa hozircha noma'lum bo'lib, undan ayrim misollar turli majmua va tazkiralarda keltirilgan, xolos» (Valixo'jayev B. Malik ul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999, 35-36-betlar).

Shunday qilib, ikki nodir adabiy manba: «Funun ul-balog'a» va Bobur Mirzoning «Muxtasar» risolasida (Bobur Mirzo o'z asarini «Muxtasar» nomi bilan tilga oladi. Shu asar haqida nomzodlik dissertatsiyasi yozgan Saidbek Hasanov uning matnini bugungi joriy va arab yozuvlarida nashr ettiiganda ham o'sha nomni saqladi. Biroq sharqshunos I.V.Stebleva o'sha asaming surat nusxasini Moskvada Bobur Mirzoning «Aruz risolasi» unvoni bilan chop ettirdi. Keyinchalik shu nom ommalashib ketdi. Hatto, S.Hasanov ham o'zining maxsus ilmiy risolasida «Aruz risolasi»ni qo'lladi...) Haydar Xorazmiyning «Gul va Navro'z» nomli doston yozganligi e'tirof etilgan bo'lsa-da, Lutfiyga nisbat berib kelingan shu nomdagi doston muallifi masalasi to'la yechimini topganicha yo'q.

Lutfiy she'rlari Alisher Navoiygacha yaratilgan o'zbek mumtoz adabiyotining g'oyaviy va badiiy jihatdan, o'ziga xos uslubi nuqtai nazaridan eng yuksak namunalari sanaladi. Shoir, ayniqsa, g'azalnavislikda shuhrat qozonadi. Turkiy adabiyotda vujudga kelgan tuyuq janri taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi.

Muhabbat—Lutfiy g'azaliyotining asosiy mavzuidir. Shoir mana shu umiboqiy mavzu atrofida hayot go'zalligidan zavqlanish, tabiatning fusunkor manzaralaridan bahramand bo'lish, odamiylik, yuksak insoniy fazilatlar: mehr-muhabbat, vafo va sadoqat kabilar haqida keng mushohada yuritadi, Olam va odam xususidagi teran mulohazalarini badiiylashtiradi. Lutfiy mumtoz adabiyot an'analari, xalq og'zaki ijodifiing bebaho durdonalaridan bahramand bo'lib g'azaldagi markaziy obraz-ma'shuqani ohori to'kilmagan baytlarda tavsif etadi. She'r qahramonining turli holat va kayfiyati, ruhiy kechinmalarini hayotiy misollar asosida yorqin tasvirlaydi. Shuningdek, g'azallarida davming ijtimoiy-siyosiy masalalari haqida ham fikr yuritadi. Shoir g'azallarining o'ziga xos xususiyati ko'proq ma'shuqa obrazi tavsifida namoyon bo'ladi. Bunda ijodkor yoming husn mulkida yakto ekanligini Parvardigoming yaratuvchanlik xususiyatiga bog'liq holda tasvirlaydi:

Haq ul kunkim jamoling bor etibtur,

Jahon busnun borin sizga beribtur.

Pari-yu odami mundoq xo'b ermas,

Farishta go'iy o ko'ktin enibtur.

Quyosh oyték yuzungning xijlatidin,

Qochib, to'rtunchi ko'k uzra chiqibtur. (Sensan sevarim...58-bet)

Shoir tengsiz husn-u malohat sohibi bo'lgan ma'shuqani tavsiflashda ilohiy timsollarga juda ko'p murojaat etadi. Shu timsollar bilan bog'liq islomiy qarashlardan mahorat bilan foydalanadi. Jumladan, Yusuf falayhis-salom go'zallik timsoli bo'lsa, ma'shuqa chiroyi shoir nazarida undan-da go'zaldin

Zotinda haq izhori kamolot qilibtur,

O'z nuri bilan suratingizni yaratubtur.

O'n juzv turur erdi bori husn-u malohat,

Qismat kuni haq to'qquz ulush sizga beribtur.

Bir juzviki Yusufga tegib erdi, chu bordi,

Oning uchun ul ham sanga meros qolibtur. (Lutfiy. Sensan sevarim... Toshkent-1987.53-bet)

Lutfiy ma'shuqa ko'rkining vasfi zaminida Tangrining buyukligini ulug'laydi. Olam uning tajalliysi ekan, borliqdagi barcha go'zalliklar uning irodasi va sifatleri bilan bog'liq holda mavjudligini tasavvur etadi.

Ijodkorning «Nortek yangoqing shavqidin jonlar ban afgor erur» misrasi bilan boshlanadigan g'azali shunday mohiyat kasb etadi:

Chu zulfungizdin bog'ladim zunnor tarsolar bikin,

Imonim ortar dam-badam, bu ne ajab zunnor erur?

Ko'rsang eshikingda meni behud tushub, ayb etmakim,

Aqlimni g'orat qilg'uchi ul g'amzai ayyor erur.

Iso falakka oshti chun bo'ldi labing jon berguchi,

Sharmandalikdin ketmasa ko'kta anga ne bor uchun.

Keldim eshikka, orzum yuzung durur, ko'rguz chiqib,

Kelginki, Lutfiy hojati uchmoq emas, diydor erur. (O'sha kitob.57-bet)

Shoir zunnor timsolidan mahorat bilan foydalanib, uni yor zulfiga tashbeh etarkan, tarsolar singari bu zunnor —zulfni bog'laganida haqqa bo'Mgan iymon-e'tiqodi tobora ortib borishi sababidan ajablanadi. Ma'shuqa labining jon baxsh etishi oldida shunday a'mol sohibi bo'lgan Iso Masihning uyalishi talmeh san'atining ajoyib namunasi bo'lib, Lutfiy g'azalda ilgari surgan ilohsevarlik g'oyasining badiiy ifodasiga g'oyatda mos kelgan. Maqtadagi xulosa ham shu fikrning tadrijiy takomilidir. She'r qahramoni vahdat orzusi bilan yashagani bois u jannatdan voz kechishga ham tayyor. Malikul-kalom g'azallarida tabiat tasviri vositasida she'r qahramoni ichki kechinmalarini badiiy tasvirlash ham yetakchilik qiladi:

Yoz fasli barcha shod-u ko'nglumiz g'amnok erur,

Gul bikin jon ko'nglaki hijron elindin chok erur (51-bet).

Lutfiy g'azal yaratishda uslub ravonligi, muxtasarlikka e'tiborni qaratadi. Shu bois shoiming aksariyat g'azallari 5-7 baytdan tarkib topgan. Shoiming qofiya, radif tanlash, so'zlaming aruz vazni talablariga ko'ra o'z o'mida ishlatishdagi mahorati uning g'azallarida yorqin ko'zga tashlanadi. Ijodkor qofiyalaming rang-barang, yoqimli bo'lishi va radifga mazmun jihatidan mustahkam bog'lanishi, ayni choqda radif she'rdagi asosiy g'oyani bevosita ifodalashga xizmat qilishiga e'tibor qaratadi. Lutfiy ijodida bir necha so'zlardan iborat bo'lgan radifli g'azallar ko'p uchraydi. Biroq bular takror sifatida g'alizlikni keltirib chiqarmay, g'azalga musiqiylik, alohida ravonlik va ohang baxsh etadi:

Menl shaydo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul,

Xor-u rasvo qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul (146-bet).

Yuqoridagi satrlar bilan boshlanuvchi g'azalda qo'llangan «qiladurg'on bu ko'nguldur, bu ko'ngul» radifi 5 so'zdan tarkib topgan bo'lib, shundan ikki so'z takrorlanib kelishi bilan she'r uslubining ravonlashuviga sababchi bo'lgan. Shuningdek, radif oshiq-she'r qahramoni ko'nglining ishq asiriga aylanganiga urg'u berishga xizmat qilgan. Lutfiy g'azallarida xalqning uzoq davr mobaynida hayotiy tajribalari asosida vujudga kelgan maqollar, obrazli iboralar, urf-udumlar va xalqona ertaklardagi badiiy lavhalarga ishoralar, hikmatli so'zlar tez-tez uchrab turadi. Shoir xalq maqollari, hikmatli so'zlarini g'azalning janriy xususiyati, mazmun hamda tasvir taqozosiga ko'ra yo aynan yoki qisman o'zgartirgan holda qo'llaydi.

Ijodkorning «Bir gul qanikim, ollida yuz xor topilmas», «Sevingandan gul o'z o'nriga sig'mas», «Suvsizin ne yuz boliq o'lsa bahrga ne bok erur», «Yo meni tuproq yo rizqi parishon tortadur» singari qator misralarida shunday holatni kuzatish mumkin. Lutfiy irsoli masal va talmeh kabi badiiy san'atlardan foydalanib, xalq og'zaki ijodiga ham murojaat etadi:

El yuziga boqsalar o'larmen,

Xurshedni netay yosbursa bo'lmas (108-bet).

Lutfiy o'zbek adabiy tili ravnaqiga munosib hissa qo'shgan ijodkordir. Shoir so'zning o'ziga xos nozik qirralarini teian anglab, badiiy jihatdan barkamol g'azallar yaratdi. Shuningdek, ijodkoming tildagi jinsdosh va ko'p ma'noli so'zlardan mahorat bilan foydalanib yozgan tuyuqlari alohida ahamiyatga ega:

Ko'ngluma bar yonki boqsam, dog'i bor,

Har necha dardimni desam, dog'i bor.

Qilcha tanga bori ishqing yor edi,

Biz sari bo'ldi firoqing dog'i bor (349-bet).

Shoir «dog'i» so'zidan dastlab «yara», ikkinchi misrada «tag'in» va to'rtinchi misrada esa «tog'» ma'nolarini ifodalash uchun foydalangan.

Lutfiy she'riyati, ayniqsa, g'azallari keyingi asrlarda yashab ijod etgan shoirlar uchun ilhom manbai bo'lib qoldi. Alisher Navoiy ijodkor g'azallaridan adabiy ta'sirlanib, ularga muxammas va musaddaslar bog'ladi. Ulug' ozarbayjon shoiri Fuzuliy (XVI asr) va O'zbek shoirlaridan Munis, Ogahiy, Nodira, Uvaysiy, Furqat kabi ijodkorlar Lutfiy adabiy merosidan bahramand bo'lishdi.

O'zbek mumtoz adabiyoti tarixida doston janri ravnaqiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan «Gul va Navro'z» 1411 yilda yozib tugatilgan. Asaming «Sababi nazmi kitob» faslida e'tirof

etilishicha, doston Amir Temuming nabiralaridan biri Iskandar Mirzoning topshirig'i bilan ijod etilgan.

«Gul va Navro'z»-ishq-muhabbat haqidagi dostonidir. Undagi aksariyat obrazlar ramziy mohiyat kasb etadi. Asaming nomlanishidanoq ijodkoming bu masalaga diqqatni qaratganligi anglashilib turadi. Sharq xalqlari o'rtasida yil boshi sifatida bayram qilib kelingan Navro'z—21 martning kirib kelishi shodiyonalari bilan bog'liq turli janrdagi folklor namunalari keng tarqalgan. Yozma adabiyotda esa ulug' fors-tojik shoiri Umar Xayyom «Navro'znoma» nomli nasriy asarini, Hojui Kirmoniy (1341 yilda vafot etgan) «Navro'z va Gul» nomli dostonini yaratishdi. «Gul va Navro'z» esa turkiy adabiyotdagi shu mavzuga bag'ishlangan ilk yirik dostonidir. Asarda navshodlik shahzoda Navro'z bilan farxorlik malika Gulning ishqiy sarguzastlari hikoya qilinsa-da, unda ijodkoming markazlashgan davlat va adolatli shoh haqidagi qarashlari o'z ifodasini topgan. Dostonning asosiy voqealar tizimi Navshod eli hukmdori Farruxning tavsifi bilan boshlanadi. U hamma narsadan ogoh, saodat yulduzi porlab turgani bois iqboli baland, butun mamlakat uning hukmi ostida bo'lib, adolati olamga mashhur, hisobsiz askari bo'lgan, mulki ma'mur hukmdor edi. Biroq u «jahondin bir o'g'ilga orzumand» bo'lib yashadi. Bahoming kirib kelishi, Navro'zi olam tashrifi kuni Tangri taolo unga bir o'g'il ato etadi:

Chu Navro'z o'ldi navro'z ichra firuz,
Ota o'g'lining otini qo'ydi Navro'z.
Sut emganda saodat doya bo'ldi,
TIII chiqqach, hunar hamsoya bo'ldi.
Topib nash'-u navo davlat ichinda,
Yagona bo'ldi oz muddat ichinda.
Kichik yoshtin qamug' fanlarni bildi,
Ko'pin o'z aqli biria fahm qildi (356-bet).

Dostonda tasvirlanishicha, Navro'z ilm va hunarda yakto, jismonan baquvvat shahzoda sifatida tarbiyalanadi. Shu bois u chog'irda o'z aksini ko'rib, o'z-o'zidan g'ururlanadi. Shahzodaning ko'zlarini uyqu elitib, tushida Gulni ko'radi. Malika Navro'zga o'zini tanitib, farxorlik ekanligini aytadi:

Otim Guldur vale Farxordinmen,
Ne ul gulkim, degaysen xordinmen (359-bet)

Navro'z uyqudan uyg'onib, tushining ta'birini eldan so'ramoqchi bo'ladi. Ko'pchilik orasidan Bulbulni o'ziga yaqin olib, unga tushini bayon qiladi. Bulbul ham farxorlik edi. U shahzodaga Shohi Mushkinning qizi Gul haqida hikoya qilib beradi. Keyin Bulbul Navro'zning holatidan Gulni xabardor qilish uchun Farxorga yo'l oladi. Bulbul Gulning ko'shki atrofida Navro'z haqida nola-fig'on chekib, xalqning tinchini buzib navo qiladi. Tongda uyg'ongan Gulning ham bu voqeadan holi parishon bo'ladi. Malika o'zidagi o'zgarishlarni sehr-jodu, makr-hiylani o'z yurti Kashmirdan o'rgangan, «tili goh xanjar», ba'zan esa «so'zan» bo'lgan enagasi Savsanga aytib beradi. Savsan Bulbuldan ham Navro'z sifatini eshitadi va malikaga malomat qiladi, uni uyatsizlikda ayblaydi. Tabiiyki, qiz undan achchiqlanadi.

Shahzoda Navro'z ham Gulning ishq bilan yashaydi. Uning bu holidan otasi Farrux ogoh bo'ladi. Hukmdor beklar bilan kengashib, Bahman ismli bek bilan Navro'zni Farxorga

yuborishga ahd qiladi. Farrux o'ziga bir dona ham oltin qoldirmay, o'g'li uchun xazina tayyorlaydi. Tangridan tilab olgan yolg'iz farzandidan ajralish ota uchun bir musibat edi. Ammo shahzodaning ko'ngliga qarshi chiqish ham tahlikali ekanligini Navshod hukmdori yaxshi bilardi. Dostonda bu holat quyidagicha tasvirlanadi:

Otasi yig'lay- yig'lay uyga yondi,

O 'g'ul o'ynay-o'ynay yo'lg'a uzandi (372-bet).

Navro'z o'z muhabbatiga erishishdek ko'nglining eng buyuk istagi yo'lida juda xatarli safarga o'tlanadi. Shahzodaning mol-u mulklari qiziqtirgani uchun uning «sodiq» yo'ldoshiga aylangan Bahman o'z razil niyatini amalga oshirishga muvaffaq bo'ladi. U Navro'zni g'aflat uyqusida qoldirib, butun xazinani o'z hamrohlari bilan olib ketadi. Shahzoda esa Bahman bilan ketib qolmagan kishilarga ham yurtga qaytish uchun ijozat beradi. Biroq ular yo'llaridan qaytishmaydi. Navro'z Farxorga yetib boradi. Bulbul va Savsanning sa'y-harakatlari bilan sevishganlar bir-birlari bilan ko'rishadi. Ammo Shoh Mushkin Gulni Chin xoqoniga tortiq qilgandi. Chin xoqoni elchilari bilan Gul o'zga yurtga o'tlanadi. Navro'z ham Chin sari yo'l oladi. Chin xoqoni davlati sarhadlari yaqinida sevishganlar qochishni ixtiyor qiladilar. Navro'z Gulga quyidagicha murojaat qiladi:

«-Yaroq tuz dedi, otiansaq bu sbabgir,

Qilib boshtin oyoq to'nلامي tag'yir.

Qochib Farxor iqlimindin oshsak,

Borib Navshod mulkini tolashsaq.»

Rizo berdi Guli Mushkin bu so'zga,

Burunqi ahdini qilmadi o'zga (402-bet).

Shunday qilib, muhabbat—oliy ilohiy ne'mat ekanligini qalbdan anglagan Gul va Navro'z shu buyuk tuyg'u asiri sifatida barcha qiyinchiliklardan cho'chimay, ulug' maqsad sari talpinadi. Chin xoqoni davlati sarhadlarida Yaldo ismli bir qonxo'r qo'lida bandilikka tushadilar. Xoqon vafotidan so'ng yana qochib, devlar manziliga, Shayx Najdiyga duch kelishadi. Daryo to'fonlari-yu dengiz po'rtanalariga uchrab, ikki taxta ustida sevishganlar ikki tomonga ayrilib ketishadi. Dengizdan Gulni Javhar qutqazadi. U Adan mulkiga borib qolgan edi. Mamlakat hukmdori Bade' uni o'ziga farzand sifatida ko'radi. Gul yigit libosida bo'lgani uchun podshoh uni o'ziga o'g'il deb biladi. Malika Gul bu yerda arslonlar bilan kurashadi. Navro'zni esa bir kambag'al baliqchi dengizdan qutqaradi. U Yaman yurtiga borib qolgan edi. Baliqchi Yusuf sifat shahzoda haqida mamlakat vaziriga xabar beradi. Vazir uni podshoh Rafe' bilan tanishtiradi. Rafe' ham Navro'zni o'g'il sifatida qabul qilib, barcha beklardan uning mavqeini yuqori deb biladi. Bunga Bahrom ismli sardor hasad ko'zi bilan qaraydi. Gulning jasorati bilan kuchaygan Adan Yaman mamlakatiga qarshi hujumga o'tadi. Jang qizib, yakkama-yakka olishuv boshlanadi. Malika Gul hasadchi Bahromni shunday kurashda halok etadi. Maydonga Navro'z va Gul chiqishadi. Navro'z Gulning ovozidan uni taniydi. Shundan so'ng muhabbat adovatga chek qo'yadi. Hukmdorlar yarashishadi, ginalar unut bo'ladi. Adan va Yaman podshohlari Gul va Navro'z bilan birgalikda hajga borishadi. Sevishganlar Ka'bani tavof qilayotgan otalari Farrux va Mushkinni tanib qolishadi. Hukmdorlarning kelishuvlari asosida Navshod, Farxor, Adan, Yaman mamlakatlari birlashadi, Navro'z mamlakatni adolat bilan idora eta boshlaydi.

«Gul va Navro'z»ning «Podshoh madhi bila kitob xotimasi» nomli so'nggi bobida doston muallifi Sulton Iskandami madh etadi. Bu bilan ijodkor Amir Temur vafotidan so'ng tobora parchalanib, inqirozga yuz tuta boshlagan mamlakat taqdirini o'ylab, temuriy shahzodalarni

birlashishga, buyuk sohibqironning markazlashgan davlatini saqlab qolishga chaqiradi. Shoir asardagi har bir so'zning ma'no-mohiyatiga e'tibomi qaratganligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu holat, avvalo, qahramonlar va joy nomlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Chunonchi, Farrux—go'zal, baxtli, muborak, qutlug' yuzli ma'nolarini anglatadi. Uning o'g'li Navro'z esa, haqiqatdan ham, Navshod hukmdorining hayotiga yangi kunni baxsh etadi. Navro'z bahoming fusunkor ko'rkiga ko'rk qo'shgan Gulni sevadi. Go'yoki bahoming ilk kuni go'zallik shaydosi sifatida, olamdan go'zallik izlayotganga, bu yo'lda uchraydigan barcha yovuzliklarni yengayotganga o'xshaydi. Gul—Farxor elidan, Farxor—orasta, chiroyli, shinam degan ma'nolarni anglatadi. Bu bilan shoir Gul va u unib o'sgan yurt bir-biriga mosligini qayd etgan bo'ladi.

Dostondagi salbiy obrazlar Bahman, Yaldo, Shayx Najdiylarning nomlanishida ham shunday ramziylik mavjud. Bahman—qishning eng ayozli kunlari ma'nosini anglatadi; Yaldo—qish mavsumidagi eng sovuq, uzun va qorong'u kecha demakdir. Najdning lug'aviy ma'nosi esa yemning baland qismi, to'siqdir. Dostondagi ijobiy obrazlar Bahor, yovuz kuchlar timsollari esa Qish fasliga uyg'un nomlar bilan atalganki, bu ham yoz bilan qish haqidagi qadimgi ajdodlarimiz qarashlariga yangi ma'no mujassamlashtirganligini anglatadi. Shuningdek, dostonda shoiming istiora, mubolag'a, tashbeh kabi tasviriy vositalardan mahorat bilan foydalanganligi ko'zga tashlanadi. Ayniqsa, dostonning bosh qahramonlardan biri Gul siymosi asarda nozik did bilan go'zal tasvirlangan:

Bute, ne but, magar huri parizod,
Tani nozik, bo'yi, chun sarvi ozod.
Parishon sochlari gul yaprog'inda,
Tuman ming shivalar har boqmog'inda.
Ko'z-u qoshi qilib ming shiva angiz,
Labi purishva-yu zulfi diloviz.
Qo'mung'on orazi jonlarga loyiq,
Ayoqtin bosh bo'yi xonlarga loyiq.
Elinda bir piyola bodai nob,
Xiromon keldi-yu ul bargi serob (358-bet).

Gul—nafosat, go'zallik ramzidir. Shu bois uning tavsifi dostonida tadrijiy rivojlantirilib boriladi. Bulbul bu haqda Navro'zga hikoya qilarkan, Gulni shunday ta'riflaydi:

Uzori aksidin oy xiya bo'lg'ay,
Yuzi O'trusida kun tiyra bo'lg'ay (362-bet).

Shunday qilib, aruzning hazaj bahrida (mafoiylun mafoiylun mafoiyl) bitilgan «Gul va Navro'z» dostoni tilining soddaligi va ravon uslubda yozilganligi, badiiy salohiyati yuksakligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Shoir dostonning tilini xalq jonli tilidagi so'zlar bilan boyitib, o'zbek adabiy tili taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. «Gul va Navro'z» XV asr o'zbek adabiy tilining qimmatli yodgorligidir.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Lutfiyning tarjimai holi haqida qisqacha gapirib bering.

2. Shoirning hayoti va adabiy merosi xususidagi munozaralar qanday masalalami o'z ichiga oladi?

13. Lutfiy g'azallarining mavzu ko'lami haqida so'zlang.

14. «Gul va Navro'z» dostonidagi obrazlarning ramziy xususiyatlari va dostonda markazlashgan davlat g'oyasining badiiy ifodasi haqida gapirib bering.

Mavzuga oid tayanch tushunchalar

Ulug'bek Miizo. Lutfiy. «Gulshanul-asror». Navro'z. Gul va Bulbul. Adan. Yaman. Farxor. Bahman.

Adabiyotlar

1. Valixo'jayev B. Malikul-kalom Mavlono Lutfiy. Samarqand, 1999; Yana. Mumtoz siymolar. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi. Toshkent-2002, 84-171-betlar; Yana. Sulton Husayn Boyqaro—«Husayniy» she'riyati. Mumtoz siymolar. 3-83-betlar.

2. Lutfiy. Devon. Gul va Navro'z. Toshkent, 1965; Yana. Lutfiy. Sensan sevarim. O'zbek she'riyati bo'stoni. G'.G'ulom nomidagi ASN, Toshkent-1987, 764 bet.

3. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, 1976.

4. O'zbek adabiyoti. To'rt tomlik, I tom, Toshkent, 1977.

HUSAYNIY LIRIKASI

Reja:

1. Husayn Boyqaro hayoti va ijodi manbalari.
2. Husayniy va Navoiy ijodi hamkorligi.
3. Husayniy lirikasi.
4. «Risola» asarida badiiy ijod masalalari.

Taniqli shoir va davlat arbobi. Hirot yaqinida tug'ilgan. 1469 yildan umrining oxirigacha Xuroson podhohi. Uning hukmdorligi yillarida iqtisodiy va madaniy hayot yaxshilangan. Navoiyning maktabdosh do'sti va homiysi.

Badiiy ijod bilan shug'ullanib, g'azalnavis shoir sifatida adabiyot tarixida iz qoldirgan. Boburning xabariga ko'ra, devonidagi g'azallari aksariyat bir vaznda (ramali musammani maqsur). G'azallarida dunyoviy muhabbatni kuylagan, betakror satrlar yaratgan.

«Risola» nomli nasriy asarida Navoiy ijodigakeng va ob'ektiv baho bergan. Husayniy asarlari O'R FA SHI jamg'armasida saqlanadi.

Shoir ijodi bilan E.Rustamov, S.G'anieva, E.Ahmadxo'jaev, A.Erkinov v.b. shug'ullanganlar.

Nashr qilingan asarlari: 1. Husayn Boyqaro. Devon, risola. (nashrga tayyorl. S.G'anieva) – T.: 1968; 2. SHoh va shoir: Husayniy (nashrga tayyorl. A.Erkinov). – T.: 1993;